цеговина територията бѣше раздѣлена на три части, както това е обичай въ турскитѣ земи: първата часть отъ нея, по волята на Провидението и по съгласието на Великия Пророкъ, се падала на султана, втората на духовенството и третата на мюсюлманитѣ собственници. „Тѣзи собственници сж били босненскитѣ благородници, християнитѣ, които приели ислямизма, и спахиитѣ, на които не било рѣдкость да дава султанътъ земи въ наслѣдственно владѣние". Работнитѣ маси, при това положение, се прѣвръщаха въ сжщински робе. Неизлѣчима пропасть дѣлеше голѣмитѣ и малки собственници — агитѣ и беговетѣ — отъ населението, удостоявано съ малозначущето въ турския диксионеръ име рая. Раята работи, като сжщински рабъ, изгубилъ способностьта да се чувствува човѣкъ. Кражбата на турскитѣ янъ-кеседжии — подобно на тие въ България — прѣсищаше още повече търпението. Турската държава, не вършейки нищо за прогреса на страната, имала малко нужда отъ пари. Но, малко по-малко, мюсюлманитѣ покачили своята взискателность". Безъ да прѣмахне произволитѣ на спахиитѣ и на беговетѣ, турското правителство бѣ наложило тежки данъци, задължило бѣ дребнитѣ собственници да внасятъ половината отъ произведенията на земята си въ държавната хазна, както и да работятъ 2—3 деня ангария на седмица въ полза на държавата. На раята едва оставаше хлѣбъ за ядене. Въ врѣме на зими, които идѣли слѣдъ лоша реколта, тя буквално мрѣла отъ гладъ. (Dans les hivers qui suivaient une mauvaise récolte, ils mouraient littéralement de faim). Aussi, réduits au désespoire, se réfugiaient — ils par milliers sur le territoire autrichien, où le gouvernement leur donnait des terres, et, en attendant, les nourrissait. Прѣзъ 1840. година Австрия започнала да негодува противъ това положение на нѣщата и направила своитѣ рекламации прѣдъ Високата Порта. Тая раздвижила своята човѣщина: инструкции дала на чиновницитѣ си да бждатъ „по-милостиви" къмъ Босненскитѣ селяни, безъ да даде инструкции да се измѣни редътъ на нѣщата, който създаваше безредието. Вмѣсто милость и снизхождение, каквито обѣщавали на раята, беговетѣ и спахиитѣ захванали да третиратъ селянитѣ, както никога. Босненскитѣ раи отново потърсили спасение въ емигрирането.[1]) Това прѣселение бѣше най-голѣмо прѣзъ 1873—74. години.

Възстанието бѣше обявено съ всичкитѣ шансове да успѣе. Турция бѣше разкапана, безъ здрава администрация и безъ дисциплинирани войски. Наистина, яничарскитѣ корпуси бѣха формално оничтожени, за да се създаде ужъ новата военна организация; послѣдниятъ ударъ надъ тая османска военна слава бѣше нанесенъ отъ Махмудъ II. на Атъ мегданъ прѣзъ 1826. Ала яничерството, като субстратъ на вѣковното османско развитие, башибозуклукътъ, като втора еманация на тиранический мюсюлманизмъ, владѣеха и въ новата военна организация на Турция, които въ милитарно отношение я правѣха още по-бездѣйна, макаръ покръвнишка, още по-слаба, макаръ свирѣпа. На едно силно възстание, каквото се показа бошнашкото, Турция противопоставяше раздрусани пълчища, хайдушки банди. Цѣлата пролѣть и зимата на 1875. Херцеговинци стѣгаха своитѣ редове. Избѣгалитѣ селяни и работници по Австрия и другадѣ се връщаха, събираха се въ горитѣ, упражняваха се въ военното изкуство — готвѣха се за рѣшителна схватка.

Пролѣтьта 1876. станаха нѣколко рѣшителни срѣщи между възстанницитѣ и турскитѣ пълчища. На 8. май (новъ стилъ) стана най-кръвавото сражение при Муратурци, кждѣто турцитѣ оставиха 4.000 мъртви. Мухтаръ паша, който спаси главата си по една случайность, бѣ принуденъ да иска примирие съ цѣль —

---

[1]) Emile de Laveleye, „la Péninsule des Balkans".

да конферира върху условията на една спогодба между раята и Великиятъ османски Девлетъ. Но, доколко турската държава фактически е била силна, за да прѣдлага условие за примирие, и доколко възстаналата рая е била слаба, за да диктува тие условия, се вижда отъ изходътъ на „прѣговоритѣ“. Възстаницитѣ отхърлиха реформитѣ, прѣдлагани отъ Мухтаръ паша, съ отвръщение. А Али паша, наслѣдникъ на талантливиятъ Серверъ паша, въпрѣки всичката „честность“ на своя характеръ и своитѣ администраторски способности, разби главата си въ съпротивлението на бошняцитѣ. „Салимъ ефенди, казва единъ кореспондентъ, го замѣсти въ тази чудовищна работа да збратими двѣтѣ маси, които се ненавиждатъ отъ петь столѣтия; но и той трѣбваше скоро... да остави мѣстото си другиму, както Серверъ паша бѣше направилъ съ Али паша, и Али паша съ него“.[1])

Като ехо на всичкитѣ старания на таланливитѣ турски администратори да запушатъ кратера на вулкана, въ тоя се отваряха нови дупки, на истокъ по Полуострова и още по-на-истокъ изъ Мала Азия...

Въ отговоръ на обѣщаванитѣ реформи, които съставляватъ нѣщо като историческа лъжа за турската държавна политика, войводата Мушицъ (Mussitz), пълномощникъ на цѣлата революция, издаде едно възвание, въ което е направилъ слѣднята знаменателна декларация: „цѣльта на Херцеговинската борба е освобождението на отечеството отъ всѣко чуждо поданство. Всѣко прѣдложение на Портата, което не ни гарантира една свобода пълна и цѣла, ще бжде отблъснато съ най-голѣмо прѣзрѣние. Ние искаме независимость, и ако не можемъ да я постигнемъ, ще измрѣмъ като герои. Отъ нашата кръвь ще израснатъ нови герои, които ще постигнатъ цѣльта — непостигната отъ насъ“.

Но въ отговоръ или както щете още кажете — на тая рѣшителна самоувѣра, въ юнашкия гласъ на възстаналата рая се вслуша коварна Европа, която дебнеше благоприятния случай да замѣни османския деспотизмъ съ християнско робство.

[1]) Умразата, религиозна и расова (между мюсюлмани и християни) — пише сжщиятъ кореспондентъ — отъ день на день става все по-ужасна, защото пролѣтата до сега кръвь, репресиитѣ и ирадетата сж изкопали между двата народа една пропасть, която нищо не е въ състояние да запълни“ (вж. Salut Publique отъ 24. май 1876).

II.

Недочакала още краятъ на борбата, християнска Европа я заболѣло сърдце за пролѣтата кръвь. Русия, Австрия и Германия — като най-заинтересувани да спатеркатъ въ дипломатическитѣ си уста източния въпросъ, смѣтнаха, че сега е най-благоприятния моментъ да създадатъ прѣдусловието за своята касапска роля. Франция, изтощена отъ нескончаеми революции, не заздравила положението си въ своитѣ колонии, несигурна въ Алжиръ и другадѣ — не интересуваха, или въ сравнение съ другитѣ — много малко интересуваха въ тая минута събитията, далечъ отъ нея на куршумъ разстояние. Англия ужъ бѣше заета въ Сирия и Египетъ съ своитѣ цивилизаторски работи. Другитѣ държави отъ европейскиятъ оркестъръ, пакъ смѣтаха тритѣ християнски държави, нѣма що да кркатъ прѣдъ тѣхната коалиция. Князь Горчаковъ отъ Берлинъ и генералъ Игнатиевъ отъ Цариградъ живѣеха съ илюзията, че държатъ сждбинитѣ на Европа, слѣдователно — и тие на Девлета въ своитѣ ржцѣ. Срѣщу прѣдварително уговорени концесии въ духътъ на братската сподѣлба бждащата плячка между Австрия и Русия, Горчаковъ устрои първата гробница за руската дипломация, така нарѣчената Берлинска Конференция. Да би ни интересувала историята на

тая конференция въ настоящия моментъ повече, отколкото тя докосваше нашитѣ работи, да би ни интересувало не само влиянието ѝ върху българския въпросъ, но и мисъльта, която внесе тя въ общеевропейската политика на голѣмитѣ държави, бихме могли да кажемъ, че Русия, отъ голѣма любовь къмъ южнитѣ славяни, първа обрѣче тие на една сждба по-опасна отъ сѣчьта на турскиятъ ятаганъ, защото тая сждба ги поведе къмъ израждане цивилизаторско и национално. Но насъ ни занимаватъ проблемитѣ, които рѣши тая конференция отъ гледището на онова влияние само, което упражни тя прѣко или косвенно върху събитията въ Босна, въ България и въ Сърбия.

За да имаме ясна прѣдстава относително тѣзи послѣдствия, нека цитираме нѣщо изъ самия меморандумъ на тритѣ алиянки, въ който нищо не се казва за България, но много нѣщо допринесе той къмъ кризата въ нея.

Меморандумътъ, първо и първо, иска примирие мужду двѣтѣ неприятелски страни — бошнаци и турци — за два мѣсеца, въ продължение на което врѣме да се види надеждата, дали ще могатъ или не да дойдатъ тѣ до нѣкое споразумѣние. Основитѣ на това споразумѣние, — продължава меморандумътъ — ще бждатъ, отъ една страна, подръжката на петьтѣ точки отъ нотата на графъ Андраши, именно: свобода на вѣроизповѣданието, унищожение прѣкупуването на данъцитѣ, замѣняване старата съ нова, прѣка данъчна система, проучване аграрния въпросъ съ огледъ — да се удовлетвори желанието на християнитѣ да владѣятъ поземелна собственность, и да се свика едно събрание на нотабилитѣ; отъ друга страна — да се вематъ прѣдъ видъ други нови петь точки, първата половина на които повтарятъ нотата на Андраши, а втората — поощрява Девлета да бжде по-остороженъ. Така, като повѣствува, че Портата трѣбва да направи това и онова, че трѣбва да построи

църквитѣ, комисии да опрѣдѣли, които да разхвърлятъ данъцитѣ, да достави на населението срѣдства за живѣене, меморандумътъ продължава: турскитѣ войски да се отдалечатъ за пълното успокоение на духоветѣ; християнитѣ въ Херцеговина да не прѣдаватъ оржжието си, докато не направятъ това и мюсюлманитѣ и докато реформитѣ не бждатъ напълно приложени; трето: консулитѣ или делегатитѣ на великитѣ сили да бдятъ върху приложението на реформитѣ въобще и върху настаняването на емигриралитѣ сѣмейства. Ако, при все това, завръшва мисъльта си авторътъ на меморандума, примирието изтече безъ да успѣятъ усилията на великитѣ сили да се постигне цѣлта, която си поставятъ, тритѣ императорски кабинети сж на мнѣние qu'il deviendrait nécessaire d'ajouter à leur action diplomatique la sanction d'une entente en vue de mesures efficaces qui paraîtraient reclamées dans l' intérêt de la paix génerel pour arrêter le mal en empêcher le développement.

Насилието, което се прѣдвиждаше въ заключението на Берлинския меморандумъ издаваше и цѣлта на самата Конференция. Първо, меморандумътъ отбѣлѣжва правото на по-слабата страна, на възстанницитѣ, да имъ се дадатъ елементарни реформи; второ — за да се запази общия миръ, ще трѣбва да приложатъ по-ефикасни мѣрки къмъ Турция. Въ дипломатическия езикъ понятията нѣматъ оня смисъль, който сме навикнали да търсимъ въ наржчнитѣ диксионери. Да поддържашъ миротъ, споредъ дипломатитѣ, това ще каже систематически да убивашъ нѣкой народъ; да туришъ въ дѣйствие „ефикасни мѣрки", за да поддържашъ сжщия миръ, това ще каже да завладѣвашъ чужди земи. Военната история слѣдва винаги кривиятъ пжть на дипломатическитѣ замамки, който потжва въ нѣкакви интереси. Миротъ и неутралностьта прикриватъ позорни намѣрения. Прикриваше подобни нѣща и Берлинскиятъ мемо-

рандумъ. Англия разбираше отъ тая философия и застана задъ гърбътъ на Турция. Нейната политика — да разтваря вратитѣ за капитализмътъ и да подчинява, но не само да завладява и да убива, се видѣ застрашена отъ алианса на сѣвернитѣ страни. Найдобрѣ, естественно, Албионъ можеше да разбере смисъла и скрититѣ намѣрения въ пѣсеньта за „общъ миръ“ и „ефикасни мѣрки“. И сѫщата тая Англия, която единъ пѫть бѣше спасила Турция свѣщу добро възнаграждение,[1]) сега пакъ ще вземе своя пай. Тя нѣма да скрие своята цѣль, както правятъ тритѣ съюзници. Като заявяваше Standard, че Англия никога нѣма да фаворизира подобенъ скандалиозенъ проектъ за реформи, какъвто бѣше прсекта на Горчакова, миродавниятъ вѣстникъ, чрѣзъ който говорѣше цѣла Англия, нейното правителство и дипломация, нейнитѣ лордове и малъ сайбий, продължава: „Реформитѣ, които искатъ отъ Турция, сѫ неосѫществими... Английската политика отъ сега нататъкъ ще се инспирира изключително отъ нейнитѣ лични интереси; тя ще защищава своитѣ

[1]) Когато Турция бѣше поставена на тѣсно отъ възстанницитѣ въ Мала Азия, прѣдводителствувани отъ Мехметъ Али, Ибрахимъ паша и др., а Франция, не безъ задни цѣли, подържаше недоволницитѣ, лордъ Палмерстонъ прати слѣднето забѣлѣжително писмо на Тиеръ, френски министъръ на външнитѣ работи: „никой, освѣнъ султанътъ, като суверенъ на отоманската империя, нѣма право да рѣшава кой отъ нейнитѣ подчинени ще бѫде наименуванъ да управлява една или друга часть отъ неговитѣ владѣния, и чуждитѣ велики сили нѣматъ никакво право да контролиратъ султана въ волното (произволното!) управление (l'exercice discrétionnaire) на единъ отъ присѫщитѣ и сѫществени атрибути на независимата му суверенность (ср. E. Regnault, Histoire de huit ans, Paris томъ II. стр. 40). Тази политика подържаше и Русия: на 1831. година тя прати своитѣ войски въ помощь на Турция противъ Ибрахимъ паша (вж. Тепловъ, Русскіе прѣдставители и пр., 61). Споредъ нуждитѣ на врѣмето днесъ Англия е за Турция съ Русия, утрѣ съ Турция противъ Русия.

народи, ще подържа, когато случаятъ се прѣдстави, каузата на християнитѣ, тя ще се занимава по-добрѣ съ своитѣ собствени работи...“

Този циниченъ отговоръ,[1]) който има единственното прѣимущество прѣдъ скрититѣ намѣрения на сѣвернитѣ държави, че е искренъ, дигна буря отъ дипломатически прѣрѣкания, които въ края на крайщата влошиха още повече положението и въ Херцеговина, която сама можеше да постигне повече нѣщо, и въ Сърбия, която секретно бѣше насърдчавана да се държи на кракъ, и въ България, която меморандумътъ бѣше забравилъ, защото бѣше прѣдварително продадена.

Тагеблатъ („Tagblatt“), който се инспирираше отъ Пруската дипломация, заяви, че поведението на Англия е едно безполезно прѣдизвикателство. Може още отъ сега да се прѣдвиди, пишеше сѫщиятъ листъ, че силитѣ не ще да се биятъ противъ Турция за територия, кѫдѣто се намира пѫтя между Европа и Мала Азия. Но този въпросъ ще бѫде по-лесно да се рѣши когато, безъ да се държи смѣтка за Турция, великитѣ сили рѣшатъ по общо съгласие, да неутрализиратъ територииитѣ и плавателнитѣ води, като поставятъ тѣхната неутралность подъ гаранцията на Европа.[2])

Татарскиятъ графъ пасуваше.

Но той знаеше, че смѣткитѣ на австрийската монархия нѣма въ никой случай да пострадатъ. Австрия и безъ това бѣше оплела кошницата си въ Босна и Херцеговина, като палѣше фитилътъ и на Сърбия. Заявлението на в. „Тагеблатъ“, който гледаше въ поли-

[1]) „Но ако би християнитѣ на султана да станатъ по-агресивни, трѣбва да се очаква мохамеданитѣ да бѫдатъ пободри, за да защитатъ своя животъ и своята собственность“ — добавяше другъ английски листъ (вж. „Saturday Review“, май 1876).

[2]) Tagblatt, май 1876.; вж. още Salut Publique, 1876. за сѫщия мѣсецъ.

тиката по-далечъ отъ Босненския въпросъ, да се сложи цѣлата източна проблема въ ржцѣтѣ на Европа и т. н., бѣше дѣйствително една капитулация за тритѣ съюзни държави, но отъ това неприятно стана само на руската дипломация въ Берлинъ и Цариградъ, която инспирираше „нереализуеми проекти за реформи“ [1]). Както показаха по-послѣднитѣ събития, австрийската монархия знаяла кждѣ се крие за нея най-голѣмата полза.

Но какво донесе тоя меморандумъ за Херцеговинцитѣ и за рѣшението на Балканската проблема?

Надеждитѣ, които имъ даваше той, оние шушукания, политически подлизурства на унгарскитѣ либерали прѣдъ великитѣ сили, както и залъгванията на бунтовницитѣ, не донесоха нищо друго, освѣнъ да се усложни движението, а по-послѣ до свърши то съ погромъ. При всичкия си героизмъ да рѣшатъ сами своята сждба, бошнацитѣ нѣмаха собственни срѣдства, както и нашитѣ революционери, за да водятъ една неравна борба. Единственият изходъ бѣше — съюзътъ на българската революция съ херцеговинската, при сътрудничеството на сръбскитѣ народни маси, за да се противопостави на кръвнишката згань единъ здравъ ударъ. Уви! борбата между европейскитѣ държави, интригитѣ на малкитѣ и голѣми династии, неспособността, отъ друга страна, на политическитѣ групички саминкомъ да разбератъ ролята си, осуетяваше тоя съюзъ. Това ги правеше безсилни, оставяше ги

[1]) Знае се, че по случай несполуката, която постигна дѣлото на Берлинската Конференция, князь Горчаковъ и генералъ Игнатиевъ бѣха принудени да поискатъ безсрочна почивка. По тоя случай, Виенската N. Fr. Presse (юний 1876.) пусна малко афионъ подъ носътъ на „уморенитѣ“ дипломати: „Прѣди всичко, московската перфидна политика прѣтърпѣ фиаско. Нейнитѣ интриги, нейнитѣ подземни хитрувания ... нейния цинизмъ, прѣтърпяха една грозна измама“.

само съ тѣхния безпримѣренъ героизмъ, но то увеличававаше още повече стръвьта на Девлета, насърдченъ и отъ злобнитѣ кощунства на Европа.

Ето кое влоши и безъ това лошото положение на Балканитѣ, и по-частно — това въ България.

III.

Още прѣди Берлинската конференция, едноврѣменно съ приготовленията на херцеговинци, трѣскаво заработиха и българскитѣ революционери. Централниятъ Революционенъ Комитетъ, който се намираше вече въ ржцѣтѣ на нашия герой, се пусна на работа. Апостолитѣ се раздвижиха, масата, вдъхновена отъ хипотетичната свобода, я обхвана единъ ентусиазмъ, незаписанъ въ аналитѣ на историята. Споредъ свѣдѣнията, които всѣки единъ отъ дѣйцитѣ давалъ за своя районъ, могло да се тегли заключение, че революцията е на прага на османската порта, стига само срѣдства да се намѣрятъ. Слѣдоющиятъ документъ издаденъ отъ българскиятъ революционенъ комитетъ въ Букурещъ, рисува добрѣ състоянието прѣзъ августъ 1875. година:

Бълг. Революц. Комитетъ
въ Букурещъ
21. августъ 1875.

Господа родолюбци!

Обѣщахме ви се въ първото си да ви съобщимъ нѣкои подробности върху народнитѣ ни дѣла. Ето днесъ изпълняваме обѣщанието си. Извънредното ни Народно Събрание отъ важнитѣ ни за всѣки южен славянинъ обстоятелства, което свърши засѣданията си на 12. т. м. подъ прѣдседателството на почитаемиятъ ни войвода П. Хитова, съгласно съ централниятъ бълг. Революц. Комитетъ въ българско, рѣши едногласно революция. Вашиятъ благоприятенъ отзивъ съ бър-

зитѣ ви доброволни пожертвувания доказва, че и вие оцѣнявате згодната минута и съгласявате за едно всеобщо възстание въ българско. За тая цѣль се избра петочлененъ комитетъ, който засѣдава всѣки день. Каква е задачата му — вамъ е извѣстно. Неговитѣ дѣйствия сж за сега ограничени да приготви тая революция. И понеже тя трѣбва да избухне отъ вжтрѣ, първата ни грижа бѣше да свържемъ народнитѣ си сили и улесниме началото, а това стана, като изпратихме нѣколко рѣшителни и влиятелни прѣдъ народътъ ни апостоли. Всичко това, господа, съ вашата помощь се нареди, и сполуката, която се очаква отъ това народно движение, ще ви даде точенъ отчетъ за всичко. Но това, господа, не е достатъчно. Вие, вѣрваме, сте съгласни, че е неизбѣжно нужно да се изпратятъ и отъ тука нѣколко чети добрѣ организувани, отъ които, ако и да се не очаква много, но пакъ щатъ да подкрѣпятъ силитѣ на отсрѣщнитѣ ни братя и щатъ ги не малко насърдчатъ. Слѣдователно, за тѣхната организация се изискватъ огромни суми; а тие суми, разбира се, ще се събератъ пакъ измежду ни, та за това вие трѣбва да имате винаги на разположението си една сума, та щомъ стане нужда, да се употрѣбяватъ за гдѣто трѣбва. Ние вѣрваме, че въ всѣки градъ и въ околностьта му се намиратъ доста юнаци, които би отишли съ радость да пролѣятъ кръвьта си за своята собственна свобода. Като е тъй, ваша длъжность е да се постарайте още отъ сега и ни явите, доколко юнака би се намѣрили при васъ и сж готови да отидатъ щомъ стане нужда. Освѣнъ това, ще ни явите, ще ли могатъ тие момци себе си, или частно вие да ги въоржжите, понеже трѣбва да знаемъ, колко и какви юнаци имаме на разположението си и готови ли сж въ всѣки случай да тръгнатъ. За тие и подобни работи трѣбва да ни пишете съ осигурени на пощата писма или съ особенъ човѣкъ, инъкъ е опасно да не

падне нѣщо въ вражеска ржка и се открие дѣлото ни. Сжщо ако познавате нѣкои лица, достойни за войводи, пратете ги тукъ при насъ съ особенна прѣпоржка за споразумѣние, понеже се нуждаемъ отъ прѣдводители.

Длъжни сме да ви явимъ и това, че емигрантскиятъ ни в-къ Знаме, на който по-послѣ мислимъ и името да се промѣни, стана чистъ комитетски листъ, който ще да се занимава изключително съ народнитѣ ни интереси. Никакви лични нападения нѣма да се срѣщнатъ въ него. Комитетътъ ще да се труди дано може да се издава два пжти въ недѣлята. Маловажнитѣ неспоразумѣния между нѣкои тукъ лица, като напримѣръ Ботйовъ, Цанковъ и др., прѣставатъ за винаги, и тие лица днесъ работятъ съгласно въ полза на народното ни прѣдприятие. Пращаме ви сжщо и печатни разписки срѣщу приетитѣ пари, а оние ржкописнитѣ ще ги върнете. Здравѣйте!

(Печатъ).

Не пропусналъ комйтетътъ да издаде едно „извѣстие“ „до мюсюлманитѣ отъ Европейска Турция“ и друга една прокламация до българския народъ, съ които подканя раята въ обща полза на турци и българи да се дигне противъ „правителството“, еднакво опасно за владѣющето, колкото и за покореното племе. „Топракъ кардашларъ! вика „извѣстието“ къмъ турския свѣтъ: извѣстно ви е, че всѣки народъ за своята доброчестина и спокойствие плаща данъкъ на своето правителство. За тая цѣль и ние, жителитѣ на така нарѣчената османска висока държава, ако и да дадохме послѣднята си бодка, пакъ виждаме, че нѣма нито единъ народъ по-бѣденъ и по-западналъ отъ насъ. Причината на това е само досегашното правителство. Неоспоримо е, че и за напрѣдъ ако останемъ подъ управлението на сжщето правителство, положението ни ще бжде още по-окаяно. Прочее, за да се прѣсѣче вече това нетърпимо зло, ние се диг-

нахме съ оржжието въ ржка да изпѫдимъ досегашното правителство и на мѣстото му да наредимъ друго, способно да ни направи доброчестни. Така като е работата, вие виждате, че нашето движение е и за ваша полза. Това наше намѣрение разумѣха мнозина турци мюсюлмани и заедно съ насъ се намиратъ въ общето ни движение. И ваша длъжность е, слѣдъ като размислите добрѣ работата, да се съгласите съ насъ. Който отъ васъ се отнесе така, нѣма да види никакви поврѣди. На такъвъ честьта, животътъ и имотътъ отъ насъ ще бѫдатъ запазвани. Но оние мюсюлмани, които не искатъ да разумѣятъ тая истина и се наемнатъ да противостоятъ на общето ни движение, или пъкъ покажатъ къмъ досегашнето правителство довѣрие и помощь, нѣма да се считатъ за наши съотечественници, нито пъкъ ще бѫдатъ притежатели на своя животъ и имотъ. За да бѫдете извѣстни за всичко това, щото отъ сетнѣ да не се каете, нито казвате, че не сте знаяли работата, написа се настоящето извѣстие и ви се изпроводи.

На 28. августъ 1291. отъ егира.

На 28. августъ 1875. отъ Христа".

Прокламацията къмъ българския народъ, която разширява идеитѣ на първата, гласи:

Милий народе български!

Всичкитѣ около тебе народи се наслаждаватъ отъ доброчестъ животъ въ всѣко едно отношение. Само ти и твоитѣ съжители, които сте имали злочестината да се управлявате отъ турското правителство, сте лишени отъ неоспоримитѣ права за всѣки човѣкъ и тежкостѣняте подъ едно варварско иго.

Особно ти, милий народе, никакъ не можешъ и да помислишъ, че живѣешъ като народъ: само тебе

е най-строго подъ жестоко наказание запрѣтено найзаконното нѣщо—народното ни просвѣщение; само твоитѣ занаяти се намиратъ въ първобитното си състояние; твоето земледѣлие и търговия сѫ съвършенно убити; честьта, имотътъ и животътъ на твоитѣ дѣца сѫ всѣкога изложени на произволъ и подигравка; само ти не намирашъ отеческо правосѫдие тамъ, гдѣто го търсишъ.

И всичко това произлиза само и само отъ досегашното ти неспособно и безчеловѣчно правителство. Това нестърпимо вече състояние ти наложи света дължность да се дигнешъ съ оржжие въ ржка и да прѣмахнешъ злото. Ти изпомежду себе изваждашъ за сега насъ и ни изпроваждашъ на бойното поле, за да се боримъ за светата цѣль.

Ние те послушахме, и сега ето ни вече на бойното поле, гдѣто ще пролѣемъ и послѣднята си капка кръвь за твоето освобождение. Молиме те само да земешъ въ внимание долнитѣ наши прѣдложения въ видъ на законъ, който ще приведешъ въ точно изпълнение:

1-во. Всѣки Българинъ, отъ най-малкиятъ и до най-голѣмиятъ, дълженъ е да постоянствува въ народното рѣшение и да не дава никаква поддържка и помощь на досегашното правителство и на неговитѣ привърженици, виновници на нашитѣ злочестини. Напротивъ, това правителство и неговитѣ привърженици отъ всѣкиго трѣбва да се гонятъ и наказватъ найбезмилостно.

2-ро. Всѣки отъ Васъ, и които остаяте въ кѫщитѣ си и които зимате оржжие въ ржка, не трѣбва да бива ни най-малко ожесточенъ противъ мирнитѣ турци, наши съжители и състрадалци. Напротивъ, длъжни сте да имъ подадете братска ржка, помощь и покровителство, ако бѫдатъ прислѣдвани отъ правителството, защото сѫ съчувствували на народното ни движение. Честьта,

имотътъ и животътъ на мирнитѣ Турци трѣбва и за Васъ да бѫдатъ толкова мили и свети, колкото сѫ и за тѣхъ.

3-то. Додѣто не се освободимъ отъ това правителство и не наредимъ друго, способно да ни направи доброчестни, паричниятъ имотъ на всѣко частно лице трѣбва да е на разположение за нуждитѣ на светата ни цѣль. Но общественнитѣ имоти — за поддържание училища и църкви — които сме си набавили съ кървавъ поть, като сме отдѣляли отъ залѫкътъ си, трѣбва да останатъ ненарушими до втора заповѣдь.

Милий народе, ти си страдалъ много, но това страдание, въ тоя честитъ часъ, вмѣсто да те услаби, напротивъ, ще те раздражава като лъвъ и въ твоитѣ мишци ще влѣе юнашка кръвь, като си смѣтнешъ за какво се боришъ и какви ще сѫ слѣдствията на твоята борба. . . . . Освѣнъ това ти, народе, си многоброенъ, ти си въ своята кѫща, по между стѣнитѣ на твоятъ крѣпки Балканъ, ти си обиколенъ отъ имотътъ си. А всичкитѣ тие нѣща сѫ твои най-здрави и непобѣдими съюзници. Дързость, прочее, и напрѣдъ съ увѣрение, че побѣдата ще бѫде на твоя страна, защото и правдата е твоя! Дързость, защото твоето възстание е благословено отъ бога и трѣбва да бѫде удобрено отъ всѣкоя държава, народъ и община, у които правдата и человѣколюбието не сѫ изгаснали!

Издадено отъ хиляди възстанници
Български въ Балканътъ.
На 8. септември 1875.

Тѣзи документи, върху най-характернитѣ мѣста на които ще се спрѣмъ по-нататъкъ, прѣдшедствуваха тъй нарѣченото Старо-Загорско възстание, частично обявено прѣзъ септември 1875.

Тѣ характеризиратъ епохата.

Но тая епоха се подготвяше още отъ пролѣтьта 1875., когато начна възстанието въ Босна и Херцеговина, когато четитѣ бѣха плъзнали по Балкана отъ Сливенъ до Трояъ по Срѣдня Гора, отъ Панагюрище до Стара-Загора, и сътвориха първитѣ чудеса, първитѣ подвизи отъ героизмъ. Началото на есеньта — споредъ убѣдителнитѣ доклади на апостолитѣ, трѣбваше да ни завари още по-готови, защото само това щѣло да бѫде и помощьта на херцеговинци...

Естественно, единъ отъ най-активнитѣ задъ граница революционери, какъвто бѣше нашиятъ герой, трѣбваше да се вслуша въ гласътъ на революционната повеля, и да се разтича за хора, за „водители", и за пари.

Не стѫпилъ въ Одеса отъ дълги години, нуждитѣ на ревоюцията го принудиха да потегли отъ Букурещъ за Русия на 21. августъ съ цѣлъ вързопъ пълномощни и прѣпоржителни писма, въ които личи стилътъ и ржката на нашия поетъ:

Пълномощно.

Долуподписаний давамъ настоящето Г-ну Христо Ботйову, за да му служи за доказателство на пълното ми къмъ него довѣрие, и моля всички свои приятели и познайници да му оказватъ изискваната отъ него помощь за нашата народна цѣль, като вематъ отъ него разписки, подписани отъ Бълг. Революц. Комитетъ въ Букурещъ срѣщу всѣко едно пожертвувание. Вѣрвамъ, всѣки родолюбецъ ще да се отнесе съ съчувствие къмъ неговитѣ прѣдложения.

Здравейте, Вашъ побратимъ
Панайотъ Хитовъ.

Второто „пълномощно", пакъ писано отъ Ботйова, но изходяще отъ Комитетътъ, било адресирано до „Свободолюбивитѣ господа въ Русия:

„Българскиятъ Революционенъ Комитетъ въ Букурещъ — се казва въ това пълномощно —, на който главната дѣятелность до сега е била да приготви нашия нещастенъ и поробенъ народъ за свобода, а слѣдователно и за възстание, като вижда днесъ, че е достигналъ до едни твърдѣ утѣшителни резултати, не може да остане чуждъ на движенията, които произхождатъ въ Босна и Херцеговина и които съ такава енергия се отзоваватъ и въ нашето нещастно отечество България. Нашата революционна пропаганда, господа, е работила цѣли осемь години и въ продължение на това кратко врѣме е успѣла да доведе възприемчивиятъ български народъ до съзнание, че единственниятъ изходъ изъ неговото грозно положение е революцията — революция, която да съсипе несносното турско иго и съ това да строши чашата на нашитѣ безбожни и безчовѣчни страдания. Тая революция е вече приготвена. Чрѣзъ своя Централенъ Революц. Комитетъ въ Букурещъ, нашиятъ народъ ни дава да разберемъ, че той неще и неможе да пропусне днешнитѣ благоприятни обстоятелства, — когато Турция се намира на краятъ на своята погибель и когато по-голѣмата часть отъ поданницитѣ на Н. В. Султанътъ пролива вече кръвьта си за свобода, — а ще да възстане и ще да раздѣли честьта на оржжието съ своитѣ братия херцеговци и бошнаци.

При такова едно рѣшение отъ страна на народътъ, Бълг. Револ. Комитетъ въ Букурещъ не може да остане глухъ на отчаянитѣ възстали за свобода, а е принуденъ да пристжпи до окончателно рѣшение на своята задача. Съгласно съ всичкитѣ революционни комитети въ България, той е рѣшилъ вече да прогласи своята борба и да побърза да събере колкото е възможно повече морални и материални сили, за да се притече на помощь и да даде направление на възстанието. За тая цѣль, Комитетътъ разпроводи писма

и нарочно хора извънъ България и отвредомъ получи добри и благоприятни отзиви. До българскитѣ патриоти въ Русия се опрѣдѣли и изпровожда единъ отъ членоветѣ на Комитета, Г-нъ . . . . , който е натоваренъ съ мисия и съ пълно довѣрие да влѣзе въ споразумѣние съ тие патриоти и да поиска да принесатъ своята лепта на олтарътъ на българската свобода.

Молимъ всѣки Българинъ и славянинъ да се отнесатъ съ пълно довѣрие къмъ нашия пратеникъ и да му укажатъ изискваната за народната ни цѣль помощь.

Приемете и пр. Комитетътъ“.

Чувствата и надеждитѣ, които въодушевявали поета, били неописуеми. Той прѣживѣвалъ единъ отъ рѣдкитѣ моменти въ живота си: да се дигне революция, неговата мечта, когато Турция е пламнала отъ четири страни, когато на Западъ нищо не може да спрѣ отчаяния викъ — на оржжие! —, и когато на Истокъ, въ сърдцето на Балканитѣ, въ България, по течението на Марица и по гребенътъ на Хемусъ, се разнася хайдушката пѣсень, пѣсеньта на революцията —, какъвъ по-тържественъ моментъ отъ тоя и за поета, и за раята! Повлиянъ отъ думитѣ на „апостолитѣ“, и самъ като виждалъ несигурното политическо положение, Ботйовъ цѣлъ пламналъ и сѣдка не го хващала, за да изпълни дългътъ си, за да дигне пушка бойлия и пръсне тиквата на врагътъ невѣрни! Слѣднето писмо, което той пратилъ Драсову втория день отъ тръгването си за Русия, ни рисува напълно душевното състояние на поета:

„Брате Драсовъ!

Моето отбиване въ Браила излѣзе твърдѣ щастливо; щомъ излѣзохъ изъ желѣзницата, се срѣщнахъ съ единъ мой приятель, който идеше нарочно при назе за споразумѣние. Тоя човѣкъ е отъ четата на Хаджи

Димитра, а сега е слуга на мошията на С. Беронъ. Като му разказахъ мисията си и положението на работитѣ, той се разпали дотолкова, щото се рѣши да пожертвува и ризата си отъ гърбътъ. Азъ му казахъ, че на отсрѣщнитѣ трѣбватъ 400 жълтици за барутъ и куршуми, и той се съгласи утрѣ да се върне на мошията да вземе тие пари и да ги донесе до вечерьта на Пѣйова, за да ви ги изпроводятъ. И така, въ други день вие ще да получите тие пари. Щомъ ги получите, то да иде единъ отъ васъ въ Гюргево и да даде тие пари на нѣкого отъ тамошнитѣ, за да ги занесе тутакси на Иванча. Можете мисля да ги прѣдадете и на Кара-Михала. Послѣ това да напишете едно благодарително писмо до тоя момъкъ и да го насърдчите както трѣбва. Той има около 1.000 жълтици и е готовъ да ги пожертвува за да обружи самъ една чета и да я прѣдвожда. А той е вреденъ човѣкъ. Името му е Христо Македонски. Вижте адресътъ му въ адреситѣ на вѣстника.

Изъ пѫтьтъ се срѣщнахъ съ единъ влахъ отъ официална нога и научихъ отъ него много нѣща. Тукашното правителство ще да гледа на всичко прѣзъ пръсте. Работете само по-енергично. Вчера вечерь въ Букурещъ се е съставилъ комитетъ за помагане възстаналитѣ провинции въ Турция. Тоя комитетъ се състои отъ българскитѣ медици, въ него е и Цанковъ. Внимавайте, че тие ще да искатъ да отслабятъ дѣйствията на нашия комитетъ и подъ видъ на това да събиратъ пари и да ги употрѣбятъ по свое усмотрение. Тие сѫ ходили при Давила (французинъ — основатель на медицинското училище въ Букурещъ, р.) и той имъ е казалъ да не спатъ, а да работятъ. Всичкитѣ влашки министри сѫ на Синай при князьтъ на съвѣщание. Войската е въ движение. Както и да е, вие си отваряйте очитѣ на четири и бѫдете по-сериозни. Въ мене се разигра вече хѫшовскиятъ бясъ. Тая нощь на

$1^1/_2$ часътъ заминавамъ за Яшъ. Сега сме тука у Пѣйова всички наедно. Прощавайте. Тукашнитѣ събиратъ пари, но Цариградскитѣ ще да се забавятъ още два-три деня.

Искамъ да се отбия въ Галацъ, но не можа — ще да закъснѣя. Прощавайте.

Браила Вашъ Ботйовъ“.
11. августъ 1875. часътъ 11.

IV.

Отишелъ Ботйовъ въ Русия, обиколилъ Одеса, Кишеневъ и Николаевъ, дали му пѫрвия и втория день голѣми надежди: пушки ще получи Ботйовъ, „водители“ за чети и за полкове ще отведе съ себе си, и още много друго невидено и не чуто. „Бр. Гр. — пише той на непознато едно лице изъ Николаевъ съ дата 30. августъ: три дни стана откакто съмъ дошелъ въ Николаевъ по мисията на Комитетътъ. Обиколихъ Кишеневъ, Одеса и Николаевъ. Работата ни отива добрѣ. Революцията е готова, пари ще да се събератъ, и слѣдъ 5—6 деня ще да чуешъ, че цѣла България е на оржжие. Букурещъ кипи. Каравеловъ е отстраненъ отъ всички. Вземи инициативата и събирай пари, пакъ ги изпровождай до Минкова. Пушки ще да взема отъ Одеса. — Сега за мене: азъ имамъ типография, издавамъ Знаме, проповѣдвамъ бунтъ. Прѣди 10 деня въ Букурещъ имахме голѣмо събрание изъ България, изъ Сърбия (Панайотъ) и изъ Ромжния; рѣшихме бунтъ! Всичко у насъ оживѣва, всичко жертвува. Панайотъ ще да мине съ 2.000 души прѣзъ Сърбия. Отъ Одеса земахъ Филипа, за да мине прѣзъ влашко съ още нѣколко души войводи. Тукашни наши офицери подаватъ оставка. А въ България? О! тамъ ще да скочи мало и голѣмо. Дадохме имъ 1.000 жълтици за куршуми и барутъ. Емисари за сигналътъ изпроводихме 15, съ тѣхъ е и Стамболовъ, който цѣла зима бѣше при

мене. — Тайно: Цариградъ ще да запалимъ на 30—40 мѣста..."

Тъй радостенъ е поетътъ първитѣ дни и до 30.[1]) Но вече въ другъ документъ ние четемъ съвсѣмъ обратни чувства: „Въ срѣда ще срѣщна одескитѣ — телеграфира той отъ Николаевъ на Ц. Комитетъ въ Букурещъ. Работитѣ могатъ да бѫдатъ добри, ако сѫ добри и нашитѣ. Страхъ ги е да си развалятъ кариеритѣ мнозината, които се рѣшаватъ да дойдатъ. Какво прави Хитовъ? Отговорете, Николаевъ, Соборная № 6.

О Какво е станало, та Ботйовъ измѣнява съвършено тонътъ и духътъ на своята кореспонденция?

Много просто.

Първиятъ и вториятъ день, дѣйствително, българскитѣ колонисти въ Русия го посрѣщнали сърдечно и му обѣщали полезното си съдѣйствие. Но третиятъ день чувствата се обърнали. Влѣзналъ Ботйовъ по сѫщество да се разговаря съ одесци и други, като имъ изтъкналъ при това, съ какви срѣдства ще се

---

[1]) За да бѫде пълна картината, рисувана отъ всеобщата радость, нека посочимъ и на слѣднитѣ нѣколко документа:

(Т.) Букурещъ, 16. юни 1875.

Димитъръ Горовъ, Гюргево.

Утрѣ съ първиятъ тренъ ела тука — да се вземе типографията, безъ тебе неможе — ела непрѣменно.

Ботйовъ.

(Т.) Кампина, 28. юли 1875.

Драсовъ, Калеа Крайовци № 61, Букурещъ.

Приятелитѣ ще се бавятъ ли при васъ? Защо се върнаха, че неможаха да минатъ ли? Ботйовъ тръгна ли, азъ трѣбва ли да дойда, ще донеса нѣщата, чакамъ отговоръ.

Чобановъ.

(Т.) Бѣлградъ, 19. августъ 1875.

Редакция „Знаме", Калеа Сербанъ Вода 117. Букурещъ.

Ще остави ли емиграцията България? Ще жертуватъ ли тамошнитѣ богаташи нѣкоя пара? Отговорете, приготовляваме се.

Поповичъ, телеграфистъ.

освободи българския народъ. Спрѣчкалъ се съ одесци и за крайнитѣ цѣли на българското движение, което не търси помощь отъ деспотитѣ, а отъ поробенитѣ народи и отъ искреннитѣ патриоти. Одесци, които давали главата си за царя (деспота), видѣли, че влъкъ е влѣзналъ въ кошарата имъ. Освѣнъ това, българскиятъ професионаленъ революционеръ прибързалъ да хвърли нѣколко остри думи върху руската държава. Спомнилъ си той за нѣкогашнитѣ години, за младата и хубава ученическа възрасть, за първата борба съ подпоритѣ на деспота, и изрѣкалъ наново своето проклятие противъ единъ режимъ, който билъ дубликатъ на турския режимъ. Одесци, които мислѣли, че българскиятъ революционеръ ще да е безъ характеръ и безъ гръбнакъ, каквито били тѣ, се поотдръпнали. Тѣ искали вър-

---

(Т.) Бѣлградъ, 21. августъ 1875.

Христо Ботйовъ, Калеа Сербанъ Вода 117. Букурещъ.

Колко(то) можете бързо се върнете. За единъ отъ ортацитѣ стоката е готова да се разправи. Пари пешинъ и цѣната добра. Наредете дюкянитѣ кѫдѣ ще се смѣсти, само бързайте. Постарайте се, пострадвамъ, до дѣто не сѫ(се) попишманиле, отговорете тозъ часъ.

Иванъ Сапуновъ.

Долното писмо пъкъ, на което даваме и факсимиле въ началото на книгата, рисува положението още отъ първитѣ дни на 1875. година:

Сяровъ!

Пакетътъ, когото извадихме съ тебе отъ пощата още не билъ пристигналъ въ Русчукъ. Иди, моля ти се, у Киселова и попитай Ставря, каква е работата. Не е ли щѣлъ да го вземе турчинътъ или не сѫ му го дале? Блѫсковъ пише, че нѣколко пѫти изпровождалъ блажниятъ да го иска. — Вижъ дано направишъ нѣщо съ билетитѣ дордѣто си тамъ. — Поздравлявамъ те.

Хр. Ботйовъ.

25/2 Бук. 1875.

Въ прѣдпослѣдния документъ, както и въ писмото на Ботйовъ до Хр. Сяровъ, се говори за орѫжие. Подъ името „блажниятъ" се разбира лице (турчинъ), което е услужвало на нашитѣ.

ховното покровителство на Царя —, Ботйовъ не давалъ дума да се издума за подобна профанация; тѣ искали съюзъ съ Сърбия, та тогава да се провъзгласи „избавлението на отечеството ни“; Ботйовъ отсѣкълъ кестерме, че подобенъ съюзъ, както и помощь отъ правителства, той не приема; тѣ не желаяли да се казватъ революция дѣйствията, които прѣдприема организацията; Ботйовъ заявилъ на благороднитѣ одесци, че когато падатъ темелитѣ на една дряхла държава, историята е безсилна да намѣри друго име за събитията. Съ една дума — одесци говорилъ стрижено е, българскиятъ поетъ имъ заявилъ, че ще бѫде косено, защото въ такива врѣмена играе коса, сир. смърть, а не ножица, която подстригва вършеитѣ.

Разбралъ се Букурещъ съ Одеса.

Пушкитѣ, за които гатка Ботйовъ въ писмото си до Гр. се прѣвърнали въ димъ.

Останала само една реалность, Филипъ Тотю, когото отишелъ Ботйовъ да търси и комуто занесълъ „100 австрийски жълтици“.[1]) Но и тоя изпеченъ хайдукъ, като задигналъ паритѣ, „опрѣдѣлени“ за него, се обърналъ на фантомъ. Слѣдвалъ той до нѣйдѣ си поета (до Галацъ) на пѫть за Букурещъ, пакъ станалъ невидимъ: изчезналъ.

Самъ българскиятъ поетъ, който се видѣлъ изигранъ отъ „стария войвода“, не можелъ повече да се кандилка изъ Русия, да тръгне по слѣдитѣ на Филипа, за да му докаже, какво ще рече измама и пладнешко разбойничество, защото двѣ нѣща го принуждавали по-скоро да се прибере въ Букурещъ: първо, защото още въ обясненията си съ българскитѣ колонисти той

[1]) „Разписка. — Днесъ на 1875. августъ 20. приехъ отъ г-на Драгоя Шопова, касиеринътъ на Бълг. Революц. Комитетъ въ Букурещъ, сто (100) австрийски жълтици, които комитетътъ ми опрѣдѣли, за да отида въ Одеса и да доведа войводата Филипа Тотя. За увѣрение се подписвамъ. Хр. Ботйовъ“.

разбралъ, че и работитѣ по двата брѣга на великата славянска рѣка ще се изпортятъ въ негово отсѫтствие, и второ, защото одескатата българска дружина, която си спомнила много добрѣ, какъвъ билъ едно врѣме синътъ на даскалъ Ботю и на чий богъ се кланя сега, които съзрѣли въ негово лице такъвъ приятель на царе и благородници, че билъ каилъ съ шепа вода да ги издави, подшушнали на второто отдѣление, чини що чини, по-скоро да изрине тогова нехранимайко.

Българскиятъ поетъ не е искалъ втори пѫть да се разправя съ рускитѣ сищници.[1])

V.

Съ връщането си въ Букурещъ, Ботйовъ завари не онова, което бѣше оставилъ. Първо и първо, вѣстникъ Знаме, за който говореше Централния Комитетъ въ една отъ горнитѣ прокламации до „народа“,бѣ изгубилъ съвсѣмъ първоначалния си образъ. До брой 24. Знаме бѣше крайно революционенъ листъ, съ опрѣдѣлено отношение къмъ общественнитѣ и монархически сили било въ Турско, или другадѣ. Не отдавна бѣше, прѣзъ м. май, юни, юли, августъ, когато Ботйовъ гърмѣше противъ държавата и капитала, инспиранъ отъ възстанието въ Херцеговина и отъ движението на българскитѣ чети, противъ царе, папи и патриарси! А сега? Какво прѣдставляваше „клетото Знаме“, както милно той го наричаше прѣдъ единъ свой приятель? — Една вѣсникарска нула! Намѣсила се бездарната

[1]) За отиването на Ботйова въ Одеса и прѣстоянето му тука само нѣколко дни, Захари Стояновъ е скроилъ една лъжа, по-едра отъ боя на нейния авторъ: „... останалъ гладенъ на улицитѣ, неприоблеченъ отъ нѣколко деня, кралъ отъ гостилницитѣ лъжици и ножове, които продавалъ за хлѣбъ и на себе си и на ония нѣколко хѫшлаци, съ които успѣлъ вече да се запознае и да вземе подъ своя защита, и пр.“ (Биогр. опитъ, 278.).

ржка на революционнитѣ ничтожества, за да създадатъ отъ единъ рѣшително революционеренъ журналъ, нѣщо анемично, безъ душа и безъ идея, и при това приятель на царя. Слѣдниятъ пасажъ изъ уводната статия въ брой 27. сочи не само кждѣ се е изпортило Знаме'то, но и кждѣ ще се изпорти дѣлото: „. . . . На такива невѣрни Томовци (които не вѣрватъ въ възможностьта да се възбунтува единъ день народа, р.), ние оставяме да отговаря самиятъ; „Русский Миръ“ [1]): „Говори са, че сме славяне; дали е истенна, дали неистена принадлѣжиме на тоя великъ корянъ, дали наистенна, нашите братия окайватъ своятъ животъ подъ Мюсюлманскиятъ яремъ?! За честьта ни и уважението ни, подобрѣ би било да отговориме на тоя въпросъ, негативно. Прѣдъ Европейските народи съ които сме са смѣсили, играемъ задачя на нѣщо безцвѣтно, нелично; трудили са съ сичките си сили да са прѣдставляваме, че сме Немци, Англичяне, Французи, само и само да ни не кажятъ, че сме Славяне!“ И слѣдъ като доказва това фактически, продължава: „Въ редоветѣ на нещастните Херцеговинци, историкътъ ще намѣри хора отъ сичките народности и крайща, като захване отъ подданниците на Гарибалди. Неще да срѣщне само нито единъ отъ великата Славянска монархия; ще са научи още, за Английските Меетинги и Лордове, които сжбиратъ огромни помощи за вжзстанниците, които по крѫвь са ни роднина; но нѣма да прочете нищо за нашите Руски комитети и дружества, които биватъ обикновенно толкова щедри къмъ чуждите, така да кажемъ — Нѣмски добродѣтелни подвизи. Питаме още веднажъ: Славяне ли сме наистина както сѫ биле нашите прадѣди или сме нѣкакви такива неопрѣдѣлени — ни Европейски, ни Азиятски изхвърлякъ безъ родъ и племя?“...

[1]) Ние нарочно цитираме буква по буква и запетая слѣдъ запетая! Р.

При тия думи на „Миръ“, които думи са и на цѣлиятъ Руски народъ, ние ще свършемъ съ текстътъ: „Гласъ народенъ, Гнѣвъ Божий!“ Слѣдователно, както Руското правителство волею и неволею ще испжлни народната воля, така сжщо и нашите горѣпомѣнжти томовци ще ни подаджтъ ржка, и така неостава друго, освѣнъ едногласно да извикаме; Ставайте братия Бжлгари! . . . побѣдата е Славянска — Балканскиятъ полоостровъ е чистъ отъ крѫвопийци — напрѣдъ! . . .“

Тази мекушавость на възгледитѣ вие четохте и въ „извѣстието“ къмъ „топракъ кардашларъ“, и къмъ „милитѣ съотечественници“. Ще си спомнимъ, че причинитѣ на всичкитѣ злини въ тие документи, писани не отъ Ботйовъ и безъ участие на неговото убѣждение, причинитѣ на всички злини авторитѣ отдаваха „само“ на „досегашното правителство“: стига да се замѣни това правителство съ друго, по-човѣшко, за да се прѣмахне болестьта. „Коренътъ на злото“ — самата държавна система, сжществующиятъ режимъ и др. п., които, споредъ мисъльта на българския поетъ, създаватъ гангрената, сѫ забравени отъ българскитѣ революционери.

Освѣнъ това, доколкото тука можемъ да държимъ отговорни събитията, тие повлияли върху Букурещци да излѣзатъ съ съвсѣмъ противно гледище прѣдъ делегата на Ц. Комитетъ. Поведението на Сърбия и нейнитѣ нови обѣщания, надеждитѣ, които взели да възлагатъ на Русия и на останалитѣ сили отъ коалицията, възприемане гледището на одесци, поведението на които силно възмутило Ботйова, най-сетнѣ — желанието на „войводитѣ“ и на „апостолитѣ“ по-скоро да се пуснатъ въ брань, та макаръ сетнѣ „съ котки на оране“, както казва пословицата —, всички тие събития до толкова ги заслѣпили, щото тѣ изгубили и ума и дума.

Нека кажемъ, че освѣнъ нашиятъ герой, комитетътъ, пакъ като-рѣчи и цѣлата революция, не е имала

и не е могла да има умъ, човѣкъ, който съ достойнство да каже нейното слово. Какво прѣдставляваше Центр. комитетъ по своя съставъ?—една купчина отъ амбицирани революционери и слаби журналисти; една сбирщина, която трѣбваше да бѫде водена, но не да бѫде водачъ; — която не бѣше способна да се ориентира въ явленията, неспособна да обедини мисъльта, създавана отъ масовото движение —, нито да покаже пѫть на бунтарскитѣ групи. Съ една дума—пакъ това е право и за самитѣ „апостоли“ и „войводи“ — сбирщина, която владѣеха прѣходящитѣ събития, но неспособна да долови общата идея, — която овладѣха и чужди сили на движението, безъ да прицѣни историческия моментъ.

Херцеговинскитѣ вълнения, политиката на сѣвернитѣ държави и всички други обществени и политически явления, засилиха заблужденията на членоветѣ въ Букурешкия центр. революционенъ комитетъ, който сега се обяви противъ Ботйовъ, за да си поднесе оставката, съ която вече сме запознати.

Върху непосрѣдственнитѣ причини на тая оставка, наистина, много се мѫдрува́ въ нашата литература. Ала безъ да ни занимаватъ празнословията на бъбривата история, длъжни сме за честьта на българския поетъ да заявимъ, че и тукъ той не измѣни на своитѣ идеали, както утрѣ нѣма да измѣни на себе си, за да омие лицето на България съ собственната си кръвь...

— Революционеритѣ бѣха измѣнили на неговитѣ идеи, той не можеше да служи на тѣхнитѣ.

Единъ практически въпросъ го кажете, пакъ ако щете и тактически, се изпрѣчилъ прѣдъ Централния комитетъ: отъ кѫдѣ, съ чия помощь и подъ чие покровителство ще се прѣпращатъ четитѣ? За Ботйова този въпросъ почти несѫществуваше; или той бѣ прѣдрѣшенъ отъ самото движение: движението има свои собственни сили за свои собственни цѣли: чети ще минатъ

отъ всѣкѫдѣ и отъ никѫдѣ. Вѣръ селямъ! Но какво излѣзло на лице? Господа дипломатитѣ въ Централния комитетъ искали да поднесатъ движението, доста слабо още за активно дѣйствие, като мезе въ устата на Сърбия, която се готвѣше за война и която толкова пѫти лъга́ свѣта. На това мнѣние билъ и вѣчния пенсионеръ на сръбското правителство — „народния войвода“, авторитетътъ на когото бѣше нуженъ дори Ботйову, за да се прѣдстави прѣдъ „свободолюбивитѣ господа въ Русия“. „Народниятъ войвода“, който бѣше отдавна изигралъ ролята си и трѣбваше да служи само за исторически споменъ отъ едно минало, което не се връща, упражняваше обаче силно давление върху слабитѣ личности, които бѣха неспособни да побѣдятъ неговото невѣжество, ако не и юнашкитѣ му задирки. Той бѣше съ Сърбия, той и́ вѣрваше толкова, ако не и повече, колкото и Каравеловъ, тя бѣше въ неговитѣ очи опорната точка за българския бунтъ, тя се яви такава, заедно съ покровителката на славянитѣ — Русия, и въ очитѣ на всички други едри и дребни величини въ комитета и около комитета.

Тактическитѣ въпроси, при извѣстни обстоятелства, сѫ принципални въпроси. Такъвъ се явилъ и горния въпросъ въ погледа на нашия поетъ. Той видѣлъ една измѣна на революцията въ неочакваното поведение на болшинството, и не се подвоумилъ да прѣдрече близкитѣ несполуки. Пазете се отъ подаръцитѣ на данайцитѣ, защото и въ тѣхъ се крие подлость! — Но никой не слушалъ. Всички, безъ поета, се впуснали въ прѣдопрѣдѣлената по недомислие авантюра, прѣди да събератъ самостоятелнитѣ сили на движението; впуснали се по-разпаленитѣ глави, за да се изкопае трапъ за недомислията на „дипломатитѣ“,

Този трапъ изкопа Старо-Загорската карикатура.

По нататъкъ?

ГЛАВА ПЕТА.

Рѣшителниятъ моментъ.

Продължение: — Новитѣ усложнения на Балканитѣ и несигурното положение въ Мала Азия. — Изтъпленията на властьта. — Давление отъ страна на европейския концертъ за реформи и бунтътъ на софтитѣ въ Цариградъ. — Детронацията на Абдулъ Азиса и декларацията на новия султанъ. — Младотурцизмъ и реакция. — Отзиви въ чуждата преса за положението на илотитѣ въ България. — Априлското възстание. — Българскитѣ революционери пакъ на изпитание. — Малодушието на героитѣ и съзнатата отговорность на социалиста. — Христо Ботйовъ войвода. — Една трагична раздѣла. — Майка и синъ. — „Радецки“. — По вода и по суша. — За кждѣ бѣше прѣдрѣшено движението на Ботйовата чета? — Единъ маловаженъ въпросъ.

I.

Нѣколко нови събития прѣзъ пролѣтьта 1876., както видѣхме, възбудиха филантропическитѣ чувства на християнска Европа къмъ Балканскитѣ славяни, — тѣзи сжщи явления привлѣкоха вниманието и на българскитѣ революционери.

Намѣсата на външнитѣ държави въ вжтрѣшнитѣ работи на турската империя прѣдизвика още по-силна умраза къмъ гяуритѣ. Двойна агитация се поведе измежду Девлета, възбуденъ отъ коалицията, насърдченъ отъ Англия —: агитация противъ реформитѣ, агитация противъ поданницитѣ на една и сжща държава, и агитация противъ живота на всичко, което искаше да диша

по-свободно. Въ Мала Азия агитацията на софтитѣ бѣше дигнала на кракъ цѣлия мохамедовъ народъ, който за блаженство въ Рая, трѣбва да изпие кръвьта на гяуритѣ... Конституирани въ една силна организация, която съставляваше по-голѣма сила отъ властьта на правителството, софтитѣ свързаха и ржцѣтѣ и краката на Босфорския пилавчия. Въ Бруса и въ Кониехъ, напримѣръ, несжществуваше другъ законъ, освѣнъ тоя, създаденъ отъ софтитѣ. Въ Цариградъ софтитѣ не вършеха вече агитация, но пристжпиха къмъ дѣйствие: тѣ дигнаха „революция“, за да избиятъ хиляди християни.

Ние имаме едно свидѣтелство на непосрѣдственъ наблюдатель, което ще съкрати нашия исторически разказъ. „Това сж поповетѣ отъ всички категории, които, управляватъ, въ дѣйствителность, отоманската империя, и всѣки чувствува, че само тероротъ на европейското оржжие е въ състояние да държи въ извѣстни граници фанатизмътъ на туземното (турско) население“ — пише прѣзъ май 1876. година кореспондентътъ на „Салю Пюбликъ“.

А почти прѣзъ сжщето врѣме Виенската N. Fr. Presse (отъ 3. VI. 1876.) ето какъ скицира консеквенциитѣ отъ положението: „въ наличностьта на това голѣмо движение (думата е за „революцията“ на софтитѣ въ Цариградъ, р.), което отваря широки перспективи, дипломатическото дѣйствие на тритѣ велики сили, ангажирани недавна въ Берлинъ, взема минимални пропорции. Цѣлото здание на посрѣдничество и на дѣлежъ се згромолясва...“

Не се „згромолясаха“ само изтъпленията на властьта и на софтитѣ надъ нещастната рая, хвърлена въ отчаяние. „Трѣбва безнадежностьта да е пуснала дълбоки корени въ сърдцето на българитѣ — пише единъ чужденецъ —, защото въ войната, която започва, нѣма никаква милость. Турцитѣ горятъ тѣхнитѣ села, уби-

ватъ старцитѣ, обезчестяватъ женитѣ. Ето два примѣра, за които говорятъ турскитѣ вѣстници и които, за нещастие, сж автентични.“ И вѣстникътъ продължава да описва подвизитѣ на Тусунъ бей отъ Карлово, който се задигналъ съ 80 души башибозукъ, отишелъ въ Клисура, която бѣ вирнала глава, и тамъ прославилъ съ безчестия надъ жени и старци своето ислямско име и името на своята нация![1])

„Когато избухна възстанието въ Херцеговина — пишатъ отъ вжтрѣшностьта на Турция, прѣзъ май сжщата година до La République Française —, мюсюлманскиятъ фанатизмъ се потруди да уголѣми и да обезобрази положението въ другитѣ провинции на Босна и въ България... Въ Стара-Загора, турцитѣ, фанатизирани отъ проповѣдитѣ на мюфтиитѣ и на улемитѣ, използуваха единъ незначителенъ инцидентъ, за да проникнатъ съ оржжие въ християнския кварталъ и да турятъ подъ сѣчь петдесеть човѣшки жертви. Благодарение на каймакамътъ, който разбра, каква отговорность ще понесе Портата прѣдъ Европа, сѣчьта не бѣше пълна. Това послѣднето се случи прѣзъ мѣсецъ октомври миналата (1875.) година. — Въ Нови Ханъ, разярени заптиета се нахвърлиха неочаквано върху една група жени и моми, които се връщаха отъ полето по случай панаирътъ въ околностьта; тѣзи бѣдни хора се разбѣгаха, като издаваха отчаяни викове, но заптиетата ги пристиснаха въ единъ тѣсенъ кржгъ и безмилостно удряха съ ножове и сабли, като раниха повече отъ двадесетина... Въ друго едно село, заптиетата събраха десетина жени и, слѣдъ като уталожиха своитѣ страсти, се забавляваха съ жертвитѣ по слѣдния начинъ: една отъ женитѣ трѣбваше да гледа фиксирано право въ слънцето, безъ да затвори очи; на всѣко движение ѝ се отговаряше съ единъ ударъ отъ сабля

[1]) Вж. Salut Publique, 28. май 1876.

по ржцѣтѣ. Друга една трѣбваше да държи въ ржка голѣмо парче запалена прахань, докато изгори до послѣдня искра. А нѣколкото вѣстника, бѣлѣжи сжщиятъ листъ, които излизатъ въ Турция, проповѣдватъ единъ фанатизмъ — равенъ съ този на най-дивитѣ маси. Заключението отъ тази дѣйствителность е, че безсилието на Портата е флагрантно, управителитѣ сж безсилни да одържатъ мюсюлманскитѣ населения, когато религиознитѣ страсти ги разбѣсуватъ. Улемитѣ, мюфтиитѣ и кадиитѣ сж едничкитѣ, които иматъ влияние върху турския народъ. Къмъ тѣхъ трѣбва европейската дипломация да обърне очи“.

„Заключение“ отъ тие несносни мжки, слѣдъ априлското възстание, побърза да даде млада Турция въ съединение съ софтитѣ, а така сжщо и нашиятъ поетъ.

Изплашени отъ собственното си дѣло на разрушение, младотурскитѣ софти смислиха да турятъ въ ходъ, едно изпитано срѣдство, съ което реакционна Турция си служеше отъ вѣкове — промѣната на една декорация. Абдулъ Азисъ бѣше откаранъ на почивка въ Череганъ прѣзъ нощьта 28—30. май (н. с.), и на негово мѣсто качиха поевропейчения дивакъ Мурадъ V. Неговото възкачване върху прѣстола на славнитѣ султани (— любими думи на нашитѣ еволюционисти! —) бѣ и парадно и театрално: то се е извършило като по кинематографическо платно, съ оная живописность на картината, и на фантазията, която четемъ въ „Хиляда и една нощь“. „Когато видѣха Мурадъ V. прѣзъ единъ зракъ на майското слънце, пъленъ съ животъ и усмихнатъ, поздравлявайки на дѣсно и на лѣво ентусиазмираната тълпа, която се притискаше около неговия пжть, една безкрайна въздишка на утѣшение дигаше всички гжрди. Всѣки си каза, че ерата на тиранията е минала, че тая на благочестината се отваря. Това бѣше експлозия на универсална радость; и на-

деждитѣ за реформи, за правда и свобода, гнетени при миналото управление, правѣха да туптятъ всички сърдца. Hélas! Кой можеше да прѣдвижда, че надеждитѣ ще бѫдатъ тъй бързе осуетени!“ [1]).

Hélas! тие надежди никога не сѫществуваха въ здравата часть на нашата революционна генерация. Тая си спомняше недавнашнитѣ изявления на Мурадъ V. за правда и редъ, направени по модеренъ „стилъ прѣдъ една американска персона. Неговитѣ грижи — бърбореше тоя деликатенъ султанъ—били, непрѣстанно да проучва всичко, съ което могло да се подобри сѫдбата на бѫдащитѣ му сюжети: азъ вѣрвамъ, че чрѣзъ възпитанието ние трѣбва да захванемъ реформитѣ. Съ училищата, въ които на една и сѫща скамейка да стоятъ мюсюлмани, християни, евреи, идолопоклонници, сюжетитѣ ще да се здушатъ отъ дѣтство, ще се гледатъ единъ други като братя, вмѣсто като неприятели, и когато нѣкога отечеството бѫде въ опасность, тѣ ще мратъ рамо до рамо, за да го защищаватъ[2]).

Този перфиденъ османски цинизмъ бѣше познатъ на здравата часть между българскитѣ революционери, и лично на българския поетъ не е правилъ никакво впечатлѣние. Сѫщо така, брачниятъ съюзъ между младотурци, софти и султани, доктринитѣ на които изхождатъ отъ едно и сѫщо теке: невъзможното помирение разединителнитѣ тенденции въ декаданса на Турция,— и брачниятъ тоя съюзъ между старешкото безчестие и модерното перфидство, повтаряме, занимаваха нашиятъ герой отъ гледна точка на тѣхното отрицателно влияние върху рѣшението на Балканския въпросъ.

Неговото убѣждение, че отъ смѣната на декорациитѣ не може никаква сѫществена промѣна въ по-

[1]) D. Georgiadès, La Turquie actuelle, стр. 60.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 58—59.

ложението да се очаква, се оправда много по-рано, отколкото прѣдвиждаше.

Подъ егидата на новия юрнекъ — Мурадъ V. и неговата дѣсна ржка — Мидхатъ паша, духовната и физическа репресия надъ българитѣ се развиха въ своитѣ крайни форми.

Българскиятъ Революционенъ Комитетъ трѣбваше да дѣйствува.

II.

Ала, както Старо-Загорското възстание (1875.), така сѫщо Априлското (1876.) и майскитѣ събития, туриха въ затруднение не само комитета, но сѫщо така геройтѣ на фразата. Отъ септември 30. (1875.) Ботйовъ напълно бѣше прѣдалъ дѣлото въ ржцѣтѣ на „дипломатитѣ“, безъ да се отчужди отъ движението [1]). Той наблюдаваше и казваше да се координиратъ силитѣ на възстаналитѣ роби, или ако това не се постигне— революцията да търси по-згоденъ моментъ. Революцията

[1]) Ние казваме „безъ да се отчужди“, защото по нашитѣ свѣдѣния никакъ не отговаря на истината твърдѣнието на нѣкои, какво Ботйовъ билъ „отритнатъ отъ първата линия на борцитѣ“ (З. Стояновъ, Опитъ за биогр. стр. 288; Д. Т. Страшимировъ, Критически опитъ, стр, 189.). На стр. 290. З. Стояновъ коментира единъ паспортъ съ дата 2. януари 1876. издаденъ на „M-r Botioff journaliste et publiciste, allant à l'étranger“ и пр., съ който поетътъ се е канилъ да ходи втори пѫть въ Русия—„пакъ за помощи разбира се“—добавя сѫщиятъ З. Стояновъ. Този фактъ би билъ достатъченъ, за да млъкнатъ невѣрнитѣ приказки за „глухотата“ на Ботйовъ. Сѫщото убѣждение изграждатъ у насъ и личнитѣ писма на поета, цитирани изъ нашата книга, които носятъ дати отъ ноември, декември (75.) и януари 76. (Вж. още Архивъ, I. стр. 262, 263, 264.). Сѫщо така, тукъ му е мѣстото да забѣлѣжимъ, че Ботйовъ никой не е обвинявалъ въ злоупотрѣба на суми, което го принудило да се „отчужди“ отъ комитета, както твърдятъ сѫщитѣ писатели. Подобни слухове не сѫ сѫществували: тѣ сѫ измислица на млада България!

ция не се създава по желание: по една историческа необходимостъ, тя сама търси възможна благоприятность. Ние разсѫждаваме върху нѣщата, оцѣняваме ги, за да не изпаднемъ въ противорѣчие съ тая възможна благоприятность, за да не останемъ въ опашката на събитията. Ботйовъ правѣше оцѣнка на положението и мислѣше момента за згоденъ, само при единствената прѣдпазливость — да се събератъ силитѣ на възстаналитѣ робе, да се пестатъ срѣдствата на революцията, толкова повече и затова, че въ неговитѣ очи, Балканската революция, когато бѫде провъзгласена, трѣбва да измѣни коренно режимътъ икономически и политически. Въ връзка съ това надежно гледище, той е изказвалъ и мисъльта, че нито на една царска глава нѣма да се позволи да играе самодивско хоро върху юнашкитѣ кости на херцеговинци и стрѣмци. Революцията, която по неговитѣ прѣдположения — защото тъй сѫ гласѣли „рапортитѣ“ на „апостолитѣ“ — е вече организирана въвъ България, трѣбва да се дигне подъ единъ знакъ: революция радикална!

Ето документирано мнѣнието на нашия поетъ, изказано на 3. май 1876. въ редактирания отъ него първи брой на в. Нова България:

„Захваща се вече драмата на Балканския полуостровъ! Многославниятъ източенъ въпросъ, който до вчера се мислѣше за непромѣнимъ на политическата сцена на Европа, стѫпи вече въ своя трети актъ и нѣма вече съмнѣние, че той ще се изкара до край. Първиятъ актъ захванаха юначнитѣ наши братя херцеговинци; вториятъ прѣмина въ безполезни стратегически и дипломатически пантомини отъ страна на Сърбия и Черна Гора; а третиятъ, на който началото трѣбваше да бѫде край на безчовѣчното турско господство, въ който трѣбваше да участвува всичкия южнославянски хоръ, се захвана само отъ нашия нещастенъ

и до крайно убиенъ български народъ. Телеграфътъ и частнитѣ наши писма ни донесоха извѣстието, че всичката Пловдивска каза е потънала въ кръвь и бунтътъ е обхваналъ срѣдата на Балкана и Срѣдня-гора... Други така сѫщо вѣрни извѣстия ни дадоха да разберемъ, че и нашитѣ шопи въ Пиротъ и въ Бѣлоградчикъ сѫ дигнали топора си противъ своитѣ петь-вѣковни кръвопийци. Освѣнъ това, желѣзницата между Варна и Шуменъ е прѣкѫсната, а това е знакъ, че и въ Дунавския вилаетъ нашето народонаселение е присъединило и ще присъедини своитѣ яки мисци въ съсипването позорнитѣ вериги на робството. Съ една дума — българскиятъ бунтъ е влѣзълъ вече въ своитѣ права и борбата се е захванала съ всичката своя отчаяность. Касапницата ще бѫде страшна и отвратителна, жертвитѣ ще бѫдатъ безбройни и отъ двѣтѣ страни. Но треперетѣ, тирани! Полудѣйте дипломати! Кѫсайте си косата, велики царе юдейски на капитала! Босфорскиятъ идолъ ще падне, „болниятъ“ ще умрѣ и вашитѣ безбройни капитали ще потѫнатъ въ помията на турския развратъ и свещенната кръвь на нашата свобода. Тука не е Меншиковъ въ Цариградъ и Русия съ своитѣ казаци на Дунава, противъ които да станете и да избиете цѣли 800.000 живи сѫщества, и да похарчитѣ повече отъ 8 милиарда франка, за да опазитѣ европейското равновѣсие. Тука не е Сърбия и Черна Гора съ своитѣ дълбокоумни князе и дипломати, противъ които да употрѣбятъ игото и махмузитѣ на г. Андраши, за да ги накаратъ да не разбъркватъ здружения „общи миръ“... Тука е гласниятъ, отчаяниятъ и мѫжественниятъ седемь-милионенъ български народъ, който въ продължение на цѣли петь столѣтия е носилъ на плѣщитѣ си най-безчовѣчното робство въ Европа и който днесъ възстава и иска отъ свѣта едно отъ тие двѣ нѣща: или свобода, или смъртъ! Тукъ е неумолимата логика на историята, на която сентенцата е уничто-

жението на старото, на гнилото и на несъврѣменното и животъ на новото, на здравото и на човѣческото. Ще може ли нѣкой да отстрани тая сентенца и да накара природата да влѣзе въ другъ пѫть? . . .“

При наличностьта на това положение, нито Ботйовъ, нито „апостолитѣ“, нито „комитетътъ“, е могълъ да стои съ згърнати рѫцѣ. Всички се приготовлявали за послѣдня разплата. Всички пишатъ, че вѫтрѣ населението е готово, стига да се даде началото!

Но когато опряло, кой да даде това начало, указало се, че „народниятъ войвода“ замръкналъ въ скута на Сърбия, „крилатиятъ“ Филипъ останалъ безъ крака, а другитѣ, кой-по-отъ-кой незасегаеми дипломатически величия, за нищо друго не бивало, освѣнъ да носятъ вода и да продаватъ боза.

Само при една концесия, дадена Ботйву отъ страна на „дѣйцитѣ“, че ще бѫде запазена самостоятелността на българската революция, той се нагърбилъ да изпълни завѣтния си идеалъ — да поведе отборъ лични момци къмъ плешестата снага на Балкана...[1])

[1]) Формални основания да настоява за самостоятелно революционно дѣйствие намиралъ българскиятъ поетъ въ намѣсата на одесци. Ботйовъ бѣше непосрѣдственно запознатъ съ тѣхното гледище върху българското движение, но прѣзъ началото на пролѣтьта (1876.) той притежаваше и единъ документъ отъ тѣхъ, изпратенъ до „Почитаемитѣ господа“ въ Букурещъ, изъ който революционниятъ екивокъ на „добродѣтелнитѣ“ одесци щастливо живува съ московското попечителство. Този документъ има извѣстно отношение къмъ прѣдмета на нашия разказъ въ текста, затова ще трѣбва да го отнесемъ изцѣло въ тая бѣлѣжка:

„Одеса, 13. мартъ 1876.

Почитаемий Господа!

Съ удоволствие идемъ да отговоримъ на любезното ни Ваше писмо отъ 26. февруари:

Ние съ голѣмо внимание четохме това, що изъ Бѣлградъ ви пишатъ и твърдѣ ви благодаримъ за съобщението на вашето мнѣние върху това дѣло. Личноститѣ, които ви пишатъ, намъ сѫ непознати; но ако вамъ сѫ извѣстни за хора положителни, ние, заедно съ васъ даваме вѣра на писанитѣ имъ и идемъ да ви кажемъ и нашето мнѣние. Съгласни сме съ това, че въ дѣлото, за което е рѣчьта, безъ сърбитѣ ние ще можемъ да направимъ само единъ живъ протестъ прѣдъ Европа противъ злоупотрѣбленията, които нашиятъ народъ тегли отъ угнетателитѣ си. А за да се достигне напълно желаната цѣль, необходимо е, даже по-вече отколкото необходимо да имаме рѫката на сърбитѣ. Безъ тѣхъ едвали можемъ направи нѣщо, както и тѣ безъ насъ сѫ слаби, макаръ че тѣхнитѣ рѫцѣ сѫ развързани. Но какъ да се положимъ на тѣхъ и да имъ повѣрваме, когато толкова пѫти тие сѫ показаха коварни къмъ насъ? Толкова пѫти тие ни лъгаха и си изплитаха кошницата, а ние оставяхме да теглимъ за тѣхъ и за себе си. Толкова пѫти ние имъ вѣрвахме, а какво е излѣзло до сега, вамъ е извѣстно. За това, като сподѣляме напълно мнѣнието да се изпрати нарочень човѣкъ въ Бѣлградъ за прѣговори върху всичко, ние считаме за своя длъжность да се оговоримъ.

Нашитѣ стари макаръ и да не зематъ участие въ нашата работа, но никога не ни лишаватъ отъ опитнитѣ си съвѣти. Тие не довѣряватъ на сърбитѣ, както и ние. Сѫщето мнѣние е и на полковникъ г-на Кишелски, който се съглашава да земе на себе си мисията да иде въ Бѣлградъ, като прѣдставитель на Българския Централенъ Комитетъ, но, ако такъвъ комитетъ

III.

Цѣлъ мѣсецъ, мѣсецъ и половина тича поетътъ, за да скѫта срѣдства за своята чета. Върху тая чета, най-голѣма отъ всички, сѫ възлагани изключителни надежди, слѣдователно, за нейната изготовка се ангажирали повече личности. Отъ вѫтрѣшностьта е чакатъ —, пращатъ пари за по-скорошно въоръжение. Враца, въпрѣки нескопосностьта на мѣстната революционна организация, пратила значителна сума. Апостолитѣ въ този районъ, които пишеха на 18. априлъ: „... вие се не бойте, защото България трѣбва да умрѣ, че тогава вамъ да ви стане лошо“, които въ сѫщето писмо увѣряватъ, че събиратъ грададни суми („народа дава брате, като е за свобода“), най-сетнѣ Заимовъ,

който пишеше на 24 с. м. до търновци: „първо и послѣдно идемъ да ви кажемъ, и да ви кажемъ и отберете ни, че на 11. май нѣма да мине безъ пукутъ на пушкитѣ въ този окржгъ (Врачанския революционенъ окржгъ, р.), да дойде и самъ Александръ (руския царь, р.) да ни каже че трѣбва да се чака, нѣма да се слуша, думитѣ ни се говорятъ отъ разпалени мисли и истинность въ дѣлото, отбирете ни“ и т. н. и т. н. — найсетнѣ, казваме, Заимовъ или Враца — все едно — пратили една доста голѣма помощь въ Букурещъ. Въ Ромжния сжщитѣ старания и жертви. Слѣднитѣ нѣколко документа отъ многото, ни даватъ да разберемъ загриженостьта на всички за сформируване на четата, а сжщо така тие документи ни даватъ ясно прѣдставление и за безпокойнитѣ дни, прѣживѣни отъ „чуждия“[1]) за движението поетъ:

не се е организиралъ, то като прѣдставитель отъ страна на всичкитѣ дружини прѣдъ Бѣлградското правителство.

На Бѣлгра ското правителство трѣбва да се поставятъ тие условия: 1. Въ 1867—68. год. тогавашнитѣ министри г. г. Гарашанинъ и Блазнаващъ, обѣщаваха отъ името на тѣхното правителство да дадатъ на българитѣ 40 хиляди пушки. Ако не повече, поне това количество да дадатъ сега. 2. Тие пушки отъ рано да се прѣнесатъ въ Балкана, заедно съ необходимото количество патрони. 3. Сръбската граница въ всичкото продължение на възстанието да е открита за българитѣ. 4. Сръбското правителство на книга да обяви искренно и публично, че нѣма да постжпи съ насъ тъй, както до сега е правило; че то нѣма завоевателни цѣли по отношение къмъ българитѣ; че то за винаги се отказва отъ користната си идея да присъедини къмъ себе си Македония и часть отъ България. 5. Сръбското правителство първо да обяви война и тогава да начънатъ нашитѣ чети. 6. Тъй като ние отъ себе си не можемъ

[1]) Мнѣнието, че Ботйовъ билъ „чуждъ“ за четата, се подържа отъ всички жонгльори: вж. Биогр. опитъ, стр. 328; Ст. Заимовъ, Мсб. I. 240; Д. Т. Страшимировъ, История на Априлското възстание, т. III. стр. 333. и слѣд. Ср. и първитѣ два тома на „Априлската история“, пълна съ исторически неистини и съ погрѣшни изводи.

(Т.) Браила, 30. априлъ 1876.

Редакция „Знаме“, Букурещъ.

Посрѣщнете другаритѣ довечера. Азъ тръгвамъ утрѣ. Гответе (мѣсто), наскоро идатъ още момци.

Ботйовъ.

(Т.) Бекетъ, 13. априлъ 1876.

Д. И. Горовъ, Гюргево.

На послѣдни контрактъ — стоката отправете за Бекетъ, по негова отговорность, паритѣ сж готови.

Ганчо.

(Т.) Бекетъ, 29. мартъ 1876.

Д. Горовъ, хоель „Трансилвания“, Букурещъ.

Руснаковъ отиде за пари на мѣстото. Щомъ пристигнатъ ще ви се внесатъ тутакси.

Ганчо.

даде пари, които сж необходими въ тая работа, а пакъ и не сме въ състояние да заемемъ, то сърбитѣ да дадатъ или да направятъ заемъ за смѣтка на българитѣ, които пари, при желанниятъ изходъ на работата, ще иматъ да получатъ отъ бждащето наше правителство.

Въ тие ако сме съгласни, сжщо ако удобрявате полковникъ К. за прѣдставитель, спишете се по-скоро съ другитѣ дружини по васъ и пратете пълномощно писмо за г-на К-ский, въ което ще помѣстите тие пунктове. За повече ще се полжимъ на опитностьта на г-на К.

Господству вчера замина за Петербургъ, гдѣто ще си даде оставката и ще чака тамъ да му явимъ резултата на това писмо, та може отъ тамъ направо прѣзъ Виена да замине за Бѣлградъ.

Ако сърбитѣ приказватъ чистосърдечно и искренно, тѣ не трѣбва да се боятъ отъ заемътъ, който прѣдполагаме за българитѣ. Ако изходътъ на работата бжде добъръ, тѣ ще си получатъ паритѣ; а пакъ този изходъ всецѣло ще зависи отъ тѣхъ. Ако тѣ не отстжпятъ назадъ, Черна Гора нѣма да остане проста зрителница. Ние не допущаме мисъль, дѣто Турция да може съ такава сила да излѣзе на глава при днешното си положение. Ако пакъ нѣкой отъ западнитѣ заискатъ да я под-

(Т.) Бекетъ, 29. мартъ 1876.

Иванъ Драсовъ, хотель „Трансилвания“, Букурещъ.

Горовъ безъ стоката (оржжието, р.) да не дохождa. Руснаковъ отиде за паритѣ — надѣваме се часъ по-скоро да додатъ, но и ти гледай да намѣришъ (пари). Щомъ стигнатъ, на часа ще Ви се изпратятъ. За паритѣ се не бойте; стоката не изпущайте.

Ганчо.

(Т.) Т.-Северинъ, 13. май 1876.

Редакция „Знаме“, Букурещъ.

Посрѣщнете другаритѣ. Довечера азъ тръгвамъ. Утрѣ наедно идатъ още момчета. Браила.

Ботйовъ.

държатъ, то неужели може помисли нѣкой, че винагишната наша Покровителка, Русия, нѣма да ни поддържа? За това казваме, че стига Сърбия да желае, а изходътъ ще е благоприятенъ.

Било би желателно да се организува Централенъ Комитетъ нѣкадѣ по вашитѣ мѣста, по-близо къмъ отечеството. Ако това стане, ние убѣдително ви молимъ да внушите комуто слѣдва, да се не притуря на комитета епитетъ „революционеренъ“, защото той не отговаря на цѣлта, която ние прослѣдуваме — избавлението на отечеството ни отъ угнетителитѣ му; освѣнъ това тая дума произвежда лошаво впечатлѣние на всѣки благомислящъ чилякъ и може да поколебае довѣрието къмъ българскиятъ народъ на оние, които въ днешното критическо врѣме могатъ да бждатъ много за него полезни (курсивътъ въ оригинала, р.). Ние сме напълно увѣрени, че за членове на Централния Комитетъ ще се избератъ хора, които да заслужаватъ довѣрието на народа и на другитѣ(?), а не таквизъ, като Ботйова или Каравелова.

Като се надѣваме за благоприятния и скория отвѣтъ, ние ви сърдечно поздравляваме.

За одеската Българска Дружина: Д. В. Волковъ, С. И. Стомоняковъ“.

Оние, които познаватъ нашия човѣкъ и които внимателно прочетатъ горния документъ, нѣма да се удивляватъ прѣдъ постжпката Ботйова.

Въобще, единъ сизифовски трудъ пуснали въ ходъ и поета и хората около него, за да се изградятъ елементарнитѣ основи на една грандиозна епопея.

Най-сетнѣ, дошелъ урѣченията день.

На 14. май поетътъ прави прѣгледъ на силитѣ, свои и неприятелски: точна смѣтка за силитѣ на врагътъ вѣковенъ, комуто отколѣ точеше зжби, и на способността на своята юнашка чета — да оправдае надеждитѣ на България.

Сжщиятъ день, на пжть за слава и за смърть, невидѣлъ отъ нѣколко дни майка, първо чедо и опустѣла кжща, поетътъ се запжтилъ къмъ улица „Сербенъ вода“ № 12.

Една трагична срѣща съ любяща майка, и една страшна раздѣла, защото е безмълвна, съ забравено сѣмейство — станали тоя день, срѣщи, за прѣдаването на които е нужно перото на художникъ ...

Неуспоримъ е факта, че майка и снаха не се спогаждали. Великодушна, но егоистична въ най-интимнитѣ си чувства, както всѣка майка къмъ своята рожба, баба Ботйовица бѣше забравила своята романтична вѣнчавка; тя сега искала отъ синътъ си, два вѣка изпрѣварилъ българското развитие, което и днесъ не може го догони — да се привие въ кжщи съ жена, посочена отъ нея. Венета не отговаряла на нейния вкусъ. Първо и главно, тя била вдовица, а ергенинъ да вземе вдовица, това било равносилно на господа война да отворишъ. Това не бива така. Второ, синътъ задигналъ Венета и заживѣлъ съ нея. Толкова. — Ако ми дрънкате повече за свадбарства и обряди, то ще рече, да ми омръзнете прѣдъ свѣта. Отсѣкълъ тъй българскиятъ поетъ, грабналъ жената, и заживѣлъ не както живѣли влички българи, не както живѣла баба Ивана съ покойния си супругъ. Оскърбена въ найболното мѣсто на своята старческа душа, баба Ботйовица се откжснала да слугува нѣйдѣ у Калоферски или

Карловски изядници, които поетътъ не искаше да види. Днесъ къмъ тая часть на Букурещъ, кѫдѣто живѣла майката, се запѫтилъ той да вземе послѣдня мила цалувка, въ мѫжки обятия, може би! — за послѣденъ пѫть да пригърне оная, отъ която първо млѣко е засукалъ.

Уви!

Майката не е знаяла отъ кѫдѣ иде синътъ и за кѫдѣ отива, защо иде той по тоя часъ и какви страшни мисли го носятъ! Никой не е чувствувалъ, и майката още по-малко, че цѣла България идѣла прѣдъ нея, збрана въ буйния умъ на нейния синъ, съ нейната минала чистота и бѫдащи надежди —, че въ тая послѣдня минута майчински милъ погледъ е нуженъ да насърдчи героя, та съ сладка усмивка горчива сѫдба да посрѣщне.

— „Сине!“

— „Майко!“

Но тукъ, непосвѣтената въ тая страшна раздѣла, майка, изнудила сърдце майчинско, и вмѣсто топли обятия, поетътъ видѣлъ равнодушенъ погледъ и двѣ едри сълзи.

— „И това отъ майка дочакахъ!“ — изрекалътъ Ботйовъ и тръгналъ да дири забравенъ домъ.

Часъ-два слѣдъ икиндия влѣзналъ огорчения поетъ въ бѣдна сиротска кѫща и въ мигъ изчезналъ.

IV.

На 16. май параходътъ „Радецки“ хвърлилъ котва на ромѫнския брѣгъ. На Гюргевското скеле се трупали 20—30 души пасажери, все тежки търговци: по тѣхниятъ нервенъ ходъ, по разпаленията имъ и безпокоенъ гледъ, по тѣхнитѣ прѣдпазливи шушукания, ромѫнската полиция могла е да подуши, да открие тѣхнитѣ фалшиви търговски качества. Най-сетнѣ, по необикновената тяжесть на тѣхната „стока“, овързана на денкове или прикована въ сандъци, митнишката власть е могла

да подуши секретното въ необикновенното него день движение на загадъчнитѣ търговци.

Както и да е, гоститѣ на австрийския параходъ се намножили, тяжестьта се увеличила и по 4 часа „Радецки“ взелъ да пухти къмъ Свищовъ и Орѣхово.

По прѣдварително даденъ знакъ, тежкитѣ търговци се напластили като риби около „стоката“, сложили юнашки глави върху сандъцитѣ и си смигали съ очи.

Самъ поетътъ стоялъ въ първа класа съ своя приятель Горовъ, който нарочно се качилъ на парахода за него —, види се, да избѣгне любопитството на хѫшоветѣ, или да се избѣгне всѣка неочакванна компликация. Прѣзъ нощьта на 17. Ботйовъ напусналъ долниятъ етажъ, нагазилъ въ лагеръ̀тъ на тежкитѣ търговци, които до единъ сладко хъркали, и се качилъ на кувертата. Тая нощь, спомняше си единъ участникъ въ цѣлия походъ на четата, била чудесна. Поетътъ сѣдналъ на една скамейка и забилъ мечтателенъ погледъ прѣзъ отвъдния брѣгъ. Само луната грѣела надъ България, надъ нейнитѣ балкани и надъ нейнитѣ роби. Мисъльта на поета го прѣнесла надъ Враца, по-сетнѣ по гребенътъ на Стара-Планина, и най-сетнѣ надъ Калоферъ. Прицѣлната точка на четата — нека се запомни това! — не е била нито Вратца съ нейнитѣ пущинаци, нито София съ нейнитѣ шопе. Въ сърдцето на България, татъкъ изъ Стрѣмската долина, която съединяваше малкия напрѣдъкъ на България и въображаемитѣ сили на революционната организация, е прѣдопрѣдѣленъ нейния походъ, тука ще възсѣдне поета слѣдъ първия ударъ съ неприятеля, за да обяви цѣлия старъ миръ въ турската империя детрониранъ. Както споменахме, прѣди тръгването на четата, докладитѣ на посвѣтенитѣ говорѣха благоприятно за подобно едно рѣшение и за подобно четовно движение. Ботйовъ не допускалъ, че единъ геройски подвигъ, като неговия, ще

срѣщне малодушието на една организация, която се носѣше изъ уста въ уста като митъ...

Оние, които познаватъ вече нашия човѣкъ, могатъ да му простятъ това заблуждение, което идеше отъ други, и поетическото настроение прѣзъ нощьта на 17. май. Ботйовъ идеализираше, съ право да згрѣши, способностьта на народа да се бунтува — примѣри му даваха бунтовническото и хайдушко движения —, той показа и слабостьта си да бѫде заблуденъ за силитѣ на една организация, безъ срѣдства още и безъ достатъчно хора. И той тръгна. Неговиятъ дългъ на висока отговорность прѣдъ България, прѣдъ нейното тегло и прѣдъ нейната утрѣшна радость, го зовеше къмъ . . . Голгота.

V.

До Бекетъ и Кладово, споредъ прѣдварително разпрѣдѣление, силитѣ на четата трѣбвало да се прибератъ въ парахода. Военниятъ съвѣтъ, състоящъ отъ нашия човѣкъ, Войновски[1]), Н. Обрѣтеновъ и др. който редовно държалъ своитѣ засѣдания въ долнята камара на парахода, единодушно рѣшилъ излизането да стане на Козлудуй. Най-прѣкиятъ пѫть, който могълъ да приближи дружината до пригрждкитѣ на Балкана, къмъ неговата защита и до Враца, която мобилизирала цѣли полкове подъ командата на Заимовъ и др., билъ несъмнѣно Козлудуйския брѣгъ. Между Турно Могурели и Бекетъ, написалъ Ботйовъ писмо до своето сѣмейство, съ което читателитѣ се запознаха, както и слѣднето до „приятелитѣ“ въ Букурещъ, съ което имъ благодари затова, че сѫ го облекли съ цѣнното си довѣрие:

[1]) Войновски, помощникътъ на Ботйовъ, е билъ единственото лице съ познания по военното изкуство. Юнкеръ отъ едно руско военно училище, той избѣгалъ изъ Русия при Ботйова. Родомъ е отъ Габрово.

„Между Турно Могурели и Бекетъ.

Приятели!

Отъ Гюргево и Турне се качихме повече отъ 100 души. Слѣдъ нази върви турски вапоръ съ баши-бозуци, но духътъ на момчетата е прѣвъзходенъ. Отъ Корабия и Бекетъ ще да се качатъ още 100 юнака. По всичкитѣ признаци планътъ ще се осѫществи; слѣдъ нѣколко часа ние ще да цалунемъ свещенната земя на България.

Благодаря ви, приятели, за довѣрието, което имахте къмъ мене и за любовьта къмъ моето поробено отечество.

17. май 1876.

Четоводецъ Хр. Ботйовъ.

Отъ вапора.

N. B. Новата станция за България село Козлудуй. 2 часа горѣ отъ Рахово“.

Въ това врѣме, Ботйовъ смѣтналъ, че отъ гледна точка на дѣлото, нѣма да бѫде злѣ да се възвѣсти и на цивилизования свѣтъ за подвигътъ на четата. На християнска Европа трѣбва да се обади, че робътъ въ Турция е дигналъ здрава ржка връхъ своя петь-вѣковенъ тиранинъ, и че той (робътъ) очаква сѫщата помощь отъ образованитѣ народи, каквато въ тоя грозенъ часъ отиватъ да му дадатъ 200-та юнака:

„Двѣста души български юнаци — говори телеграмата, пратена до la République Française и Journal de Genève[1])—подъ прѣдводителството на Христо Ботйовъ, редакторъ на в. Знаме, органъ на революционната партия, днесъ заробиха австрийскиятъ параходъ Радецки, който насилственно накараха да ги прѣкара

[1]) Както писмото, адресирано до Венета, така и горнята телеграма, поетътъ далъ Д. Горову, който е ударилъ до европейскитѣ вѣстници отъ станцията въ Бекетъ.

прѣзъ Дунава. Излѣзоха на дѣсния брѣгъ между градоветѣ Рахово и Ломъ Паланка, отвориха знаме Свобода или смърть, и отидоха на помощь на своитѣ възстанали братя българи, които отдавна се борятъ съ своитѣ петь вѣковни тирани за своята човѣшка свобода и народни права. Тѣ вѣрватъ, че европейскитѣ образовани народи и правителства ще да имъ подадатъ братска ржка".

Едно необикновенно движение се забѣлѣжило между мирнитѣ „търговци", когато параходътъ се откжсналъ отъ скелето на Бекетъ и потеглилъ нагорѣ.

„Щабътъ" приложилъ дефинитивното рѣшение — въ единъ мигъ да се въоржжи четата и да тури подъ своя воля движението на парахода.

— На оржжие! извикалъ поетътъ.

Сандъцитѣ взели да пращатъ.

„Радецки" билъ заробенъ.

Пѣсеньта на Ив. Вазова „Тихъ бѣлъ Дунавъ се вълнува" и пр. прѣдава напълно — макаръ не тъй художественно — историческия фактъ, както и героичната борба между поетътъ-воевода и благородниятъ капитанинъ на австрийския параходъ. Ботйовъималъ всичкитѣ основания да бжде строгъ: на 1867. капитанинътъ на другъ австрийски параходъ, „Германия", бѣше прѣдалъ на турската полиция въ Русчукъ Цвѣтко Павловъ й Никола Войводовъ, които бѣха тръгнали сжщо така да се биятъ съ враговетѣ на своя народъ. Въ минутата, когато Енглендеръ билъ обявенъ плѣненъ, а „Радецки" заробенъ, Ботйовъ припомнилъ капитану случката отъ 1867. лѣто, заявилъ му, че той ще отмъсти за това гнусно прѣдателство, ако Енглендеръ опорствува и не тури движението на парахода въ пълна услуга на четата —:

„Тукъ се слуша мойта воля
Азъ съмъ капитанъ —

Ний лѣтиме за свобода
Кръвь да лѣемъ днесъ . . ."

Твърдитѣ и нервни думи на воеводата внушили Енглендеру, че само благоразумието може да спаси войнишката му честь и живота на екипажа: той подалъ ржка Ботйову, съ което му изразилъ уважението си къмъ неговия подвигъ, къмъ дѣлото на българската свобода —, и поелъ едно писмо, съ което воеводата успокоявалъ пасажеритѣ и внушавалъ капитану прѣдопрѣдѣления фактъ:

„Господинъ капитанъ!

Господа пасажери!

Имамъ честь да ви заява, че на този параходъ се намиратъ български бунтовници, на които азъ съмъ войвода.

Съ цѣната на нашиятъ добитъкъ и на нашитѣ сѣчива, съ цѣната на голѣми усилия и жертвуване на нашитѣ имоти, най-сетнѣ съ цѣната на всичко, което ни е скжпо въ този свѣтъ, ние сме си доставили (безъ знанието и въпрѣки прѣслѣдванията на властитѣ въ страната, чиято неутралность ние респектирахме) нуждното, за да се притечемъ въ помощь на нашитѣ възстанали братя, които се сражаватъ тъй храбро подъ българския лъвъ за свободата и независимостьта на нашата мила бащиния — България.

Ние молимъ господа пжтницитѣ да се не безпокоятъ и да сѣдатъ мирни. А пъкъ на васъ, г-нъ капитане, трудниятъ дългъ ми повѣлява да ви поканя да прѣдадете кораба на мое разположение до дебаркирането, като ви заявявамъ въ сжщето врѣме, че вашето най-малко съпротивление би ме хвърлило въ мжчната неизбѣжность да употрѣбя сила и, въпрѣки желанието си, да си отмъстя за гнусното приключение върху парахода „Германия" въ Русчукъ, 1867.

И въ двата тие случая, нашиятъ боенъ викъ е слѣдния:

Да живѣе България, и пр.

1876. 17. май, върху парахода.

Войвода: Хр. Ботйовъ".

Завладяването на единъ чуждъ параходъ съ мятежническа цѣль, не е работа безъ отговорности. За да не паднатъ тие изключително върху капитанътъ, защото се подчинилъ да изведе четата на българския брѣгъ, Ботйовъ поелъ отговорноститѣ върху себе си и прѣдъ Европа и прѣдъ Австрийската дипломация, и прѣдъ босфорскиятъ галфонъ. Поетътъ е далъ слѣдното „удостовѣрение" Енглендеру, съ което тоя си омивалъ ржцѣтѣ като Понтийский Пилатъ:

„Долуподписанитѣ удостовѣряваме съ това, че ние, българскитѣ възстанници, съ сила принудихме капитанътъ на „Радецки" да спрѣ на турския брѣгъ, макаръ и да нѣма станция.

За българскитѣ възтанници,

Войвода: Хр. Ботйовъ".

VI.

Прѣди да прослѣдимъ въ кратцѣ движението на четата къмъ Врачанския Балканъ, нека съ двѣ три думи разчистимъ недуразумѣнията около единъ въпросъ, съ маловажността на който пожелаха нѣкои да си спечелятъ слава. Както прѣдугажда читательтъ, ние ще дискютираме по въпросътъ за завладяването на „Радецки".

Мнозина — и нека го кажемъ пакъ за гордость на авторътъ на тая версия — покойния З. Стояновъ, затръби, че идеята за завладяването на „Радецки" не била Ботйова, но чужда. Захари Стояновъ е отдаваше незнамъ кому. Заимовъ на двама-трима второстепенни хора, които не сѣха запознати почти никакъ, даже никакъ, съ историята на революционнитѣ движения у другитѣ народи, а трети — въ това число и авторътъ на „Априлската история" — другимо нѣкому. Поради отсжтствие на непосрѣдственни доказателства, всички разсжждаваха и спорѣха върху формата, безъ да вникваха въ условията, които неизбѣжно доведоха нашиятъ поетъ до мисъльта да си послужи съ една стара революционна практика. Едни, напримѣръ г. Заимовъ, бъркатъ двѣ нѣща: идеята за завладяването на „Радецки" съ въпросътъ за въоржжаването на Ботйовата чета. „Планътъ да се изнасили единъ отъ параходитѣ принадлежи" и т. н. заключава Заимовъ (Мсб. I. стр. 199.). Другъ единъ авторъ прѣписва тая „идея" нѣкому си Христо Бръчкову, името на когото ние за пръвъ пжть слушаме[1]). Трети, Иваница Данчевъ, единъ отъ участницитѣ въ движението на четатата до послѣдния день на живота ѝ, прѣписва славата на своята глава.[2]) Четвърти, пети, шести, имена ихъ нѣтъ конца — все сжщето.

Г-нъ Д. Страшимировъ прави бѣлѣжка подъ единъ неясенъ исторически документъ въ не двусмислената форма, че „плана за завземането на австрийски (к. н. р.) параходъ за да се прѣкара бунтовна чета на български брѣгъ не е билъ първоначално на Ботйовъ или Обрѣтеновъ" и пр.[3]) Документътъ, подъ който стои тая бѣлѣжка е безъ дата, и гласи: „Мили мои!... Азъ бихъ ви писалъ много, но защото нище можи те търпе, нещж да вы пиша нищо което е само мое нити можа вы яви намереніе-то си защо-то ся водя по начала истински за какъвто ма познавате Свобода

---

[1]) Вж Т. Н. Сжбевъ. Послѣднитѣ дни на възстанията, София 1885. стр. 42.

[2]) А. Д. Бояджиевъ, Иваница Данчевъ, животъ и поборническата му дѣятелность. Варна 1901. — Това е една книга отъ една до другия край пълна съ лъжи.

[3]) Документи, I. стр. 269.

или Смъртъ когато отида въ отечество(то) ще вы отговоря... (П. П.) Поздравлява ви Василъ и е съ мене тосъ часъ въ Журжево и тръгваме заедно."—Документътъ е ясенъ въ своята неяснота, т. е. той не казва нищо по̀ въпросътъ, и онова, което е позволено да се прѣдположи по него, то е, че неговиятъ авторъ ще е единъ отъ членоветѣ на четата. Нищо повече отъ това.

Но тогава, какъ би могла да се постави проблемата, за да се приближимъ до нейното правилно рѣшение?

Два-три въпроса даватъ най-кѫсиятъ отговоръ, който не оставя мѣсто за никакви резонерства:

I. Въ историята на междусвѣтското революционно движение срѣщаха ли се аналогични примѣри?

Отговоръ: да: 1. италиянскитѣ карбонарии прилагаха морскитѣ авантюри; 2. много години прѣди Дунавския подвигъ, руски революционери завладѣха единъ параходъ въ Балтийско море, обстоятелствата на която случка ние неможемъ сега да изброяваме.

II. Какъ можеше да се прѣхвърли една голѣма чета, като Ботйовата, състоѣща отъ 200 човѣка и съ тъй тежка муниция, и позволяваха ли цѣлитѣ, за които бѣ прѣдназначена, да се прѣхвърля на българския брѣгъ по групички въ разнитѣ врѣмена и точки?

Отговоръ: не; четата трѣбваше да се прѣхвърли на единъ пѫть, а това можеше да стане не съ рибарски каици, а съ параходъ, безразлично австрийски или френски: обстоятелствата ще посочатъ чие параходно дружество ще обере лавритѣ.

И трети въпросъ, ако желаете:

III. Кой схващаше най-добрѣ нуждитѣ отъ подвигътъ на една компактна чета и кой бѣше най-добрѣ запознатъ съ подвизитѣ на чуждитѣ революционери?

Отговоръ: Ботйовъ, Ботйовъ и трети пѫть — Ботйовъ!

Повикайте на помощь формалната логика съ нейнитѣ абстрактни „кръгове" и вижте ще ли ви позволи тя, при сѫществующето положение: 1. когато Ботйовъ отъ нѣколко мѣсеци бѣше забравилъ домъ и чада да тича нагорѣ-на-долѣ, 2. когато идеята за една силна чета — слѣдъ посѣтата заблуда отъ призванитѣ „апостоли"—бѣше погълнала цѣлото му сѫщество, 3. когато — безъ да е това изключителна негова привилегия — само той най-добрѣ отъ всички познаваше една стара революционна практика и само той носѣше палящата грижа за сполучливото прѣхвърляне на четатата —, повтаряме: повикайте на помощь формалната логика и слѣдъ всичко това, вижте ще ли ви позволи тя да зачеркнете името на нашия поетъ, като авторъ на самия планъ и на самата идея.

Идеята и планътъ за завладяването на „Радецки" е идея Ботйова.

ГЛАВА ШЕСТА.

Къмъ Лобното мѣсто.

На българския брѣгъ. — Рѣчь и клѣтва. — Къмъ Балкана. — Схватка съ аскера. — На Миленъ камъкъ. — Измѣната на Враца. — Най-трагичния моментъ отъ живота на Христо Ботйовъ. — Въ уединение — Горчивото съзнание на поета и користолюбието на единъ овчаръ. — Една люта присжда. — Убийството на поета. — Жалкитѣ остатъци отъ едно монументално дѣло. — Допълнение: — Отгласи въ чуждата преса слѣдъ завладѣването на „Радецки“ и дипломатическитѣ прѣрѣкания между Букурещъ и Цариградъ. — Свидѣтелството на екипажа за плѣняването на „Радецки“.

I.

На 17. „Радецки“ забилъ въ пѣсъкътъ прѣдъ Козлудуйския брѣгъ.

Въ единъ мигъ въоржжената чета се намѣрила на българския брѣгъ, построена въ походна ширинга, безъ иерархически чинове, но съ ентусиазмътъ, който ѝ е вдъхвала идеята на свободата. Побързалъ поетътъ-воевода да наелектризира младитѣ воини, държалъ имъ трогателно слово за свещенниятъ дългъ къмъ отечеството и златната свобода, внушилъ имъ, че цѣла България гледа на тѣхъ, и ги заклѣлъ, въ името на тие незиблеми начала, да измратъ заедно съ него въ бой противъ врагътъ. Не е пропуснало юначното, но любвеобилно сърдце на нашиятъ човѣкъ да внуши още на храбрата дружина, че свободата, за която сж тръгнали да мратъ, не имъ позволява да посѣгатъ върху живота и върху имота на мирни, невинни хора. —

„Ние сме тръгнали да освободимъ България отъ веригитѣ на робството и безчовѣчната тирания. Само нейнитѣ неприятели ще бждатъ и наши врагове“.

Съ познатата ни вече пѣсень, която оглушила тоя часъ Козлудуйския брѣгъ — „Нещеме ний богатство, Нещеме ний пари, — Но искаме свобода — човѣшки правдини“ — потѣглила бодрата дружина къмъ село Козлудуй.

Пжтьтъ къмъ Козлудуй, както и отъ Козлудуй нататъкъ, е равенъ, като длань. Въ стратегическо отношение, цѣлата линия, по която се е продължилъ маршрута на нашитѣ хора, не прѣдставлява за тѣхъ абсолютно никаква изгода. Тѣ могли да бждатъ забѣлѣжени първия часъ още отъ неприятелското око — нѣщо неблагоприятно за тѣхъ —, и да бждатъ прѣслѣдвани до Балкана, който стои прѣдъ тѣхъ на 40—50 километра. Войновски, помощникътъ на Ботйовъ, както и самия войвода, забѣлѣжили веднага тая неблагоприятность: послѣднето ехо отъ идеалистическата пѣсень за свободата не било замрѣло, т. е. половина минута не се изминала, откакъ дружината цалуна свещенната земя, една краста, нѣкакъвъ зебекъ, се затекълъ върху 200-тѣ мина свободолюбци, като че нѣкой е нагазилъ въ бащиното му лозе. Нѣма нужда да казваме, че нашитѣ хора не чакали никаква „началническа“ заповѣдь, за да разчистятъ борчътъ си съ неканениятъ врагъ: тѣ се нахвърлили върху „невѣрникътъ“, като оси, и се „закърмили“...

Но тая случка именно накарала Войновски и Ботйова незабавно да прицѣнятъ рискованостьта на положението и дали заповѣдь за „усиленъ маршъ“.

Въ село Козлудуй първо се е отбила четата, за да намѣри „обозъ“. Такъвъ тя намѣрила, ала онова, което най-много очаквалъ нашия човѣкъ — да срѣщне ентусиазмъ у самото селско население, уви! не дало никакъвъ признакъ на животъ.

Какво означава това?

Да се снабди четата съ 3—4 кола, за да прѣвози тежката муниция, както и съ нѣколко коня, тъй необходими при бърза рекогносцировка въ открито поле, Ботйовъ билъ принуденъ да упражни насилие!...√Организираното население отъ апостолитѣ по тоя край не само нѣмало хаберъ за пристигането на войводата, но то — толкова пѫти свидѣтель на бунтарски движения — стискало подъ ключъ кържави волове и незазобени кранти...

Само двама нехранимайковци спечелила тука четата, освѣнъ хладнокръвието на „района“ — и това били, първо, учителтъ въ глухо Козлудуй, голобрадото, но „разпалено хлапе“ Младенъ Павловъ, който далъ първата — и единствена! — информация за дѣйствителното положение въ този край, и второ — Георги Димитровъ Кантарджийски, родомъ отъ Рахово, случаенъ гостъ на Козлудуй прѣзъ тоя исторически день.

Побързали нашитѣ хора да поематъ пѫтя нагорѣ къмъ Балкана, прѣзъ селата Бутанъ и Буковци. „Въ тие двѣ села Заимовата организация се спокрила въ миши дупки.[1]) — „Кѫдѣ ви сѫ хората, попиталъ Ботйовъ Апостолова, единъ отъ сътрудницитѣ на врачанския „апостолъ“, съ когото бѣ подписалъ писмото до Букурешци, кѫдѣ сте опрѣдѣлили операционната база на главнитѣ сили?...“ Апостоловъ, който се хранилъ съ лъжитѣ на врачанския „апостолъ“, смънкалъ, че въ негова компетенция било положението на „силитѣ“ само въ Враца; съ „окръгътъ“ се занимавалъ „главниятъ организаторъ“.[2])

[1]) Прѣди да тръгне четата отъ Ромѫния, до Враца е писано изъ Букурещъ да бѫде приготвенъ обозъ за прѣвозването ѝ до Балкана. Този обозъ е щѣлъ да чака въ Козлудуй или между Козлудуй и „новата станция“.

[2]) Признанието на Апостолова е фактъ. Виж. и З. Стояновъ, Опитъ за биография, стр. 405.

Едно съвѣщание направилъ „военниятъ съвѣтъ“, който рѣшилъ да се измѣни посоката, за да удари четата по-прѣко къмъ Балкана. Слѣдъ като прѣгазила рѣкитѣ Огоста и Скѫтъ, къмъ привечерь тръгнала кестерме прѣзъ лозя и нивя, кривнала къмъ Бързинската рѣка и се напѫтила къмъ с. Боровань. Боровань указалъ на своитѣ освободители сѫщата неприязненость: споредъ нашитѣ свѣдѣния, това голѣмо село — тъй увѣрявали „апостолитѣ“ — щѣло да даде на революцията повече отъ 3—400 ратника; то не дало даже четири коня за отрудената чета... Всичко останало записано въ празднитѣ тефтери на врачанскитѣ „апостоли“.

Нѣмало какво да се прави: борованци посрѣщнали тъй радушно четата, щото нашитѣ хора побързали часъ по-скоро да отупатъ прахътъ отъ царвулитѣ си, и съ проклятие на уста да тръгнатъ нагорѣ, прѣслѣдвани вече отъ 10—20 въоржжени черкези. „Не е чудно, рѣкалъ иронически поетътъ, когато се обърналъ къмъ Апостолова и Войновски, че Врачанскитѣ герои ще ни чакатъ въ Балкана!“ Въ иронията на войводата имало вече едно горчиво съзнание за груба лъжа и за низка измѣна отъ страна на „дѣйцитѣ“√Да би знаялъ Ботйовъ прѣдварително положението, да не бѣ подведенъ цѣлия комитетъ, въ това число и поета, отъ Заимовитѣ бръщолевения: по-скоро, аманъ-заманъ, по-скоро да върви четата къмъ Враца, сигурно, той, Ботйовъ, нѣмаше да избере Козлудуйския брѣгъ за излизането на четата. Съ вѣра, че по-кратко отъ всѣкѫдѣ ще се скрие въ рошавия Балканъ, и че още на границата ще срѣщне разбуненъ народъ, дигнала байрякъ организация, а не фудули-черкези и лъжци — „революционери“, поетътъ е избралъ една по-малко неблагоприятна отъ многото неблагоприятни операционни точки.

Но въ тоя часъ, войвода и чета сѫ се уловили на хорото . . .

Немигнала цѣла нощь, вече на 17. май четата се намирала между Борованъ и Баница, кждѣто се завързало първото сериозно сражение.

На 18. при зори, нашитѣ хора почивали 5—6 километра подъ Миленъ камъкъ. Враца не била далече. Разведрени малко отъ лъхътъ на балканскиятъ вѣтъръ, успокоени за мигъ, че неприятелтъ се изгубилъ или избѣгалъ, изплашенъ отъ тѣхъ, пораснали крилѣтѣ на момчетата и обърнали очи къмъ западъ. Нѣкакъвъ пушекъ се дигалъ, и шумъ се зачувалъ: „нашитѣ, нашитѣ идатъ!“ се разнесло отъ уста на уста. Самъ поетътъ, съ Войновски, прѣживѣлъ минутна илюзия, горчива отсетнѣ като вѣка измама, че Враца е дигнала своитѣ баталиони, иде да се присъедини къмъ нашитѣ юнаци, за да нанесатъ неочакванъ ударъ на врагътъ. Hélas! не борцитѣ за свобода се показали, а нейнитѣ джелати, орждията на тиранията.

Двѣ-три атаки тоя день изтикали четата горѣ по Миленъ камъкъ, къмъ който тя насочвала своето движение, като по-сигурна стратегическа позиция.

II.

На 18. май вечерьта, слънцето хвърляло послѣднитѣ лжчи по остритѣ върхове на Балкана, когато нашитѣ хора се разпръснали по рамѣнѣтѣ на Миленъ камъкъ. Ударилъ единъ лъхъ отъ миризъ на горски здравецъ и сѣнка отъ надежда. Побили лактѣ въ каменна постелка, опрѣни гръбъ въ гръбъ — посѣднали на почивка, да отморятъ изстощени мишци — момцитѣ приказвали за утрѣшния день, който ще ги завари може би не сами. Поетътъ, близо до чувствата на четата, както майка до пощевкитѣ на своя първенецъ, побилъ погледъ татъкъ, къмъ Враца, и единъ тъменъ облакъ миналъ прѣзъ мисълта му. Ботйовъ съзналъ своя дългъ къмъ живота на 200 човѣка, къмъ илюзиитѣ на България, но прѣдчувствуналъ близкиятъ край на своя подвигъ. 2—3 дни какъ сж въ България: всичко мълчи. По Тракия сега се развѣватъ знамената — мислѣлъ той —, пръщи гнилото здание на деспотизма, а тука какво има? Гдѣ е Заимовъ, гдѣ сж неговитѣ неброени полкове, гдѣ е неговия героизмъ, тъй скоро прѣходенъ, като лъжа?! Нима нашитѣ юнаци ще останатъ безъ помощь, заклѣщени отъ една кръвнишка паплачь, безъ помощъ отъ хора и безъ надежда, че ще издигнатъ единъ великъ споменъ въ историята на България? Нима тѣ ще бждатъ побѣденитѣ? Страшна злоба свила гнѣздо въ сърдцето на поета, която той криелъ отъ четата, за да не разколебава духътъ ѝ, толкова нуженъ въ моменти на успѣхъ, колкото и въ минути на загуба.

Единъ документъ притежаваме отъ епохата на тие 3—4 дни, който ни дава да разберемъ, че нашиятъ човѣкъ е успѣлъ да влѣзе въ сношение съ Враца, да ѝ обади, какво иска той отъ нея и какво е длъжна да направи тя за България! Документътъ е здържанъ, въ него не личи собственната ржка на поета, макаръ да носи и неговиятъ подписъ, но все пакъ характеризира отчасти положението. Ето тоя документъ:

„Сираче!

Благополучно прѣминахме Дунавътъ, отъ Козлудуй до Баница малки сражения, въ бърдата голѣмъ бой, имахме 6 убити и нѣколко ранени, днесъ почивка. Пригответе хлѣбъ, 40 чифта царвули, защото имаме въ четата момчета съ чепици, и 40 оки тутунъ. Тая вечерь сме ви на госте.

Главенъ войвода: Хр. П. Ботйовъ.
Секретарь: Георги Апостоловъ“.[1])

[1]) Една бѣлѣжка къмъ тоя документъ се явява повече отъ нужна. Писано отъ Г. Апостолова, съдържанието на писмото напълно прѣдава чувствата на врачанци, частица отъ отговорността на които носи и самъ Апостоловъ. Запознати съ ходътъ на събитията, виждаме, че „секретарьтъ“, който носеше отвѣтственость-

Това пише „секретарьтъ“ на четата по заповѣдь Ботйова — на Враца, слѣдъ двудневни сражения, екотътъ отъ които потѫвалъ въ Балкана, но Враца била глуха. Оглушалъ и Заимовъ. До колкото знаемъ, на горнето писмо тоя послѣдния отговорилъ устно по пратеникътъ Ботйовъ, който втори пѫть не успѣлъ да се качи на Миленъ камъкъ. Чакалъ поета до тъмна нощь и прѣзъ нощьта за отговоръ — не, за самъ Заимова съ неговитѣ приближени хора, съ неговитѣ табори. Чакала и четата! Чакала и България! На всичкитѣ ожидания Враца изпрати своята измѣна. А-а! Заимовъ, главниятъ апостолъ въ третиятъ революционенъ окрѫгъ, който отговаря на нищо, безъ да влиза въ сѫществото на своята афера, Заимовъ, който ни увѣряваше, че не е спалъ прѣзъ това врѣме въ политѣ на баба Хаджийка, нѣщо на което ние му вѣрваме, ако и да не сме наклонни да вѣрваме на човѣкъ, замѣсенъ въ едно историческо

та за Враца, но не за цѣлия Врачански революционенъ окрѫгъ, не диктува на своитѣ колеги, а имъ говори за това, че... трѣбва да отидатъ на „госте“. „Секретарьтъ“ не прѣдалъ повелителния тонъ на войводата. При все това, за насъ е важно, да се знае, че Вѣслецъ е билъ въ сношение съ Враца. Това едно. Второ, редакцията на сп. Минало (кн. I. 1909.) по непознаване фактитѣ, произволно се съмнява въ автентичностьта на тоя документъ и то, защото въ него се говорѣло за царвули и за момчета съ чепици. „Да се твърди, че 40 души сѫ били съ чепици, е не дотамъ вѣроятно, и едвали ще се потвърди отъ споменитѣ на доживѣлитѣ съучастници“ — гласи въ пунктъ втори „бѣлѣжката“ на споменатото списание. Първо и първо, въ документа за никакви „40 души съ чепици“ не се говори; тамъ се споменува, че въ четата има момчета съ чепици, а не 40 момчета съ чепици, което не е едно и сѫщо нѣщо. Второ — доживѣлитѣ съучастници твърдятъ, че дѣйствително е имало нѣколцина съ чепици; освѣнъ учителя отъ село Козлудуй и Георги Кантарджийски, самъ поетътъ е билъ съ чепици или съ чизми. Трето, макаръ да сѫ били „нѣколцина“ (2—3) съ чепици, това нещо каже, че „40 души“ нѣматъ нужда отъ царвули. Въпросътъ е ясенъ защо.

прѣстѫпление; повтаряме и потретяме — врачанскиятъ главатаръ, който протестираше противъ „изопачението на фактитѣ“, противъ „умишленнитѣ клѣвети“ [1]) не казва нищо по горния документъ, и не говори нищо за измѣната на Враца, и не свързва своето собственно прѣстѫпление съ кървавитѣ си писма отъ 24. априлъ [2]). Дѣйствително, за честьта на Заимовъ, Враца не бѣше остала съвсѣмъ безчувственна: извѣстена за прѣминаването на четата, за нейнитѣ героични подвизи отъ Козлудуй до Миленъ камъкъ, на 17-18. врачанскиятъ апостолъ „провъзгласилъ“ турската държава за несѫществующа! Събралъ той своитѣ табори отъ стотина — двѣстѣ момци, завелъ ги при попътъ православни, турилъ „революцията“ подъ знакътъ на чернокапска клѣтва, и заспалъ въ черквата св. Възнесение. Тука Враца се почувсвувала най-сигурна: тука нѣмало нито заптие, нито султанъ; нито мюдюринъ, нито татаринъ. Осемнадесеть години слѣдъ като бѣ изсъхнала първата трѣва върху неотбѣлѣжения гробъ на българския поетъ, излѣзе „главниятъ апостолъ“ да спекулира надъ измѣната на

---

[1]) З. Стояновъ пръвъ хвърли справедливото обвинение по адресъ на Заимова, че тоя е обичалъ повече да води моабети у „баба Хаджийка“, отколкото да върши нѣкаква работа, на което Ст. Заимовъ отговаря: „Това е повече отъ изопачение на фактитѣ; това е умишленна клѣвета!“ И обяснава тие умишленни клѣвети оскърбениятъ апостолъ съ това, че „Зах. Стояновъ хранилъ специфическа умраза къмъ Ст. Заимовъ“ (вж. Мсб. I. 247).

[2]) „Братия въ Влашко! се провикваше Заимовъ отъ Враца на 24. априлъ: Новината е голѣма. Отъ голѣма важность! Бунта пламна... Намъ не остава друго нищо, освѣнъ да дигаме и ние. Братия! скоро, че скоро стоката (оржжието, р.) проводете. Тука всичкитѣ до единъ и до единъ наистина отъ богатитѣ земаха живо участие въ работата ни. Пари до колкото събира до петь — шесть дни, ще ви проводимъ. Проводихме хора за стоката, молимъ ви, скоро имъ я прѣдайте, нѣма да чакаме повече отъ 5 — 7-ий май, ако и да бѣхме се обѣщали до 11-ий...“

Враца: „Врачанци не изпълниха честната си дума (да посрѣщнатъ Ботйовата чета), защо? — пита самъ Заимовъ. Защото врачанскитѣ съзаклятници (тази дума трѣбва да се отземе отъ славата на измѣнницитѣ! р.) се раздѣлиха на двѣ партии по поводъ на врачанската комисия: да се прѣдадатъ пушкитѣ... на Ботйовата чета. Раздоръ̀тъ до такава степень достигналъ, щото за сега — скромничи Заимовъ! — се отказвамъ да го съобщавамъ върху страницитѣ на една скромна рецензия. Интригитѣ се разгорѣли до тамъ между съзаклятницитѣ — врачанци по причина на оржжието, щото Заимовъ билъ принуденъ да обяви отначало на комисията, че той напуща Враца ако не се прѣкратятъ интригитѣ, а послѣ обявилъ, че ще запали града отъ 4-тѣ страни.“ [1]) Но за да затулимъ устата на врачанския апостолъ съ двѣ думи — защото цѣлата врачанска измѣна, е колкото неприятна, толкова и отвратителна —, ние го питаме: защо той мълчеше, когато Ботйовъ го подканяше да дѣйствува? Ако врачанскитѣ „интриги“, за които говори Ст. Заимовъ, сжществуваха не прѣди дохождането на четата, а слѣдъ като издържа тя нѣколко сражения между Козлудуй и Миленъ камъкъ, защо Заимовъ не изгори цѣла Враца, защо не изби измѣнницитѣ, защо, най-сетнѣ, вмѣсто себе си, тѣхъ не тури подъ ключъ въ св. Възнесение, и да тръгне напрѣдъ къмъ четата, която чакаше, която молеше за помощь? Защо? Ah! какво думаме? Заимовъ, съ цѣла Враца, имаха добрината да бждатъ страхливи, слѣдователно — измѣнници. Отъ една маса, която страдаше въ робство, безъ да има кой да я прѣвъзмогне въ нейното невѣжество, отъ една маса убита морално и физически, безъ да ѝ е изградила пропагандата колко-годѣ съзнание за организация и за себеотрица-

[1]) Вж. дългитѣ обяснения на Ст. Заимовъ въ Мсб. I. 247. и др. прѣпечатани и въ „Миналото, етюди“ и пр.

ние, най-сетнѣ, отъ „апостоли“ — третиятъ революционенъ окржгъ имаше три пжти по-вече „апостоли“, отколкото въ всички останали — най-сетнѣ, отъ „апостоли“, които носѣха въ главитѣ си нервната конструкция на Калигуловия консулъ —, заровени въ тинята на духовната нищета, не може нищо да се очаква, освѣнъ мизерна измѣна...

Но да оставимъ Враца съ нейната отговорность прѣдъ историята и да прослѣдимъ краткия животъ на четата.

III.

Осъмнала четата на Миленъ камъкъ, наистина, съ отморени сили, но очевидно, безъ лжчъ отъ надежда. Дигналъ се Ботйовъ на крака, погледналъ Балкана, погледналъ на Враца, хвърлилъ погледъ и на своята дружина: природата била весела, духоветѣ убити; слънцето заничало, като да носи поздравъ отъ лжчезарния Изтокъ, въ душата на поета мрачѣло. Мисли, тежки като олово, обрѣменили умътъ му, и слѣдъ единъ мигъ се изгубилъ. Тамъ, на сѣверната страна има падина́, която води въ подземна дупка. Тукъ сѣдналъ Ботйовъ, сѣдналъ на каменна скала прѣдъ глуха пещеря, и сълзи като градъ попадали върху гиздавото му лице . . . Какво вълнуваше душата му прѣзъ тая сждбоносна минута? Какво го гонеше далечъ отъ четата, далечъ отъ вѣрна дружина, на уединение, въ пуста пустота? — Трагизмътъ на излъганата илюзия! Единъ страшенъ часъ на подкосена вѣра, че той ще помогне народу си, че въ дѣло ще облече думитѣ си, които сѣя десеть цѣли години, че идеята нѣма да остане миражъ, а дѣйствителность; едно грозно прѣдчувствие, че всичко е изгубено, че лъжци сж го подвели да попадне въ срѣдата на слѣпци, — измжчваше поета и го теглеше на самота, самъ, далечъ отъ дружина вѣрна зговорна, да прѣтопи всичко въ сърдцето си, да прѣгорѝ слабостьта на цѣла една епоха въ своята силна душа...

По пладне, 19. май, прѣслѣдвани пакъ отъ татари и черкези, нашитѣ хора рѣшили да тръгнатъ къмъ... Лобното мѣсто. Поздравила ги нощьта на Вѣслецъ, зарадвалъ се Балканътъ на своитѣ госте, скрилъ ги въ свойта шума като свои собственни чада,— като че той ги е отхранилъ, като че той ги е повикалъ: — минутна радость озарила четата, която смѣтнала, че е изгубена отъ потерята неприятелска, отъ нейнитѣ кучета и отъ нейната звѣрщина. Може би минутна драгость да е заиграла и въ душата на поета, защото той заповѣдалъ, по тъмни зори още, да се устрои на момцитѣ единъ хайдушки пиръ, въ пълна смисъль на тая дума. Нѣколко агнета били нанизани на шишове, припечени на буйни огньове, и толкова бъклици съ студена изворна вода — чакали да подсладятъ тлъстата юнашка гозба... Три дни гладувала четата, три жедни дни прѣкаралъ заедно съ нея и синътъ на България. Въ четвъртиятъ мислила вѣрната дружина духомъ да отдъхне, почивка на недоизчерпени сили да даде, въ прѣсъхнали уста сладко „чеверме“ да поднесе... Хелáсъ! Българскиятъ народъ е великодушенъ; общиятъ неговъ нравъ е непринудено симпатиченъ, неговиятъ моралъ не е затворено егоистиченъ. Въ бѣдното онова врѣме, когато народътъ задоволяваше нуждитѣ си съ нищо, защото се хранеше само съ лукъ и съ недопечено брашно, той не се скѫпеше да дава суха кора хлѣбъ на гладникътъ и чепчакъ вода на жедниятъ пѫтникъ. Въ старитѣ нѣкогашни врѣмена той прибираше изнурения скитникъ и му даваше подслонъ въ бѣдната си колиба, и му даваше топла госба, и му посочваше засойно легло. Но единици, лоши и користолюбиви като Оргонъ, лѣпнаха пѣтно на челото му, драснаха една черна страница въ новата ни история! Нѣкакъвъ си овчарь — Димитъръ Мазната — отъ когото нашитѣ взели нѣколко агнета, била тая тъмна душа, която издаде поета и която го принуди да

изрече една грозна присѫда надъ народа, въ който той вѣрваше, и съ която вѣра — той затвори очи. Тоя Мазникъ — защо той не се случи нѣкой каракачанинъ, а родно чедо на Врачанския Балканъ! —, дотърчалъ къмъ четата и, безъ да обади на войводата, къмъ когото се залѣпилъ като мокъръ пищималъ, че татари наближаватъ, че черкези идатъ и че скоро ще да бѫде бастисана дружината, че слѣдъ 2—3 минути на пилци да биха се прѣвърнали нашитѣ, пакъ не могатъ да изхвръкнатъ изъ неприятелскитѣ рѫцѣ —, се сопналъ поету по-скоро да му заплати одраната „стока“:

— Господине, по-скоро ми бройте паритѣ, че стадото ми не чака. Азъ не съмъ хайлакчия, като вазе...

Тие фатални думи изрѣкалъ ученикътъ на врачанскитѣ пропагандисти, може би, единъ отъ онѣзи, които пълнили празнитѣ тефтери на врачанската „комисия“. Защо краката не изсъхнаха на този човѣкъ, когато понече да тръгне за „борчътъ“ си! Защо гръмъ не го удари, защо, боже! стрѣла отъ ясно небе не допрати врѣхъ алчния синъ на Великия Балканъ, за да не пѣтни името на тая поробена страна, за да не наскърбява поета на България! Оние, които сѫ окрѫжавали поета, и оние, които сѫ стоѣли по-раздалечъ отъ него, увѣряватъ, че въ тоя моментъ цѣлата природа онѣмѣла, вѣтърътъ, който лъхалъ кѫдрата брада на воеводата, утихналъ, птичкитѣ сѣкнали пѣсеньта си, и... слънцето спрѣло. Съ задушена злоба, съ стиснати уста и събрани на пѣсникъ китки, изъ юнашкитѣ гѫрди на поетътъ се откѫснали думи зловѣщи, присѫда тежка, която и днесъ тежи надъ България, надъ нейнитѣ поколѣния:

— „И азъ съмъ дошелъ народъ да освобождавамъ — стадо!“ — рѣкалъ Ботйовъ, и хвърлилъ шепа злато въ устата на Старопланинския скѫперникъ.

Тие думи — чути изъ устата на единъ обикновенъ смъртенъ, не съдържатъ нищо люто, нищо оскърбително, нищо присѫдно. Но продиктувани отъ умътъ на поета-Ботйовъ, излѣзли изъ устата на комунистътъ-революционеръ, тѣ сѫ люта присѫда надъ о н а я България, която ще му се издължи само, когато н о в а България, наслѣдница на робската епоха, създаде култъ на поетовитѣ мечтания. Защото, въ ролята на Старопланинския овчарь, наивенъ като своето стадо, но низъкъ като рабъ, ние подозираме една грозна подлость, освѣнъ глупавата алчность. Недопустимо би било да не подшушне на четата близостьта на неприятеля, който е билъ на 200—300 стѫпки далечъ отъ нея, ако идеше тука съ чисто сърдце. Какво прѣчеше на тогова човѣкъ, който е познавалъ всѣко камъче по Вѣслецъ, който е знаялъ колко листа има всѣко дърво — и който, по дъхътъ на горския въздухъ, угаждалъ гдѣ какво става по Балкана, какво му прѣчеше, търсейки „смѣтка“ отъ четата — да обади на воеводата, че го грози опасность — пакъ и самъ да му посочи най-безопасния изходъ? Какво му прѣчеше да извърши това, ако неговата роля не бѣше свързана съ прѣдателство? Но почакайте! Онова, което единъ дрътъ алникъ не направи, направило го едно 15-годишно дѣте, може би — добавяме ние — слѣдъ като то ще да се е подсѣтило за прѣдателството на Мазника. Мигъ-два откакъ тоя се махналъ отъ очитѣ на поета, едно селенче, запъхтено, се промъкнало въ лагера на четата къмъ главния щабъ, като му прѣдало трогателната новина, че паплачь потера идела и че четата е издадена. Сърдцата на момчетата отново се стиснали. Всѣки се разтичалъ да вземе опрѣдѣленото му мѣсто, а поетътъ дигналъ жумелътъ си да разгледа позициитѣ на неприятеля. Единъ мигъ е една епоха — споредъ момента; единъ мигъ е една вѣчность — споредъ случая; единъ мигъ е една сѫдба — споредъ обстоятелствата.

20. май, въ който се завършваше неопитностьта на една епоха, малодушието на голѣмитѣ „дипломати“ и измѣната на единъ градъ, на единъ окрѫгъ, рѣши сѫдбата на поета; 20. май, до който день се изнизаха толкова несполуки на нашето революционно движение, изгради сѫдбата на нашия човѣкъ; 20. май, съ своята история, която обхваща теглото на мѫченикътъ-народъ, съ неговитѣ падания и залитания, съ неговата вѣра и отчаяние, камъкъ по камъкъ, отъ цѣли петь вѣка насамъ, изграждаше жертвенникътъ на нашата свобода, Вѣслецъ, Голгота. Г о л г о т а прибра въ обятията си мѫченикътъ на старото християнство; В ѣ с л е ц ъ — Новата Голгота за новитѣ идеи, откри обятията си на мѫченикътъ-поетъ, за носителътъ на новото бѫдаще.

Не изрѣкълъ първа дума, откакъ се надигналъ да направи сондажъ надъ евентуалното положение, куршумъ като змия усойница съзналъ прѣзъ гѫстата шума и повалилъ поета, безмълвенъ на земята. Прѣстанало да тупти сърдцето, което бѣ отворено за цѣлия свѣтъ, онѣмѣла устата, която пророчествуваше кончината на стария миръ, затворили се очитѣ, чрѣзъ които България гледаше своето мрачно минало и въ своето красиво бѫдаще. Онѣмела и дружината, млъкнала и природата. Единъ скѫпъ, рѣдъкъ животъ, отъ който България и днесъ има нужда, изчезна въ единъ мигъ. Ала — не! животътъ изчезва — паметьта живѣе; личностьта се изгуби — споменитѣ и нейнитѣ идеи останаха да вълнуватъ новитѣ поколѣния, да топлятъ сърдцата, за велики дѣла, за крупни подвизи — противъ гнилото, противъ старото. Тамъ, горѣ на Балкана, на Вѣслецъ — на Новата Голгота, се чуе пѣсенъта на поета, неговото пророчество за собствената му сѫдба: пѣсенъта за изпълненъ дългъ, пѣсенъта за вѣрно служене народу, на правдата и на свободата —

Но... стига ми тая награда —
Да каже нѣвга народа:
Умрѣ сиромахътъ за правда,
За правда и за свобода.[1])

IV.

Всѣки може да прѣдвиди въ какво състояние на духоветѣ е изпаднала дружината, слѣдъ като тя изгуби своя умъ и своето сърдце. Войновски — за когото забравихме по-горѣ да споменемъ, че се бѣше отклонилъ отъ общето тѣло още не 19., забилъ прѣзъ Балкана надолѣ, самъ падналъ тежко раненъ, а останалитѣ 30—40 души съ него, кое изгинали, кое пропаднали, или се изгубили незнайно дѣ. Остатъкътъ отъ четата, която била съ Ботйовъ, слѣдъ неговото убийство, сжщо така се пръснала като стадо, подгонено отъ вълци. Голѣма часть, въ това число и нѣкой си Перо — черногорецъ или херцеговинецъ — мислимъ — съ прѣбито

[1]) Два маловажни въпроса се въртятъ около смъртьта на Ботйова: 1. мѣстото дѣто е падналъ убитъ поета и 2. кждѣ го е улучилъ куршумътъ неприятелски: въ челото или въ сърдцето. Слѣдъ всичкитѣ справки и разпитвания, които сме направили, излиза, че Ботйовъ е убитъ на Вѣслецъ, а не на Волътъ или Миленъ камъкъ, както твърдятъ нѣкои. Второ, курщумътъ е ударилъ поета въ сърдцето, а не въ челото. По този случай ние сме въ притежание на 1—2 подробности, които тука е съвсѣмъ неудобно да излагаме. — И трети единъ въпросъ има, около лицето, което е убило Ботйова. Нѣкои твърдятъ, че това лице е Джомбулетъ, черкезинъ. Въ полза на това мнѣние говори една пѣсень, съчинена въ Врачанскитѣ села слѣдъ убийството на воеводата, въ която се говори изрично за Джомбулетъ, като непосрѣдственъ убиецъ. Джомбулетъ е билъ янкеседжия по тие мѣста, водитель на татари-разбойници, който сега взелъ най-активно участие въ прѣслѣдване на четата. И да не би билъ Джомбулетъ непосрѣдственниятъ убиецъ, нищо по-естественно отъ това, да му прѣпише народътъ славата, противъ която и небесата протестиратъ. По този въпросъ нашето мнѣние е въ полза на неизвѣстното.

на двѣ колѣно, мъкненъ отъ другаритѣ си отъ Миленъ камъкъ до тука, свършилъ трагически: той прѣдпочелъ самъ да тегли зърно оловно въ хайдушката си глава, отколкото да се прѣдаде живъ въ ржцѣтѣ на джелатитѣ. Останалата дружина хванала посоки, каквито бързиятъ случай ѝ посочилъ: едни къмъ Враца, други къмъ Черепишкия монастиръ, трети къмъ коритото на Искъръ, а четвърти — къмъ гроба...

Въ единъ день билъ очистенъ Вѣслецъ отъ геройската чета.

Въ два дни — отъ нейнитѣ послѣдни остатъци. 30—40 човѣшки трупа, между които и трупътъ на нашия поетъ, оставени били плячка на гладни вълци. Едно ято бѣли орли се свило надъ Голгота, и то напомняло прѣзъ цѣлъ единъ мѣсецъ на Враца, на цѣлия III-и революционенъ окржгъ, че тамъ, горѣ на Вѣслецъ, е славата на България и позорътъ на измѣната ...

Разправяха ни, пъкъ и писано е, че голѣма часть отъ момчетата подло били изнудвани отъ каракачани и врачански овчари по Балкана, че живи ги горѣли въ заключени плѣвници, че въ нѣкаква бездна въ непознатъ намъ край, живи ги бутали и се губили изъ дънъ земя... Тѣзи и още други страшни разкази сме слушали и чели: но въ тѣхъ има само едно нѣщо вѣрно и то е, че слѣдъ измѣната, краятъ на всѣко велико дѣло, както и на неговитѣ мжченици, е печаленъ.

Ако цѣла Враца измѣни на своето обѣщание, ако тя стана причина България да изгуби своя гений въ единъ день, когато се творѣше нейното бждаще, защо заблуденитѣ и алчни нейни синове да не завършатъ дѣлото на джелатитѣ!...

V.

Тази глава би останала непълна, ако пропуснемъ нѣколко документа, които инъкъ съставляваха часть

отъ по-първата глава. Думата ни е за впечатлѣнието, което произведе плѣняването на „Радецки“ извънъ България и дипломатическитѣ прѣрѣкания, които тая афера прѣдизвика между Цариградъ и Букурещъ.

Както казахме въ глава пета, отъ параходътъ още нашиятъ герой се бѣше сѣтилъ да оповѣсти Европа за великото дѣло. За съжаление, неговата телеграма, диктувана Горову, не е помѣстена текстуално нито въ République Française, нито въ Journal de Genève. Но още съ дата 2. юни (новъ стилъ) въ „Journal des Débats“ има едно съобщение, въ което истината е прѣувеличена, както въ всички подобни случаи. „Множество възстанници, пише тоя вѣстникъ — минаватъ отъ лѣвия брѣгъ на Дунава върху дѣсния и на 29. май (н. с.) отъ Гюргево бидоха прѣхвърлени 300, нѣщо, което даде поводъ на турското правителство да забрани на австрийскитѣ параходи, що циркулиратъ по Дунава, да се докосватъ до турски брѣгъ...“

Но вече прѣзъ брой, на 5—6 сѫщия мѣсецъ, слѣдъ като епопеята бѣше създадена и слѣдъ впечатлѣнието отъ първитѣ срѣщи на бунтовницитѣ съ турскитѣ войски, Journal des Débats се повръща специално върху положението на Балканитѣ и частно — върху българската революция, и посвѣтява доста мѣсто на инцидента съ „Радецки“. „Както и да е — пише Журналъ де Деба — не само Сърбия, но и Ромѫния е страната, отъ кѫдѣто българскитѣ възстанници черпятъ сили. Извѣстно е сега, че единъ параходъ на австрийската Дунавска компания, „Радецки“, е стоварилъ на Козлудуй едно извѣстно количество хора, които отидоха да се присъединятъ къмъ българскитѣ банди (възстанници? р.), тръгнали отъ Гюргево отъ различни станции. Тѣзи възстанници се бѣха качили на кораба добрѣ огънати въ чепкени“. „Когато параходътъ пристигна до опрѣдѣлената точка за слизане, пише кореспондентътъ на тоя вѣстникъ, който трѣбва

да е билъ очевидецъ или да пише по разказътъ на очевидци —, разнесе се единъ гласъ отъ свирка. Българитѣ нахвърляха своитѣ покривки, което даде да се види, че тѣ сѫ въоръжени съ револвери, и прѣдложиха на капитанътъ да ги свали на дѣсния брѣгъ на рѣката. Този послѣдниятъ бѣ принуденъ съ сила да отстѫпи: двама застанаха близу до кормчията, а параходътъ се приближи до брѣга, гдѣто всички слѣзоха, слѣдъ като взеха оръжията си и други такъми изъ накаченитѣ въ парахода сандъци. Имаше около 120 хора, които щомъ стѫпиха на земята, извикаха vivats! въ честь на кораба, и се отдалечиха. Единъ турски войникъ, който се намираше на брѣгътъ на рѣката, бѣше убитъ, и други двама избѣгаха . . .“

Свѣдѣнията на Journal de Genève, сѫщо така оскѫдни, показватъ, че аферата не е минала съвсѣмъ безмълвно въ чуждата преса. Съ дата 6. юни съобщаватъ слѣднето на тоя вѣстникъ изъ Букурещъ: „Единъ корабъ на плавателната компания по Дунава, „Радецки“, който прѣвозва пѫтници, натовари отъ Ромѫнския брѣгъ, отъ Гюргево и други станции, около 120 българи и сърби подъ видъ на пѫтници и бидоха свалени въ околноститѣ на Ломъ Паланка, на турска територия.

„Фалшивитѣ пѫтници, които отиваха въ помощь на възстанницитѣ въ България, по даденъ сигналъ се нахвърляха върху оръжията и муницията, които бѣха заковани въ сандъци, и изнасилиха капитанътъ и екипажътъ да ги свали на отвъдния брѣгъ, безъ да причинятъ нѣкакво безпокойство на другитѣ пасажери.

„Веднага щомъ стѫпиха на българска земя при Козлудуй, тѣ отвориха огънь върху единъ турски постъ и се отдалечиха.

„Изглежда, че слѣдъ като прѣпоръча на властитѣ въ страната да отдвоятъ бдителностьта си по границата, ромѫнското правителство ще натовари своя рес-

пективенъ агентинъ да изкаже безграничното си съжаление за това скрѣбно явление, като даде най-формални увѣрения за поддържането на най-строга неутралность".

Съ дата 31. май (пакъ новъ стилъ) е дадена слѣдната информация отъ Гюргево до английския вѣстникъ Daily News, която по тенденция не отстжпя въ нищо на първото съобщение въ Журналъ де Деба: „Около 300 българи, разпръснати на малки банди по ромжнска територия, за да накупятъ оржжия, сж се качили отъ различни станции въху параходътъ „Радецки", собственность на Дунавското параходно дружество, съ своитѣ скрити оржжия, и близу до Ломъ Паланка, градецъ до сръбската граница, сж слѣзли на турския брѣгъ. Мжчно е да се търси въ този фактъ и най-малката намѣса на Ромжния, и инцидентътъ не може да има никакви политически послѣдствия". Понататъкъ, за успокоение на духоветѣ, вѣстникътъ съобщава, че положението на правителството, слѣдъ Дунавската афера е осигурено, солидно, а ручателство за това билъ изходътъ отъ току-що произвежданитѣ въ сжщето врѣме избори за Камарата и Сената.

Очевидно, по-голѣмата часть отъ тѣзи съобщения, явно тенденциозни, и въ извѣстни мѣста невѣрни, сж давани, може би отъ агенти на ромжнската държава, която упрѣкаваха, че фаворизира българскитѣ революционери. Между Портата и ромжнското правителство се водѣше цѣла дипломатическа война и слѣдъ завладѣването на „Радецки" бѣше произлѣзълъ тъй нарѣчения „кабинетенъ въпросъ".

Никакъ не бива да ни удивлява това, че слѣдъ като се бѣлѣжи не вѣрно числото на възстанницитѣ, тѣзи сж наричани „банди", и нататъкъ умишленно се намалява и значението на инцидента съ чуждия параходъ, и политическитѣ усложнения, които се явиха слѣдъ тоя инцидентъ. Още по-малко трѣбва да ни очудва и това, че по тие документи читательтъ едва

може да получи нѣкаква идея за тоя рѣдъкъ моментъ въ историята на революционнитѣ движения. Писани повече да се успокои „европейското обществено мнѣние" и да се намали отговорностьта на една съсѣдна държава, която е забравила „строгата неутралность", цитиранитѣ съобщения неможеха повече нѣщо и да съдържатъ.

Но другъ чуждъ документъ има, който допълва нашиятъ разказъ и който се докосва до дѣйствителното положение на нѣщата отъ Гюргево до Козлудуй: този документъ е „дознанието", снето отъ заинтересуваната компанска власть отъ екипажа на „Радецки". Ние ще цитираме изцѣло това дознание, защото признаваме, че туй е една необходимость и единъ нашъ дългъ. Документътъ — съ прѣдварителната вѣра, че е автентиченъ —, дава релиефна прѣдстава за началото и края на събитието.

Ето това „копие" — прѣводъ отъ нѣмски: [1])

„Копие отъ протоколитѣ, снети отъ офицеритѣ и отъ служащитѣ на парахода „Радецки" по извършениятъ подвигъ на 29. май 1876. година (новъ стилъ) отъ българскитѣ възстанници, които съ силата на оржжието сж заставили да ги извадятъ при Козлудуй.

Изслѣдването стана по разпореждането на главната дирекция на Дунавското параходно дружество чрѣзъ агенцията въ Оршова, въ присжтствието на инспектора на параходитѣ (началника на 5-то отдѣление на инспекторството въ Турно-Северинъ) и въ присжтствието на инспектора на агенцията въ Оршова. Снетиятъ оригиналенъ протоколъ е написанъ на канцеларска книга и слѣдва точно по изложения порядъкъ,

[1]) Понеже очаквания прѣписъ отъ оригинала не ни пристигна на врѣме, ние цитираме — съ възможнитѣ стилистични поправки — горниятъ протоколъ по прѣписътъ, който си е доставилъ покойниятъ З. Стояновъ за сжщата цѣль.

и се намира въ горѣпоменатата агенция подъ № 8582. отъ 6. юни 1876. година н. ст. и 808, който се съхранява съ всичкитѣ оригинални прибавки и документи.

Протоколъ, 10.132. IV. — 876.

Повиканъ бѣше за изпитване господинъ капитанъ Дагоберъ Енглендеръ, комендантъ на „Радецки“.

Въпросъ. — Незабѣлѣзвахте ли нѣщо извънредно при вашето тръгване отъ Гюргево между пасажеритѣ, които се качиха или пъкъ отъ натоварване стоки?

Отговоръ. — Азъ нищо не забѣлѣжихъ при сегашнето ми пѫтуване отъ Гюргево. Г-нъ агентъ Щайнеръ, гюргевскиятъ управитель и австрийски вице-консулъ сѫщо бѣха на пристанището при моето тръгване. Пасажеритѣ се качиха, както обикновенно, а тъй сѫщо бѣха натоварени багажитѣ и стокитѣ.

В. — Незабѣлѣзахте ли нѣщо на другитѣ ромѫнски станции и не бѣше ли числото на пасажеритѣ въ сравнение съ прѣдишнитѣ ви пѫтувания по-голѣмо?

О. — Сѫщо и на другитѣ ромѫнски станции не забѣлѣжихъ нищо подозрително. Умножението на пасажеритѣ можахъ да забѣлѣжа въ Турно Могурели, което обстоятелство отдадохъ единственно на това, че турскиятъ параходъ бѣше закъснѣлъ съ 12 часа. Въ Корабия азъ забѣлѣжихъ, че закъснѣхме вслѣдствие натоварянето на 6 доста голѣми сандъци, които бѣха адресирани до Турно Северинъ и които бѣха турени на опрѣдѣленото за това мѣсто и покрити съ мушами. Въ Бекетъ забѣлѣжихъ, че се качиха повече пасажери, отколкото други пѫть, и които по облеклото си въ нищо не се различаваха отъ българскитѣ градинари, а особенно тие, които бѣха въ втора класа.

В. — Каква форма имаха повечето отъ натоваренитѣ сандъци и не подозрѣхте ли нѣщо по тѣхната голѣма тяжестъ?

О. — Натоваренитѣ сандъци нѣмаха нищо подозрително на себе си; нѣкои отъ тѣхъ имаха формата

на парижки манифактурни, а другитѣ на обикновенни брашовски. Въ тяжестьта имъ сѫщо не можахъ да подозра нѣщо, понеже тѣ надминуваха отъ $1^1/_2$—2 центнера (150—200 фунта).

В. — Какви мѣрки употрѣбихте като се научихте, че нѣкои отъ пасажеритѣ сѫ били въоръжени?

О. — Открито въоръжени пасажери се качиха на парахода всичко на всичко: двама отъ Гюргево и двама отъ Бекетъ, които безъ никакви съпротивления си прѣдадоха оръжието на съхранение въ ресторанта. Надъ Бекетъ, около $12^1/_2$ часа вечерьта, съдържателътъ на ресторанта, Алоизъ Махтъ, съгласно правилника, ми съобщи, че нѣколко отъ пасажеритѣ въ II-ра класа били въоръжени съ револвери, вслѣдствие на което азъ, на основание правилника, отидохъ веднага съ контролера Капори въ II. класа, за да принудя, както пасажеритѣ да си прѣдадатъ оръжието, а така сѫщо да направя и една строга ревизия.

В. — Какви насилственни мѣрки бѣха употрѣбени противъ васъ, за да ви принудятъ да се подчините на тѣхната воля?

О. — Като влѣзохме съ контролера Капори въ II. класа, срѣщнахме на стълбата нѣколко пасажери, на които поискахме билетитѣ, за да ги ревизираме, и тие безъ всѣко съпротивление си показаха билетитѣ. Сѫщето направихме и въ коридора до вратата на II. класа. При отварянето на вратата, азъ бѣхъ очуденъ като видѣхъ, че по-голѣмото число пасажери се въоръжаватъ съ револвери и байонети, като събличаха набързо своитѣ цивилни дрехи и се обличаха въ униформи. [1]) Азъ попитахъ уплашено, какво значи това?

[1]) Въ този пунктъ отговорътъ на капитанинътъ е неточенъ; споредъ нашиятъ разказъ (вж. по-горѣ) и споредъ телеграфическитѣ съобщения до чуждитѣ в-ци, всичко онова, което се разправя надъ линия, е вършено слѣдъ дадения сигналъ отъ Христо Ботйовъ. Р.

Но намѣсто отговоръ, бѣхъ уловенъ за рамото и съ запрѣгнатъ право въ челото ми насоченъ револверъ, ми обясниха коректно, че тукъ събранитѣ сѫ възстанници и сѫ твърдо рѣшени, даже съ сила, да вематъ парахода, за което ми прѣдложиха да отстѫпя и безусловно да се подчинявамъ на тѣхнитѣ разпореждания, като сѫщеврѣменно ми прѣдложиха да ги послѣдвамъ, за да идемъ при тѣхния войвода. Но безъ да дочакатъ да изпълня тѣхното искане — съ сила ме повлякоха до палубата, гдѣто видѣхъ и останахъ очуденъ, че палубата въ едно кѫсо врѣме бѣше обърната на военен лагеръ, а пъкъ тие невинни манифактурни сандъци и брашовски куфари бѣха изпочупени и вадяха отъ тѣхъ орѫжия, униформи и ги раздаваха на мирнитѣ пасажери. По тоя начинъ ние дойдохме до свободното мѣсто между котелътъ на машината и салона на I. класа. Тукъ азъ видѣхъ секондъ капитанъ Дойми, обкрѫженъ съ въоръжени хора, на които щомъ каза, че азъ съмъ капитанъ на парахода, тутакси измъкнаха оригиналното писмо, което му бѣха дали и ми го прѣдадоха, което азъ съ моитѣ бѣлѣжки изпратихъ на уважаемата Централна Дирекция. Въ сѫщата минута дойде при мене единъ богато униформиранъ мѫжъ и ми обясни по френски, че той е войводата на българскитѣ възстанници, като ми прѣдложи да изпълнявамъ неговитѣ заповѣди, защото въ противенъ случай ще бѫда безпощадно застрѣленъ. На въпросътъ ми, какво той иска отъ мене? — обясни ми, че иска да спра параходътъ на това мѣсто, което той ще ми укаже. На това негово прѣдложение азъ енергически отказахъ, въ замѣна на което му прѣдложихъ слѣднето: да ги извадя, безъ да установявамъ парахода на друга станция, на Радуевацъ или пъкъ на ромѫнския брѣгъ, но тие ми прѣдложения бѣха отхвърлени и войводата на възстанницитѣ остана непоколебимъ на волята си. Между тие дебати единъ отъ

водителитѣ, когото мислѣхъ за попъ,[1]) взе командата на парахода и се разпореди машината да дѣйствува полегка. Заплашванията на моята личность, както и на персоналътъ на парахода, продължаваха да ставатъ по-опасни, а възстанницитѣ по-разярени. При такива обстоятелства и споредъ твърдението на войводата, че тойималъ човѣкъ, който знаялъ да управлява машината, отстѫпихъ на силата.

В. — Въ този моментъ имаше ли нѣкой при васъ отъ другитѣ пасажери, който да е билъ свидѣтель на тая сцена?

О. — Да. Видинскиятъ каймакаминъ и раховскиятъ капитанъ-де-портъ.

В. — Бѣше ли ви извѣстенъ пункта, кѫдѣто възстанницитѣ искаха да слѣзатъ?

О. — Азъ отидохъ пакъ на капитанскиятъ мостъ и при мене съ насоченъ револверъ стоеше единъ отъ водителитѣ, като ми каза да ги извадя на Козлудуй; той сѫщиятъ ми указа пункта, кѫдѣ трѣбва да спра парахода, точно между едно черкезко село и едно турско беклеме. При това той ми напомни, че понеже тука Дунавъ е плитъкъ, то азъ трѣбва съ най-голѣма осторожность да слѣдя за хода на парахода, като ме заплашваше, че въ случай би засѣдналъ парахода въ пѣсъка, азъ ще бѫда веднага застрѣлянъ. Щомъ доближихме до тоя пунктъ, азъ обърнахъ прѣднята часть на парахода къмъ плитката вода, а възстанницитѣ въ това врѣме сами си туриха моста и веднага започнаха да излизатъ въ стройни войнишки редове. Най-напрѣдъ излѣзе единъ отъ водителитѣ съ развитъ байракъ и съ тръба.

---

[1]) Разбирай попъ Сава Катрафиловъ, родомъ отъ Разградъ или изъ разградскитѣ села; попствувалъ въ сѣверна и южна България и на всѣкѫдѣ оставилъ приятни анекдоти. Грѣшната му мирска душа не могла да се побере подъ расото, затова уловилъ пушката.

В. — Отъ коя станция се качиха най- много пасажери, които въ послѣдствие се указаха възстанници и отъ коя станция бѣха натоварени най-много сандъци, изъ които сж били отпослѣ извадени оржжието и униформата?

О. — Повече отъ възстанницитѣ се качиха отъ Гюргево, Турно Могурели и Бекетъ, а повечето отъ сандъцитѣ бѣха натоварени отъ Гюргево и Корабия.

В. — Другитѣ пасажери бѣха ли зиплашвани или ощетени отъ възстанницитѣ и приблизително колко бѣха тие на парахода?

О. — Слѣдъ като се отказахъ отъ своята безполезна опозиция и се подчинихъ на тѣхната воля— прѣстанаха да заплашватъ както мене, така и служащитѣ и пасажеритѣ. Поврѣди и щети на пасажеритѣ нѣмаше.

В. — Какво направихте слѣдъ излизането на възстанницитѣ, като пристигнахте на първата станция?

О. — Първата станция слѣдъ излизането на възстанницитѣ бѣше Ломъ Паланка. Отъ тукъ азъ увѣдомихъ за станалото телеграфически уважаемата централна дирекция въ Виена и уважаемото параходно инспекторство въ Турно Северинъ; горѣпоменатия турски каймакаминъ се погрижи да увѣдоми своитѣ власти.

На първообразното, подписалъ капитанъ Дагобертъ Енглендеръ, командантъ на парахода Радецки.

II-ри Капитанинъ, Катерино Дойми, казва:

Около единъ часъ отъ Бекетъ слѣзохъ отъ командантския мостъ и отидохъ въ кабинета си.

Като излѣзохъ изъ кабинета, дойде насрѣща ми, съ бързи крачки, единъ човѣкъ, облеченъ въ униформа, украсена съ златни ширити и златна яка, подаде ми едно писмо, тури револверътъ си на гжрдитѣ ми и ми каза: азъ съмъ началникътъ на 200 души български възстанници, ние сме рѣшени да вземемъ параходътъ и съ сила, подчинете се сами на нашитѣ разпореждания, инъче ще бждемъ принудени да употрѣбимъ оржжията си.

Въ това врѣме азъ се видѣхъ обиколенъ отъ въоржжени хора, които отправиха оржжието си къмъ мене.

Азъ възразихъ на началникътъ, че не мога нищо да направя безъ разпореждането на комендантътъ си, като му и казахъ да се обърне къмъ него.

Повлѣкоха ме веднага напрѣдъ да търсимъ капитанъ Енглендера, но тъй като ние тукъ не го намѣрихме, върнахме се надирѣ къмъ неговата кабина, гдѣто тие слѣдъ нѣколко опитвания да отворятъ вратата, счупиха я безъ да намѣрятъ вжтрѣ капитанътъ.

Въ тоя моментъ дойде капитанъ Енглендеръ, воденъ отъ 6—7 въоржжени възстанници, началникътъ на които грабна отъ ржцѣтѣ ми писмото и го подаде на кап. Енглендеръ. Мене ме пратиха въ салонътъ, дѣто ме вардиха 4—6 души въоржжени.

Слѣдъ нѣколко врѣме ми се позволи да отида на кувертата. Видѣхъ дюйменджиитѣ, че ги пазѣха нѣколко възстанници, видѣхъ сжщо и капитанъ Енглендеръ на комендантския мостъ, пазенъ сжщо отъ едного отъ водителитѣ.

Първиятъ машинистъ Хасдасъ казва:

Долу въ комарата на машинитѣ чувахъ азъ постоянно глъчка и ходене по покривътъ надолу-нагорѣ. За мое голѣмо удивление, слѣдъ не много врѣме забѣлѣжихъ да се появатъ униформирани хора, които отправиха пушкитѣ си къмъ мене, готови за гърмене.

Вардеше се сжщо отъ въоржжени хора и входътъ въ камарата на машината. Двама отъ въоржженитѣ дойдоха при мене и на славянски езикъ категорически ми заявиха да изпълнявамъ точно получаваната отъ

горѣ команда за машината, въ противенъ случай щѣли да бѫдатъ принудени да ме убиятъ.

Понеже не разбирамъ славянскиятъ езикъ, то единъ отъ слугитѣ при машината ми послужи за прѣводачъ. Чрѣзъ него азъ имъ казахъ, че само команда, която получа отъ комендантинътъ си ще изпълнявамъ точно; на това тѣ ми отговориха, че параходътъ се намиралъ въ тѣхни ржцѣ, че нѣмало вече капитанъ, и че за неизпълнение тѣхнитѣ заповѣди, азъ ще отговарямъ съ живота си.

Слѣдъ малко врѣме чухъ вече командуването на български езикъ, което ми се прѣведе, което азъ, въ моето положение, точно изпълнихъ.

Азъ искахъ да пратя единъ отъ служителитѣ на машината горѣ, за да може да склони водителътъ на възстанницитѣ да ми дава заповѣдьта си на нѣмски езикъ. Неговото отдалечение бѣше категорически забранено. Послѣднята команда бѣше: „полека“ и „съвсѣмъ полека“. Машината вървя около половина часъ съ наполовинъ отворени клапи. Слѣдъ това чу се пакъ единъ другъ чуждъ гласъ на нѣмски езикъ и заповѣда да остава машината да върви съ пълна сила. Сега тръгна машината въ редовенъ ходъ, около единъ часъ съ отворени клапи. Въ това врѣме единъ отъ водителитѣ дойде при мене и ми каза да произведа много пара. По командата, подиръ тая заповѣдь, познахъ гласътъ на г-нъ капитанъ Енглендеръ и разбрахъ, споредъ думитѣ „стой“ и „назадъ“, че се крои спирането на парахода.“

ЧАСТЬ ТРЕТА.

ЛИТЕРАТУРНО НАСЛѢДСТВО.

ГЛАВА ПЪРВА.

Христо Ботйовъ като публицистъ и политикъ.

Основнитѣ черти въ характера на Христо Ботйовъ. — Неговиятъ моралъ и политика — Политика на насилие и политика на моралъ. — Емпирическа и позитивна политика. — Политика на „принципи“ и нейната „основа“. — Политиката на Христо Ботйовъ е политика на историческата необходимость или на политическата революция. — Единъ споренъ въпросъ въ съчиненията на поета. — Патриотизмъ и социализмъ. — Логическитѣ връзки между двѣтѣ понятия. — Интернационализмътъ на Христо Ботйовъ и неговата любовь къмъ роба. — Каменъ прѣткновение за нео чорбаджиитѣ.

I.

Отъ изложеното въ първитѣ двѣ части всѣки би билъ въ състояние да си направи нѣколко характерни заключения за нашия поетъ. На първо мѣсто, налага се въпросътъ за основнитѣ черти въ характера на Христо Ботйовъ, разбираме — основни черти въ неговия писателски темпераментъ, и нататъкъ още нѣколко, свързани съ неговото основно мировъзрѣние.

Ние ще захванемъ съ малка една разправа, която нарочно туряме въ началото на тая часть и подъ знакътъ на единъ хиксъ, защото подъ този хиксъ се криятъ и явнитѣ врагове и скрититѣ неприятели на нашиятъ герой.

Единъ такъвъ хиксъ, който желаеше да намѣри основнитѣ черти въ личния, така да кажемъ човѣ-

чески характеръ на Ботйова, тръгна отъ характерътъ на народа и стигна до тоя на поета, между които постави едно голѣмо равенство. Първо, хиксътъ търсеше „опрѣдѣленитѣ възгледи“ на Ботйова въ „затвореността на българската община“, пакъ се отплесна отъ „общината“ и се улови за шията на „ината“! „Инатътъ е общъ порокъ у насъ“—писа тоя хиксъ. А Ботйовъ, „като щедро надарена натура, е наслѣдилъ отъ своя народъ всичкитѣ му тъмни и свѣтли страни“. Отъ тие „страни“ инатътъ е първата благодать, която бъка въ душата на нашия поетъ. Втората „страна“ е „мнителността“ или „привичката“ да „подозира въ околнитѣ си лоши намѣрения“. Третата „страна“, като логическо допълнение на първитѣ двѣ, е „личното гонение“. „Нѣма българинъ, който да нѣма като наслѣдство или историческо завѣщание мнителността, ината, личнитѣ гонения. Ботйовъ ги има сѫщо“.[1])

Тъй резонира господинъ Хиксъ, по този логически пѫть дойде да отсѣче като съ брадва, че отъ тукъ произтичатъ „тъмнитѣ и свѣтли страни“ въ обществената, публицистическа и литературна дѣятелность на поета.

Дѣйствително, много „тъмни и свѣтли страни“ има у Христо Ботйовъ. Но, за голѣмо съжаление, всѣки единъ хиксъ — ние бихме могли да наброимъ такива хиксове до десетина и двадесеть! числото на резоньоритѣ въ България надминава количеството на пѣсекътъ по морското дъно —, за голѣмо съжаление, повтаряме, всѣки единъ хиксъ вижда тъмното тамъ кѫдѣто е свѣтло, и свѣтло тамъ кѫдѣто е тъмно. Хиксъ № 1-ви, напримѣръ, както и хиксъ № 2-ри, защото горниятъ хиксъ за хатъра на „историческото завѣщание“ ще наречемъ хиксъ № 3., — хиксъ № 1. напримѣръ,

[1]) Вж. Д. Т. Страшимировъ, Критически опитъ, стр. 50—51. Вж. и стр. 99.

изкарваше много важна наслѣдственна черта у нашия герой „жестокостьта“: тази жестокость, която у него е стихийна, очевидно, и спонтанна, диминуира въ цѣлата писателска и обществена дѣятелность на Ботйова, тя е виновна, споредъ хиксъ № 1. и за извѣстната „свада“ между Ботйовъ и Каравеловъ.[1]) Хиксъ № 2-ри добави „грандоманията“, наслѣдена отъ бащата, като много важенъ — и единственъ! — факторъ въ живота на българския поетъ. „Само грандоманията — разсѫждаваше хиксъ № 2-ри, може да ни обясни Ботйовото писателство, грандомания, която въ не по-малъкъ размѣръ срѣщаме у даскалъ Ботю!“[2]) Само за да не изпадне въ еднообразие, сирѣчь — за да не се каже, че повтаря буква по буква № 1. и № 2-ри, както е при други случаи, хиксъ № 3. тури едно кико върху „характернитѣ черти“ у Ботйова, като ги подслади, както видѣхме, съ нѣщо не тъй тѣсно сѣмейно, но все пакъ тъй мизерно.

Ние ще се съгласимъ съ тритѣ хикса, че у Ботйова има много тъмно и много свѣтло, много жестокость и доста грандомания. Но нито ще кажемъ, че съ тие качества се опрѣдѣля характерътъ на човѣка, като общественъ и писателски, нито ще си позволимъ едно глаголство, което стои по-долѣ отъ всѣка научна критика.

Ние, пакъ съ насъ заедно и читателитѣ, които изучиха обстоятелствата изъ живота на поета, просто можемъ да кажемъ, че Ботйовъ нито е жестокъ, нито грандоманъ (— хиксъ № 2-ри каза и маниякъ!), нито че у него има нѣкакъвъ инатъ, както въобще се разбиратъ тие понятия отъ вулгарната критика. Ние

[1]) „Христо Ботйовъ... олицетворилъ въ себе си цѣлата тогавашна епоха съ всичкитѣ нейни безобразия и идеали“ (З. Стояновъ, Опитъ за биография, стр. 457).

[2]) Ст. Заимовъ, Мсб. I. Вж. и Минжлото, етюди и пр отъ сѫщия.

би казали кѫсо: Ботйовъ е Ботйовъ. Който иска да го искара повече или по-малко отъ онова, което бѣше и е поетътъ за своето и наше врѣме, томува ние бихме прѣпоржчали още минута — двѣ търпение, и ще продължимъ, за да довършимъ по-скоро изслѣдванията си върху единъ скѫпъ и съдържателенъ животъ.

Естественно, характерътъ на единъ общественъ човѣкъ, главно и прѣди всичко, се опрѣдѣля отъ неговото общественно положение, както и отъ неговото социално мировъзрѣние. Нищо друго не е въ състояние тъй силно да влияе върху настроението на личността, върху нейния темпераментъ, върху характерътъ на нейнитѣ дѣйствия, върху поведението ѝ, върху нейнитѣ помисли и щения, върху блѣноветѣ на душата, колкото връзкитѣ ѝ съ дадена обществена класа, колкото социалния темпераментъ на тая класа. Потърсете примѣри изъ историята! Анализирайте характерътъ на която щете общественна личность — поетъ, философъ или публицистъ —, вникнете въ послѣдицитѣ отъ неговитѣ дѣйствия, и вие безъ особни затруднения бихте дошли до заключението, че за добро или за лошо, главниятъ стимулъ всѣкога трѣбва да се търси извънъ личността, или въ всѣки случай, „лошото“ или „доброто“ не може да се вематъ за нѣщо спонтанно извършено и безъ отношение съ редица обстоятелства, минали прѣзъ нервната система на обществения човѣкъ. Да не отиваме много далече: да вземемъ единъ примѣръ изъ нашата история, която ни е тъй добрѣ позната, но която, уви! е тъй малко разбрана. Думата ни е за прословутия вече Таенъ Централенъ Български Комитетъ, и за неговитѣ основатели. Знаемъ, че тие послѣднитѣ — Комитетътъ не може да се вземе безъ хора, това е очевидно само по себе си! — не позволяваха никому да напада чорбаджиитѣ вѫтрѣ и вънъ отъ България, и второ — сѫщитѣ хора, или ако щете — „Тайниятъ комитетъ“ нарече Бузлуджанскитѣ герои

„вагабонти“. Сѫщиятъ комитетъ и неговитѣ хора квалифицирваха всѣка постѫпка, неизходяща съ тѣхно знание и по тѣхно разрѣшение, като разбойническа, която врѣди на чорбаджиитѣ и на тѣхната просвѣтителна дѣятелность. Е добрѣ! въ отношението на този комитетъ, което въ нищо не се различаваше отъ отношението на черковницитѣ къмъ бунтовницитѣ, ние виждаме нѣщо повече отъ инатъ, нѣщо повече отъ жестокость, нѣщо повече отъ маниячество. Да наречешъ едни мѫченици за свободата вагабонти, съгласето се, че това е и жестоко и... подло. Да спрѣшъ цѣло движение, което е на пѫтъ да помете старото, като квалифицирашъ това движение за нѣщо безумно или каквото и да е друго — съгласете се, че това е повече отъ грандомания. Най-сетнѣ, да казвашъ на глупостьта разумность даже и тогава, когато фактитѣ бодятъ очитѣ ти, доказватъ ти най-осѣзателно, че ти не си правъ, че твоята логика е глупава — съгласете се, че тука има не само инатъ, но и умопомрачение.

Тѣзи „качества“ въ характерътъ на основателитѣ на тайния комитетъ сѫ безпорни.

Но — съгласете се съ назе, че тие качества сѫщо така не бѣха спонтанни у личноститѣ, които ги проявиха въ своитѣ дѣйствия. Злото не е спонтанно и у християнскиятъ дяволъ: колкото да ни заблуждаватъ догматицитѣ — теолози, все пакъ разумътъ ни учи, че човѣкътъ стана лошъ, когато господъ излѣзе несправедливъ къмъ него. Значи, една външна сила направи отъ човѣкътъ „дяволъ“, макаръ „дяволътъ“ да остана единственната творческа сила въ свѣта. Коя бѣше тая външна сила, която вдъхновяваше „основателитѣ“ на прочутия комитетъ да бѫдатъ не само жестоки инатчие, но и несправедливи до прѣстѫпность къмъ революционеритѣ? — Отговоръ: еди кой си (напримѣръ, Иванъ Богоровъ, единъ човѣкъ, когото въ всичко би могли да обвините, но не и въ революционерство) —

бѣше изключенъ изъ редакцията на в. „Народность“ — органъ на прословутия комитетъ —, защото „самоволно почна да напада българскитѣ първенци, чорбаджии въ България, което не бѣше въ политиката на комитета“ — чистосърдечно се изповѣдваше единъ „основатель“. Какво ще каже това? Какво трѣбва да се подразумѣва подъ думитѣ „не бѣше въ политиката на комитета“? И ако тая „политика“ бѣше тъй нераздѣлна отъ интереситѣ и на „основателитѣ“ и на „първенцитѣ“, не би ли било по-право да се търси причината на ината, жестокостьта и несправедливостьта, която показваха старитѣ къмъ младитѣ, еволюциониститѣ къмъ революционеритѣ, въ тѣхнитѣ връски съ една обществена срѣда, която и по пщевѣки, и по възгледи, и по моралъ нѣмаше нищо общо съ прѣдставителитѣ на революцията.

Когато се бранятъ интереси общи, интереси не на личностьта, а на цѣлата класа, и когато тие интереси сж усѣднали въ душата ти тъй здраво, че ги чувствувашъ като плътъ отъ плътьта си, условноститѣ на шамблонния моралъ не струватъ колкото аспра: и най-моралния човѣкъ въ обикновенната смисъль на думата, излиза изъ релситѣ, става „жестокъ“, „инатчия“, „грандоманъ“.

Въ поведението на нашия човѣкъ обаче, имаше нѣщо повече, което ние неможемъ постави вънъ отъ неговата революционна политика; тя опрѣдѣля и основнитѣ черти въ неговия характеръ.

II.

Четохме една статия на Ботйова, въ която сж набѣлѣжени основнитѣ елементи на неговата социална политика: „Ако не видиме смѣткитѣ си съ нашитѣ тиране, и ако не наредиме живота си по образецътъ на най-модернитѣ републики“, казваше поетътъ, народътъ ще отива отъ зло на-по-зло. Само разумниятъ и братския съюзъ между народитѣ е въ състояние да ни осигури едно сносно положение; само тоя съюзъ е въ състояние да уничтожи теглата, сиромашията и паразититѣ на „човѣшкия родъ“; само като се изчистятъ „непоринатитѣ вони“ — чорбаджийщината и духовенството — ще бжде спасенъ народния животъ отъ гангрена, защото само горния съюзъ е въ състояние да въдвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо. Народътъ, който работи, нѣма нужда отъ паразити; сиромащьта, братята сиромаси, които съ черенъ трудъ градятъ народната цивилизация, не трѣбва да допускатъ наши и чужди гости като пиявици да имъ смучатъ кръвьта. Вжтрѣшно и външно новата държава трѣбва да се нареди така, щото да нѣма нужда нито отъ царе, нито отъ попове. Новата наука тъй учи народитѣ: сами да уреждатъ положението си и да живѣятъ въ трогателна солиданрость. Правителството и привилигированитѣ класи у всѣки единъ народъ, слѣдователно, и у нашия, ще мжчатъ и притѣсняватъ сиромаха, ще поядатъ неговия трудъ, ще го държатъ въ невѣжество, ще увеличаватъ въ квадратъ и въ кубъ неговитѣ исторически глупости, и въ заключение на всичко, ще го пращатъ да бие и изтрѣбява брата си или да бжде битъ и изтрѣбенъ отъ него. Разбира се, продължава поетътъ, че ако да би могли народитѣ да разбератъ еднажъ за всѣкога дѣ лежатъ изворитѣ на тѣхнитѣ страдания, тѣ тутакси би се убѣдили, че главнитѣ и единственни тѣхни врагове сж самитѣ тѣхни правителства и онзи класъ паразити, които за да могатъ да прѣкаратъ своя празенъ и врѣдителенъ животъ, сж станали душа и тѣло съ тиранитѣ и подъ покровителството на „законитѣ“ упражняватъ принципитѣ на лъжата и кражбата. Основата на всѣко едно господарство е кражбата, лъжата и насилието. Devide et impera е била девизата на оная приснопамятна империя, която е ста-

нала идеалъ на всичкитѣ почти коронясани глави; devide et impera е и сегашната девиза на всѣко едно господарство.

„Раздѣляй и владѣй!“ Но кого? Раздѣляй народитѣ, раздѣляй поданницитѣ си, раздѣляй сѣмействата, раздѣляй братъ отъ брата, баща отъ сина и мѫжъ отъ жена, и ти ще бѫдешъ пъленъ господарь надъ милиони живи сѫщества и ще плувашъ въ тѣхнитѣ сълзи и кръви като сирене въ масло.

И наистина, въ коя държава силнитѣ не държатъ слабитѣ въ рѫцѣтѣ си, бргатитѣ — бѣднитѣ, и управителитѣ всичкия народъ? Прѣминете всичкитѣ земи и вижте ще можете ли намѣри изключение изъ това общо правило? Не! добавя Ботйовъ, и продължава да каже „заедно съ Прудона, че всѣко едно правителство е заговоръ, съзаклятие противъ свободата на човѣчеството“.

На това скрѣбно положение, на този заговоръ държатъ исо у насъ двѣ тъмни сили: българското духовенство и чорбаджиитѣ. „Оставете, казватъ чорбаджиитѣ, оставете тиранията сама да се разкапе, пакъ сетнѣ съ дипломация ще прогласимъ своитѣ права за свобода и сѫществуване на Балк. полуостровъ. А до тогава нека дадемъ врѣме на народа да се развие, да се образува и да отвѫди опитни и способни хора, които да поддържатъ и да наредятъ придобиеното“. Колкото за духовенството, то още по-малко е способно да разбере обратната страна на медала и винаги, откакъ е надѣнало расото, останало е чужденецъ за народа и при това единъ опасенъ врагъ. Нашето духовенство — пита поета — отговорило ли е, или пристѫпило ли е да отговори баремъ на една отъ надеждитѣ на своитѣ духовни чада? Какво добро и каква полза е видѣлъ нашиятъ народъ отъ това духовенство? Това ли, дѣто намѣсто да слуша християнската добродѣтель „търпи, за да се спасишъ“ изъ устата на едни чужденци — шарлатани и на единъ съвсѣмъ непонятенъ за него езикъ, той слуша тая сѫща добродѣтель изъ устата на своитѣ искренно желанни нѣкога си пастири, съ придобиването на които той виждаше вѣрни шансове за едно по̀-щастливо бѫдаще? Ние би желали да ни докаже нѣкой, че сме даже слѣпи въ това отношение; но до тогава ние нѣма да прѣстанемъ да проповѣдваме, че при свѣтлината и топлината на полумѣсеца ни едно наше климатическо растение нѣма да вдигне връхъ и нѣма да принесе плодъ, и че рясата е потрѣбна за който и да е народъ не да стои при неговата люлка и да го възпитава въ дѣтинството му, а за да го опѣе и да стои надъ гроба му послѣ неговата политическа смърть. Попътъ е на своето мѣсто при погребението, а не при раждането. А нашиятъ народъ се намира въ оная прѣходна епоха на своя младенчески животъ, въ която прѣди всичко му е потрѣбна свобода, за да може да се развие неговия младъ организмъ, за да може да наякне неговия мозъкъ... Българскиятъ народъ не е въ гроба на своето прѣминало, а въ люлката на своето бѫдаще. Помогнете му да се отърве отъ робството!

Въ реда на тѣзи мисли се опрѣдѣля цѣлата практическа политика на революционера-поетъ, и чини ни се, извънъ тѣзи мисли, извънъ тази политика неможе, нито е допустимо да се търсятъ основнитѣ черти на неговия характеръ и като човѣкъ, и като общественъ дѣецъ. Ботйовъ бѣше привърженикъ на най-прогресивното течение въ обществената наука отъ своето врѣме, бѣше си изработилъ едно гледище, което го поставяше въ непримирима борба съ враговетѣ на свободата и човѣчеството [1]), бѣше пригърналъ интере-

[1]) „... Наистина, голѣма душевна сила трѣбва да има човѣкъ, за да може да каже: «ние си достигнахме цѣлта, защото измираме, а вие още не сте, защото сте живи!...» А това трѣбва да си каже всѣки, който мре за свободата и човѣчеството...“ (Съчинения, стр. 173).

ситѣ (и бѫдащето!) на най-угнетената часть отъ народа—сиромащьта; Ботйовъ очакваше коренна промѣна и самъ ратуваше за коренни социални прѣобразования, защото само тѣзи промѣни могатъ да излѣкуватъ коренътъ на болестьта; Ботйовъ, доколкото му позволяваха врѣмето и обстоятелствата, бѣше разбралъ, че социалната еволюция води къмъ социални катастрофи, къмъ революции, които срѣщатъ най-голѣми спънки отъ страна на старитѣ сили; Ботйовъ проповѣдваше и учеше, пишеше и разказваше, че не съ молитва, не съ компромисъ, не съ любовь се уравняватъ историческитѣ противорѣчия, че не съ политесъ и съ дипломация ще се ретушира социалната мизерия и националното робство, а съ кръвава революция. Найсетнѣ, Ботйовъ учеше, пишеше и проповѣдваше, че между двѣ не еднакви сили не може да има нищо общо, и че съ всички срѣдства младата сила трѣбва да подвие старата. Българскиятъ поетъ бѣше прйятель, партизанинъ, идеологъ — поетъ и мислитель на новото въ живота, което се раждаше съ мѫки въ утробата на старото; българскиятъ поетъ дигна едно знаме, противъ което—да се изразимъ съ думитѣ на Манифеста — всичкитѣ сили на стара Европа, папата и царьтъ, Матернихъ и Гизо, редикалитѣ въ Франция и полицаитѣ въ Германия, бѣха свързали свещенъ съюзъ, за да го прѣмахнатъ отъ широкитѣ простори на земната карта. Въ България, кѫдѣто бѣше насочена литературната пропаганда на поета, освѣнъ свещенния съюзъ на старитѣ сили, вилнѣеше и единъ свирѣпъ деспотизмъ, толериранъ отъ екзархъ и патрика, отъ софтá и владика; деспотизмъ, който копаеше гробъ за народа, а наши и чужди мѫдреци се готвѣха за неговото по-скорошно погребение. Напоконъ, самъ поетътъ не намѣри мира и спокойствие нито въ България изъ която избѣга, нито вънъ отъ нея, кѫдѣто не му бѣше по-топло. Какво казваме? — кѫдѣто срѣщна свободни робе; кѫдѣто духовни заблудители продължаваха пѣсеньта на дългото и безконечно робство; кѫдѣто погребалната пѣсень не се прѣвръщаше въ пѣсень за бунтъ.

Какво биха казали господа хиксъ № 1, хиксъ № 2. и хиксъ № 3, изпрѣчени прѣдъ такова едно положение? Когато милото на душата ти е оклѣветено, когато близкото до сърдцето ти е охулено, когато религията на твоето азъ е осквернена, когато масата, която обичашъ като своя сладъкъ блѣнъ е каратъ касапи на касапница, когато неприятель нагло бърка въ зеницата на окото ти, когато съ игленни камшици те плющатъ, а духовнитѣ пастири чакатъ отходна молитва да ти прочетатъ —, когато вмѣсто животъ, на какъвто имашъ еднакви права съ потисници и чорбаджии, смърть ти сочатъ?

Какво биха казали на това господа мѫдритѣ хиксове, или да употрѣбимъ собственнитѣ думи на нашия поетъ: какво биха отговорили на всичко това скапанитѣ мозъци?

Ето политиката на Ботйова: като заклейми реакционнитѣ сили въ свѣта съ подходящия епитетъ „скапани мозъци“ (Съч., 243), като отвори свещенна война на прѣдубѣжденията и на прѣдразсѫдацитѣ, като стѫпи върху почвата на революцията — той заличи и стария моралъ, и прѣстарѣлата религия, и овѣхтѣлото здание на отходящия свѣтъ.

Политиката и моралътъ на Христо Ботйовъ бѣха политика и моралъ на революцията, политика и моралъ на новитѣ обществени начала, въ името на които той работи десеть години и за които отиде на Голгота. Тази политика и този моралъ, сир. самата революция, на която той бѣше най-вѣрно дѣте, го надари и съ всичкитѣ „тъмни и свѣтли страни“ на неговия характеръ, отъ които треперятъ силитѣ на стара... България. Тѣзи „тъмни и свѣтли страни“ се изчерпятъ съ

двѣ думи: кръстоносенъ исходъ на личнитѣ си и обществени врагове, които въ нѣкои минути трѣбва да бждатъ погалени и съ сабля френгия...

III.

Но, освѣнъ съ тая непримирима черта, характерътъ на Христо Ботйовъ, като публицистъ и политикъ, се рисува прѣдъ насъ въ още нѣколко положения.

Споредъ нашитѣ днешни понятия политиката не е въпросъ на правда (justice) и редъ (ordre), както, напримѣръ, учѣха нѣкои отъ учителитѣ на нашия поетъ; политиката е изразъ на интересъ, политиката е въпросъ на комбинирани интереси, духовни и материални, и прѣдимно материални, които дадена организация (или правителство) изнася въ обществоннитѣ борби. Политиката на оная класа взема прѣдимство въ живота, която е по-силна въ производството да речемъ, която разполага съ повече материална и духовна енергия, и по силата на това уловие чрѣзъ борба се е наложила като меродавна въ живота. Писаната история на човѣчеството е жива свидѣтелка на тая борба, тя е една дълга върволица отъ борба на класитѣ, всѣки пжть завършвана било чрѣзъ революция, която е „измитала цѣлото общество, било чрѣзъ прѣмахването на двѣтѣ воюващи класи“ („Le Manifeste communiste“, §. 2). Въ историческитѣ епохи, които прѣдшествуваха нашата — пишеха авторитѣ на Манифеста — ние виждаме навсѣкждѣ малко-много обществото да прѣдставлява една организация пълна отъ всевъзможни класи, намираме една иерархия на социалнитѣ рангове увеличена. Въ древния Римъ ние намираме патриции, рицари, плебеи и роби; въ срѣднитѣ вѣкове — господари, васали, господари въ занаятчиинициитѣ, компанони, serfs, и почти всѣка една отъ тѣзи класи търпи на свой редъ една особна иерархия.

Въ нашето общество и въ Ботйовото врѣме, нѣкогашнитѣ seigneur'и, патриции и т. н. сж замѣнени съ други класи. Прѣмахване на феодалния режимъ не бѣше прѣмахване на класитѣ. Новото общество, което въ политическата наука носи специфично за неговото битие име буржуазно, замѣни старитѣ съ нови класи, „съ нови възможности за притѣснение, съ нови форми на борбата, отколкото нѣкогашнитѣ“.

Въ класово общество има класови борби.

Класовитѣ борби сж политически борби.

Чрѣзъ политическитѣ борби прѣминаватъ интереситѣ на класитѣ въ обществената арена и, несъмнѣно, тѣзи политически борби свършватъ или съ революция, или съ частични конфликти, докато назрѣятъ условията за една коренна революция съ всичкитѣ ѝ исторически послѣдици.

Ако въ врѣме, когато се събиратъ силитѣ на двѣтѣ враждебни класи, може да става дума за право и редъ, тъй като върху почвата на сжществующето всѣка една иска да завладѣе повече благоприятни позиции за своята борба, въ процеса на борбата, въ момента на борбата, не може да става дума за никаква справедливость и за никакъвъ редъ. Революция ще каже ликвидация на старото съ всичкитѣ му основи, градежи и пристройки. Ботйовъ, който четеше и декламираше знаменитата оная глава изъ Новото Евангелие на робитѣ при съврѣменната цивилизация, който бѣше прочелъ Бакунинския прѣводъ на Комунистическия Манифестъ[1]), въпрѣки рабската вѣра въ Прудона, въпрѣки метафизиката на тоя писатель, за когото революцията не е въпросъ на историческата диалектика, на класовата борба, а въпросъ на правда (justice),[2]) все пакъ

[1]) Първиятъ руски прѣводъ на Комунистическия Манифестъ, прѣведенъ отъ М. Бакунинъ, се яви прѣзъ 1860. година.

[2]) Вж. P. J. Proudhon, De la justice dans la Révolution et dans l'Église. Nouveaux principes de Philosophie pratique. Paris 1858. t. II. стр. 243.

понаучи нѣщо отъ своитѣ нови, макаръ за жалъ, не единственни учители; Ботйовъ научи, че революцията е въпросъ на сила и резултатъ на историческата необходимость. Другъ е въпросътъ, кждѣ виждаше Ботйовъ источницитѣ на тая сила. Важното е да отбѣлѣжимъ на това мѣсто, че въ неговия възгледъ политиката и революцията, като неизбѣженъ изразъ на обществениитѣ движения, се сливатъ въ едно цѣло, добиватъ ореолъ въ неговия идеалъ „за всестранната свобода“. Отъ тукъ революционниятъ характеръ въ политиката на нашия поетъ, както и въ неговата цѣлна публицистическа дѣятелность. Слѣднето положение, въ което има толкова прудонизмъ, колкото идеализмъ и лъхъ отъ... иска ни се да кажемъ — марксизмъ, дава пълно окачествение на второта и сжществена черта въ характера на нашия поетъ.—Като разсжждаваше върху смѣната на политическитѣ и конституционни форми, за които ще говоримъ въ слѣднята глава, Ботйовъ пише: „Нѣма прѣдѣлъ умътъ човѣшки! Недоволни сж народитѣ отъ настоящето си: вчера искаха едно, днесъ търсятъ друго: туй що добиха съ поть и кръвь, утрѣ пакъ поть и кръвь проливатъ, за да го махнатъ. И отъ вредомъ човѣкътъ е хвърленъ въ борба — въ борба за свобода, за истина“. „Въ тази борба е смѣхътъ и плачътъ, доброто и злото, въ нея е прогресътъ човѣшки. Безъ борба свѣтътъ и до днесъ щѣше да бжде на точката на Япония“.

Борбата, значи, е основа на прогреса.

Дѣйствително, тая борба се схваща още като „движение“ на умътъ: борбата се схваща като стремежъ къмъ свобода и истина, не като срѣща на враждебни тенденции въ обществено-икономическото развитие.

Нека да е така.

Революционниятъ емпиризмъ на поета ще го държи по-близу до непримиритѣ условия на тая борба за свобода и истина; социализмътъ ще му помогне да

опрѣдѣли рамкитѣ на своитѣ дѣйствия за онова врѣме, да даде планъ на дѣятелностьта си, както го учеше утопическата мисъль на 60-тѣ години, да свърже крайщата на нашето историческо движение съ утрѣшната сждба на народа. „Вѣрни ли сж нашитѣ заключения или не, ние оставяме да рѣши врѣмето; ние знаемъ само едно, че народътъ... не е мърша, фанатикъ и срѣдневѣковенъ дивакъ, а е народъ отъ новата история и съ едно твърдѣ завидно бждаще“[1])

IV.

Тази мисъль доведе Ботйовъ още въ началото на революционната му дѣятелность да опрѣдѣли, както „принципитѣ“, така сжщо и „основата“ на своята публицистическа кариера. Принципътъ е народната революция, — не ново раздѣление на тиранството, а всеобщата революция, радикалния прѣвратъ; крайната цѣль — социализмътъ.

По първата точка на тая политическа програма нашитѣ литературни евнуси осждиха Ботйова.

По втората — тѣ посѣха нѣколко заблуждения.

И върху първата и върху втората точка длъжность ни е да напишемъ двѣ страници, прѣди да засѣгнемъ областьта на нѣколко проблеми, третирани въ съчиненията на поета, и имайки голѣмо значение за неговата обществено-литературна дѣятелность.

Начало на началата е революцията. Революцията налага извѣстни дѣйствия, често пжти брутални, груби и каквито щете още, но само недѣйте ги нарича благородни, полирани съ салоненъ блѣсъкъ. Защо аджеба ставатъ така тие работи, защо революцията, която бѣше алфата и социализмътъ, който бѣше омегата въ частния и общественъ животъ на поета, не прѣпоржчватъ масажи съ памучни ржкавици, ами прѣдписватъ

---

[1]) Съчинения, стр. 277.

дѣйствия, които рѣжатъ очитѣ, оглушаватъ ушитѣ, кѫсатъ ржцѣтѣ, скубятъ клѣветническитѣ езици? Защо ли въ живота всичко става не така „мирно“ и „благопристойно“, както прѣдписватъ законитѣ и морала? — Защото, би отговорили ние, пъкъ съ насъ заедно и поетътъ, когато се спасява единъ организмъ отъ гнилежъ, новата медицина върши ампутация, когато се изгражда ново здание, старото се срабаря изъ дъно, защото старитѣ основи не отговарятъ на новитѣ планове; защото, съ една дума, е настѫпилъ, или настѫпя моментъ насилието да се замѣни съ право чрѣзъ една социална сила.

Но оние, които осѫждатъ Ботйова за неговата крайность, за неговия неполитесъ, разсѫждаватъ не така: тѣ излизатъ отъ формалнитѣ положения на законитѣ и морала, които всѣкога дохаждатъ по-късно отъ фактитѣ.

Изхождатъ, за да не се съгласятъ съ поета, отъ формалнитѣ положения на конституционното право обикновенно, за да докажатъ, че тѣ изхождатъ отъ своитѣ собствени интереси.

Какво обаче ни говори „конституционното право“ по въпросътъ за революциитѣ и въобще по материята, която ни занимава? — Всичко или нищо. Казваме всичко или нищо, защото съврѣменнитѣ конституции, надъ които конституционалиститѣ мѫдруватъ до изпотяване, криятъ единъ двусмисленъ принципъ, който съдържа много нѣщо, за да не каже абсолютно нищо.

Всѣка една конституция, или, да се ограничимъ съ науката конституционно право, — всѣко едно конституционно право изхожда, напр. изъ сувереностьта на нацията. Но какво нѣщо е „суверенность на нацията“? — Едно желание цѣлиятъ народъ да се управлява самъ. Това е добро. И Ботйовъ го смѣташе за добро. Нацията сама да се управлява, сама да е господарь надъ себе си. Хубаво казано и красиво написано! Нация, суверенность: двѣ думи, които дѣйствуватъ и върху нашето съзнание омайно, велеречно! Особно, виждатъ ни се твърдѣ забавни тие думи, когато далечнитѣ и съврѣменни конституционалисти заговорятъ върху „основитѣ“ на националната суверенность. „Националната суверенность не се основава само върху разумътъ и върху правото на индивидитѣ; тя е сѫщо така юридическа интерпретация точна и адекватна съ (на?) единъ неуспоримъ социаленъ фактъ, който се налага“. Много учено и малко тъмно. Фактитѣ, мислимъ ние, сѫ по-силни отъ конституционалната наука. Но да продължимъ малко дано обърнемъ тая конституционална наука противъ самата нея. Ето единъ пасажъ изъ едно ново съчинение, който е ужка продължение отъ горния: „Quelle que soit la source légale de la souveraineté chez un peuple, en quelques mains que la loi l'ait placée, elle ne subsisté et s'exerce en fait que si elle est obéie par les citoyens ou sujets. Or, cette obéissance ne peut être obtenue que de deux manières: ou par l'emploi de la force, ou par l'adhésion de l'opinion publique“ [1]). „La force ne peut point maintenir d'une façon durable la souveraineté, si ce n'est dans des conditions à fait exceptionnelle“ [2]).

Ето какво ще рече „хемъ сърби, хемъ боли“.

Въ първиятъ параграфъ, прѣведенъ на български, се говори за адекватность на неуспорими социални факти.

Въ вториятъ параграфъ, оставенъ тъй, както е въ оригинала, се загатва нѣщо за употрѣба на сила или на общественно мнѣние.

Въ третиятъ вече боли: ако силата е толкова силна, щото „обейсанса“ се види на тѣсно, ако общественното

[1]) A. Esmein, Eléments de droit constitutionnel français et comparé. Paris 1906. стр. 211.

[2]) Ibid. с. страница.

мнѣние нарасне до степеньта на самостоятелна сила и започне да маха върху ржцѣтѣ (quelques mains), въ които законътъ е поставилъ суверенностьта, тогава, о! тогава тая сила не трѣбва да трае дълго, освѣнъ при твърдѣ изключителни условия и то, продължава сжщиятъ авторъ, „това може да стане у една нация подчинена или dégénérée conquise par une race supérieure ou plus forte. Mais cela ne saurait exister chez une nation indépendante et saine . . .“ Ами ако сжществува и у свободни и здрави, не изродени (dégénérée) нации? Нали понятията сж относителни? Нали даже има суверенность и суверенность? има, напримѣръ, конституционна монархия и монархична конституция, при които се проявява суверенностьта?

Едно френско модере, което желае да отдаде най-главното оржжие за политическа борба — изборното право, въ ржцѣтѣ на „асоциациитѣ“, успорява малко нѣщо валидностьта на суверенностьта, като я замѣнява съ теорията за националния животъ. „Какво струва въ модерната държава суверенностьта? Отъ гдѣ иде тя, ние знаемъ. Това е една идея мистична и теологична. Но на що служи тя — това хората не знаятъ; кому тя врѣди — това е очевидно“.[1]) И понеже врѣдата отъ нея (суверенностьта) е очевидна, тя трѣбва де бжде замѣнена съ друго, което нѣма да врѣди никому: „Тѣзи социални реалности, ces vies collectives de l'individu, ne pourrait-on pas refaire et restaurer par elles les cadres, imprudemment brisés? Puisque, aussi bien, c'est tout le problème, d'organiser le suffrage universel, ne pourrait-on pas leur emprunter les éléments d'une organisation? L'individu n'y perdrait rien; il y gagnerait de redevenir un être concret; le citoyen redeviendrait une personne vivante. Jl n'y aurait de changer qu'une chose; mais tout l'État moderne en serait changé pour son plus grand bien: voter, ou bien d'être l'exercice de la souveraineté, serait une fonction de la vie nationale; la théorie de la vie nationale remplacerait la théorie de la souveraineté nationale“.[1])

[1]) Charles Benoist, La crise de l'État moderne, Paris стр. 31.

Социалнитѣ реалности, колективнитѣ организми (vies collectives) — това сж асоциациитѣ и корпорациитѣ. Е, добрѣ! нека тѣмъ се отдаде „суверенностьта“, сир. всеобщето избирателство (le suffrage universel). Какво по-нататъкъ отъ това? Нима всеобщето избирателство е една самоцѣль? Нима то е една цѣль? Нима то е една панацея? То може да бжде едно оржжие за борба, но не цѣль и нито панацея. Ако то, както е сложено въ мисъльта на вулгарното конституционно право, не е отрицание, а примирие съ дѣйствителностьта, всеобщето избирателство, очевидно, е една политическа кабалистика, съ която си служатъ оние, които сж тъй благосклонни къмъ „корпорациитѣ“ и къмъ „асоциациитѣ“.[2])

Очевидно, суверенностьта, при съврѣменнитѣ обществени противорѣчия е една фикция.

Но очевидно е и това, че едно прѣходно политическо оржжие, което замѣнява националната суверенность, сжщо така не може да бжде „суверенно“, защото, нито първата, нито втората теория е теория на революцията,— на промѣнитѣ въ фактическитѣ отношения между

[1]) Charles Benoist, op. cit. стр. 32—33.

[2]) За да не спекулираме съ думитѣ, нека цитираме въ тая забѣлѣжка единъ грубъ фактъ, който сами съ очитѣ си сме наблюдавали. Сжщето модере, Charles Benoist, бѣше тръгналъ изъ Франция да проповѣдва новата политическа панацея „R. P.“ Въ едно многолюдно събрание Шарлъ Беноа се изказа спокойно, доколкото французинътъ може да остави на

социалнитѣ сили. Тѣзи теории не изразяватъ катастрофитѣ въ материалнитѣ отношения, въ материалния животъ на дадено общество. Напротивъ, това сж „теории", които размазватъ грапавинитѣ, които разтриватъ лекетата, които, съ една дума, примиряватъ.

Е, добрѣ! трѣбва ли да доказваме, че и по своето развитие, и по складътъ на своитѣ чуства, българскиятъ поетъ не можеше да държи смѣтка за тѣзи „теории", които имаха своя зародишъ още въ учението на Огюста Конта и въ това на французкитѣ просвѣтители? Знаемъ, че напримѣръ Огюстъ Контъ желаеше да организира обществото на научни основи, чрѣзъ науката, сир. и той желаеше да замѣни всичко останало съ теорията. Но въ сърдцето на своята имажинерна организация той поставяше нѣщо гнило. Огюстъ Контъ искаше да се натовари, да се повѣри (confier) най-високата власть въ държавата на една корпорация отъ учени. Не е нуждно да се казва, че личната свобода, по този начинъ, неизбѣжно се опрощава во вѣки въ полза на една интелектуална аристокрация, и индустриална още, както добави отъ себе си единъ писатель, която ще упражнява върху всички нѣща една деспотическа власть.[1])

Е, добрѣ! и първитѣ двѣ и третата теория, сир. нито едната, нито втората, нито третата, съ своето

спокойствие, който и да било ораторъ. Рѣчьта на Беноа бѣше измѣсена съ афоризми и съ духовити сентенции, сир. съ нѣща отъ които фантазиятъ има най-голѣма нужда, но разумътъ нѣма никаква полза. Шарлъ Беноа спечели „пропорционалното" болшинство. Но когато „пропорционалното" меншество, въ лицето на единъ работникъ-гедистъ, поиска думата отъ „R. P.", за да изкаже, какво мисли цѣла една партия по единъ „принципаленъ въпросъ" — пропорционалното болшинство се обяви противъ пропорционалното меншество. Шарлъ Беноа даваше командата на тая пропорционална комедия.

[1]) Ср. A. Fouillée, Histoire de la Philosophie, Paris 1892. стр. 427.

„право" — изходяще изъ разума, съ своя „R. P." изходящъ изъ една модерирана неопрѣдѣленость, и съ своята организация отъ учени и индустриалци, не съвпадаха съ оная форма на общежитието, която рисуваше „разумътъ" на Христо Ботйовъ, разумъ, който налагаше общечеловѣческо братство чрѣзъ борба, чрѣзъ революция?

Христо Ботйовото гледище бѣше чуждо на еволюцията, и затова е неумѣстно, най-малко неумѣстно, да мѣримъ неговата политика и публицистика съ една несъизмѣрима величина, да сждимъ неговитѣ дѣйствия отъ гледището на единъ „моралъ" и „законни установления", достойни за по-други случаи.

Животътъ на поета бѣше живъ протестъ противъ тоя моралъ.

Проблемитѣ, до които се досѣгна неговата мисъль не ни даватъ право да бъркаме понятията.

V.

Подчиненъ е на поетовото мировъзрѣние и другъ единъ въпросъ, по който въ нашата литература има цѣлъ снопъ отъ противорѣчия и заблуди. Животътъ на българския поетъ е много ясенъ; но въ него слѣпцитѣ не могатъ да гледатъ, а тамъ, кждѣто виждатъ ясни страни, се стремятъ да ги прѣвърнатъ въ тъмни. Така стоеше въпросътъ съ „суверенностьта" на народа, така стоеше въпросътъ за революцията и свързанитѣ съ нея брутални дѣйствия,—така стои и въпросътъ съ Ботйовия социализмъ. „Суверенностьта", напримѣръ, която у Ботйова носи съвсѣмъ друго име съ по-широка цѣль, пълното тържество на народната воля можеше да се прояви само при републиката, при социалната република; пълна народна самоуправа е възможна само при социализмътъ, сир. когато се прѣмахнатъ класитѣ. Въ българската революция Ботйовъ виждаше единъ частенъ случай отъ раз-

рѣшението на социалния въпросъ, утрото въ солидарното бждаще на народитѣ. Вижте документитѣ изъ неговия животъ: тѣ до единъ протестиратъ за това бждаще. Не, отговориха хиксоветѣ, не! Ботйовъ си остана чисто българско дѣте, тъй дребничко, малодушно, безидейно и шовинистично-патриотично, какъвто... Но тукъ спира епитропското остроумие на хиксоветѣ. Тѣ обръщатъ колата и добавятъ:... какъвто го наложи прѣломътъ въ неговото мировъзрѣние.

Хиксъ № 1-ви писа къмъ най-старата редакция на Ботйовитѣ съчинения, че... до тука Ботйовъ е такъвъ и такъвъ, а отъ тукъ натъй — той е патриотъ, като... назе, като хиксоветѣ! [1])

Хиксъ № 2-ри друсна една колкото боя си, че онова, което поетътъ проповѣдвалъ до Букурешката епоха било „младенчески взглядове"; по-късно му дошелъ умътъ въ главата: „слѣзълъ отъ релситѣ на революцията и се качилъ върху релситѣ на еволюцията, защото фактически се убѣдилъ, че „българскитѣ тълпи" трѣбва по-напрѣдъ да се просвѣтятъ, че тогава да се бунтуватъ". [2])

Какъ прѣсече тая работа Хиксъ № 3? — Отговоръ: както първитѣ двама.

Но какъ отговаряше самъ поетътъ на тие въпроси? — Безъ много забикалки. Погледнете на хронологията и ще се убѣдите:

---

[1]) Хр. Ботйовъ, Съчинения подъ редакцията на З. Стояновъ, стр. 75: „Отъ тукъ нататъкъ, т. е. послѣ 1871. година, Ботйовъ изчезва (?!) вече отъ литературното и публицистическо поле, другъ родъ занятия захваща той... Чакъ въ 1873—1874. г. се явява той изново въ Букурещъ. Въ тоя интервалъ отъ двѣ години, той прави прогресъ и регресъ..." Сѣща се читателътъ, че тоя „прогресъ" е прогресъ въ думитѣ, а „регресътъ" — регресъ въ идеитѣ. (Сравни още Опитъ за биография, стр. 281. и др.).

[2]) Думи на Ст. Заимовъ (Мсб. I. 213, 221).

Първиятъ брой на първия български социалистически вѣстникъ излѣзе на 10. юни 1871. Първата защита и първата пропаганда на „новата наука" — социализмътъ, въ нашия ориентъ датира отъ 1871. „Смѣшния плачъ" е печатана въ бр. 2. на Думата (отъ 25. юни 1871. година), и чакъ на 23. юли 1875., сирѣчь — когато поетътъ бѣше пъленъ господарь въ Революционния Комитетъ, сигурно подъ новото влияние на своитѣ нови учители, ето каква слава гради той на Интернационала: „Извѣстно е всѣкиму, че нуждата и страданията сближаватъ и съединяватъ хората, накарватъ ги да бждатъ по между си искренни, да си помагатъ единъ другиму, за да се избавятъ отъ общето зло. Всичкитѣ сиромаси работници отъ каквато и да сж народность, дѣто и да живѣятъ, сж братя по между си, братия по страдания и по мащеха сждба. Потъпкани и ограбени отъ правителствата и богатитѣ, работницитѣ, ако и да се трудятъ до изнемощяване, пакъ нѣматъ що да ядатъ, пакъ живѣятъ по-злѣ и отъ скотоветѣ. Но тие тѣхни страдания, тие неправди къмъ тѣхъ отъ страна „на помазанитѣ" и капиталститѣ, сж накарали работницитѣ да се споразумѣятъ по между си, да се съединятъ, за да видятъ отъ дѣ произлиза злото и какъ ще могатъ да се избавятъ отъ него...

„Подъ влиянието на сжщитѣ причини се е зародилъ и се развива така нарѣчения Интернационалъ, цѣлта на който е да съедини всичкитѣ онеправдани работници въ едно разумно и съзнателно цѣло, за да могатъ съ общи сили да се отървятъ (слушайте господа хиксове, слушайте!) отъ своитѣ изядници и мжчители — царе и капиталисти — и да си добиятъ неотемлемитѣ права на всѣки човѣкъ да живѣе свободно и да се храни отъ собственния си трудъ, безъ да бжде принуденъ да храни разни паразити, които сж си присвоили правото да бждатъ господари, и като таки-

ва да живѣятъ на готово безъ да работятъ... Сегашниятъ обществен редъ, който допуща да има султани и капиталисти, е изворътъ на страданията и на турцитѣ и на българитѣ, затова всѣки, който е онеправданъ отъ тоя редъ, който е осѫденъ отъ него да се бори съ нуждата и глада, който мрази своето скотско положение и желае да се избави отъ него, е нашъ приятель, нашъ братъ..."[1])

Стѫпилъ поетътъ по релситѣ на еволюцията и съ юнашки стѫпки крачи напрѣдъ къмъ... Интернационала.

Но, естественно, крачението все напрѣдъ къмъ Интернационала неще каже да се отърсишъ отъ националностьта си, да се отречешъ като Петъръ отъ Христа. Ти можешъ да си отърсишъ яката отъ нечистотата на национализмътъ, отъ неговитѣ злобни походи противъ чуждото, противъ другитѣ народи и противъ цивилизацията, която е блага вѣсть за твоя народъ, и пакъ да обичашъ народа си, както обичашъ майка си. Интернационализмътъ е едно по-обемно понятие, но въ него национализмътъ не се губи, не изчезва, както нѣкои плашатъ наивнитѣ, за да се наслаждаватъ надъ тѣхнитѣ заблуждения. Отдѣлната нация, изолирана въ борба противъ всичкитѣ, е изгубена, пропаднала. Особенно днесъ, когато националнитѣ борби сѫ отстѫпили мѣсто на по-другъ видъ борби, всѣка по-слаба нация е обречена на чувствителни загуби, ако не потърси съюзътъ на другитѣ. Но този съюзъ може да става не карламаданъ, не съ всѣкиго и при всички условия. Напротивъ — и това ви посочва нашия поетъ самъ близу прѣди 30—35 години — този съюзъ трѣбва да става между онѣзи елементи отъ нациитѣ, които иматъ по-близки интереси и, ще кажемъ ние, които по съзнание и положение стават цѣлия народъ, както прѣзъ врѣме

[1]) Съчинения, стр. 324—325.

на Великата Революция третото съсловие бѣше станало цѣлия френски народъ.

Ето кѫдѣ сѫ коренитѣ на национализма, ето негли, кѫдѣ трѣбва да се каже, че новиятъ интернационализмъ, както и тоя на Ботйовъ, горещо е стисналъ ржка на разумния патриотизмъ.

Между патриотизмътъ и социализмътъ (чети интернационализмътъ) не може да има никакво противорѣчие: между двѣтѣ понятия сѫществува причинна връзка.

Но хитричкитѣ хиксове говорятъ противното, и за да турятъ българскиятъ поетъ въ противорѣчие съ себе си, качватъ го по „релситѣ на еволюцията". О, ла-ла! дали любовьта на Ботйова къмъ роба, която любовь бѣше любовьта на интернационалиста къмъ съврѣменнитѣ илоти, не съставлява каменъ прѣткновение за нео-чорбаджиитѣ? [1])

[1]) Ето едно огледало на нео-чорбаджийския патриотизмъ, дадено отъ поета : „Да! патриоти сме ние, дордѣто сме пияни, народни сме, дордѣто робътъ има още съ какво да ни храни! У насъ на тоя праздникъ (св. Кирилъ и Методи) патриотитѣ четатъ слова и рѣчи, разказватъ за заслугитѣ и дѣятелностьта на светитѣ мѫже, прѣдъвкватъ и кълчевятъ историческитѣ и съврѣменнитѣ истини, играятъ народни игри, пѣятъ „народни" пѣсни, пиятъ, ядатъ и се веселятъ; а въ това сѫщо врѣме, прѣдъ тежкитѣ и безчовѣчнитѣ страдания на народа, дигатъ тостове за здравието на народа, за дългоденствието на робството и за щастието на глупцитѣ. На тоя свещенъ и тържественъ за насъ праздникъ вие ще чуете патриотитѣ да реватъ... Какъвъ срамъ и присмѣхъ..." (Съчинения, 272. Вж. и стр. 275). На стр. 297. патриотитѣ сѫ нарѣчени просяци, по причина на които Желю войвода е хвърленъ въ ромѫнскитѣ хапусани: „Цѣли 20 години, говорѣше тоя осакатѣлъ отъ рани юнакъ, азъ не съмъ прѣкаралъ лѣто подъ керемида, а сега, по причина на нашитѣ патриоти, трѣбва да лежа въ влашкитѣ хапусани!" (Пакъ тамъ, стр. 298). Изглежда, че кирливиятъ патриотизмъ на вулгарнитѣ патриоти нѣма нищо общо съ свободата!...

ГЛАВА ВТОРА.

Христо Ботйовъ като публицистъ и политикъ.

Продължение: — Идеитѣ на Христо Ботйовъ и българската дѣйствителность. — Рѣшението на нѣколко проблеми. — Идеята за националностьта и Христо Ботйовъ. — Той и неговитѣ съврѣменници. — Идеята за Балканската федеративна република и политическиятъ идеалъ на утописта-социалистъ. — Конфедерация или федерация? — Нѣколко болни мѣста въ възрѣнията на поета. — Едно заблуждение на Христо Ботйовъ за неспособностьта на Турция да се възроди. — Той и Карлъ Марксъ за Турция.

I.

Ала като публицистъ и като политикъ, Христо Ботйовъ се прояви не само съ голѣмата си страсть къмъ революцията, но и при рѣшението на нѣколко проблеми, сжщо така отъ извѣстенъ теоретически и практически характеръ; при рѣшението на тие проблеми ще го наблюдаваме вече съ дѣйствителната сила и съ неминуемата слабость на неговото мировъзрѣние.

Първата проблема, която рѣши Ботйовъ съ повече наука и съ по-голѣма историческа вѣщина отъ своитѣ съврѣменници, бѣше въпросътъ за националностьта и нейната суверенность. Знаемъ вече отъ първата глава на тая часть, че понятията социализмъ (интернационализмъ) и национализмъ сж понятия недѣлими и споредъ „съврѣмената социология“, както самъ поетътъ се изразяваше (Съч. 291.). Но ако социализмъ

и национализмъ сж понятия недѣлими споредъ „съврѣменната социология“, това ще каже, че и патриотизмътъ, изкренната любовь къмъ отечеството, и национализмътъ, сж нѣща недѣлими отъ любовьта къмъ човѣчеството, сж понятия недѣлими отъ „нашитѣ стремления за пълна и абсолютна човѣшка свобода“ (Съч. 302). Отъ тази гледна точка, отъ гледището на съврѣменната социология, отъ гледището на новата наука за свободата, отъ гледището на пълното човѣшко братство и равенство, на абсолютната човѣшка свобода, която му налагаше социализмътъ, изхождаше българскиятъ поетъ при опрѣдѣляне личнитѣ качества на българскиятъ народъ, неговиятъ влогъ въ цивилизацията на човѣчеството, както и когато дефинираше понятието народъ, народность.

Народностьта е исторически фактъ и историческа категория. „Съврѣменната социология“ учи, че при дадени материални и културни съотношения се създаватъ всички исторически факти, се създаватъ и всички обществени отношения, едно отъ които е и националностьта, националната единица.

Но понятието националность е понятие ново.

То бѣше възпѣто въ началото на XIX. вѣкъ отъ новата обществена формация, каквато бѣше буржуазията, отъ нейнитѣ публицисти-„реалисти“ и отъ нейнитѣ литератори-„романтици“. Когато буржуазията се засиляше въ своето съзнание като класа, и когато пригърна сждбата на всички потиснати отъ феодалния режимъ, тя изрази идеята за националностьта, както въ нейното метафизическо, така сжщо и въ нейното историческо, политическо значение. Слѣдъ революцията въ Англия отъ XVI. столѣтия, и въ Франция отъ края на XVIII-то, вече въ началото на миналия вѣкъ философитѣ, публициститѣ и литераторитѣ на новата политическа господарка, взеха да идеализиратъ „народната“ култура, старитѣ добродѣтели и т. н. Както видѣхме,

буржуазията не разрѣши въпроситѣ на цивилизацията, а напротивъ, нейното развитие е постави въ коренно противорѣчие съ общитѣ интереси, културни и материални, на нацията. При всичко това, понятието „националность“ се прѣвърна въ една спекулативна идея, която намѣри и своитѣ поети, и своитѣ публицисти. Съ понятието „народность“ и днесъ се спекулира. Старата социология, която не се е изживѣла още въ съзнанието на мнозина учени, схваща нацията въ нейния първоначаленъ видъ, разглежда я като една окамѣнела категория, неспособна да се измѣни или пригоди къмъ новитѣ материални условия, а това разбиране отговаря на положението на новата политическа властителка надъ народитѣ.

Тъй ограничено, ще добавимъ — и ненаучно, рѣшаваха тая проблема и първитѣ публицисти отъ нашето национално пробуждане. Или, за да бѫде мисъльта ни по-прецизна — въ началото тѣ я схващаха така, както по-отдавна тъй нарѣченото трето съсловие въ Франция, безъ да загледнатъ на понятието народъ откъмъ неговата еволюция.

Спомняме си тука опрѣдѣлението на „народностьта“, което ѝ даваше Юр. Ив. Венелинъ: „народностьта се състои въ това чувство, казваше този писатель, което ние наричаме уважение къмъ своето, или народната гордость“. [1])

Три години слѣдъ Венелина, въ 1844. Фотиновъ, както и нѣколко десятилѣтия по-рано отъ него, о. Паисий, само че тоя въ по-мѫглява форма, изразяваха понятието „народность“ въ неговия меркантиленъ смисъль [2]). По нататъкъ, въпросътъ за „народностьта“ се схваща и като единъ културенъ въпросъ. Нашитѣ

[1]) Юр. Ив. Венелинъ, Древніе и нинешніе болгаре, Москва 1841. т. II. стр. 113. и др.

[2]) Вж. Любословие, 1844. за май.

публицисти отъ Фотиновъ насетнѣ — до Раковски, го свързватъ съ освобождението на новата търговска класа. Тази послѣднята, подобно на третото съсловие въ Франция, въ заритѣ на своето първно съзнание, съедини националния въпросъ съ своето класово битие, направи го, ти си речи, плъть отъ своето бѫдаще. Но тая класа не смѣеше, нито можеше да създаде отъ него единъ открить политически въпросъ. Тя го свърза съ сѫдбата на народната традиция, най-ненадежната съюзница на всѣки прогресъ, и съ сѫдбата на езика.

Два-три легални вѣстника се изказаха недвусмисленно по тоя въпросъ: това бѣха цариградскитѣ в-ци „Туция“, „Македония“ и „Право“. „Началото на народностьта, пишеше в. Право, движи политическия животъ на нашиятъ вѣкъ, както религиозното движение въ Европа обемаше 16, а философското 18-иятъ“ (в. Право, 1869. бр. 8). Но „Цариградски В-къ“ и споменатитѣ „Македония„ и „Турция“ прѣвърнаха „началото на народностьта“ въ начало за „граматика“. („Цариградски В-къ“, 1862. отъ 19. юли).

Въ 1867. „граматиката“ направи прогресъ: „Езикътъ е душата на народностьта, а що е тѣло безъ душа? Индивидуално мъртво. А що е народъ безъ езикъ? Народно мъртво. А то ще каже, че за да не бѫдемъ народно мъртви трѣбва най-вече да се стараемъ за опазването на езика си въ всѣко отношение и за неговото развитие“ (в. Македония, 1867. бр. 3. отъ 16/VII). „При всичко това, пише сѫщиятъ в-къ, когато знаменития философъ Фихте, въ своитѣ прочуты слова кои отправяше къмъ германската народностъ въ първото десятилѣтіе на този вѣкъ, викаше и повтаряше: Вый, само вый сте тѣло еднородно: народъ, защото вый само имате вашія си езикъ“. „Дали — пита в. Македония — въ тѣзи думи не тургаше елементитѣ на едно логическо опрѣдѣленіе на народностьта? такожде и въ про-

столюдиѫтѫ Арнтовѫ пѣсенъ: „кое отечеството на германица — тамъ дѣто звучи языка му“ показва, че поетътъ могълъ да опрѣдѣли идеѭтѫ на народность!“

Тъй се развива мисъльта на нашитѣ легални публицисти върху една проблема, която по своята сѫщность е политическа. „Когато идеята за народностьта ся приеме и припознае, пишеше в. Македония още на 1867. година, тогазъ само ще прѣстане всичкий антогонизьмъ между народитѣ и ще прѣсякне изворътъ на тѣхнитѣ злочестины... Мысъльта на народноститѣ ще покоси всичко що ѝ е на пѫтьтъ — индивидуумы, царства и народы“ [1])

Въ тие думи звучи по-голѣма рѣшителность, сѣкашъ, по-голѣмо политическо съзнание. Но и по-опрѣдѣленъ егоизмъ на новата търговска българска класа. Доколкото е възможно да подозрѣмъ политическата цѣль на горния пасажъ, въ него вече се проявява една мисъль, и то тая, че когато „припознаване“ „идеята за народностьта“ стане фактъ, веществennитѣ блага ще паднатъ въ касата на цѣлия народъ, сир. въ каситѣ на оная класа, която прѣзъ дадения исторически моментъ най-съзнателно изразява националната „идея“.

Тази логика на материалния интересъ застави голѣма часть отъ нашитѣ публицисти рѣшително да стѫпятъ върху почвата на националностьта и да се обяватъ противъ неославизма, задъ който очевидно се кимрѣха завоевателнитѣ планове на Русия. Това бѣше, отъ друга страна, най-голѣмата заслуга на легалната ни журналистика и къмъ народа и къмъ революцията.

„Ный, които толкосъ странимъ отъ панелинстката (политика) и се силимъ да се отчигаримъ отъ нея чрѣзъ отдѣлението си отъ Грьцыте, колко повече сми и трѣбва да сми далечъ отъ панславистската, която е

[1]) в. Македония, 1867. бр. 1. отъ 2. дек.

хиляды пѫти по-опасна и по-гибелна за народностѫ ны отъ пьрвата?“ — пишеше Раковски. [1])

Вѣстникъ „Турция“ е сѫщо така ясенъ и . . . закачливъ. Около 1864—65. година „панславиститѣ“ се бѣха раздвижили, агитираха най-енергично и прѣпоржчваха панславизмътъ, като единственно политическо лѣкарство за славянитѣ на югъ. Това дава поводъ на в. Турция да каже, че панславиститѣ отъ сѣверъ и панславиститѣ отъ югъ сѫ захванали „пакъ да лудуватъ“. Но бѣлѣжи: „Врѣмената сѫ измѣнени. Всѣки народъ търси народнитѣ си права. Тъмниятъ хоризонтъ подъ който Русия измами толкозъ народности, се разѣснени вѣки“ [2]). Сирѣчь — Русия не е въ състояние да залъгва южнитѣ славяни съ мнимо освобождение, съ мнимо рѣшение на националната българска проблема, и че панславизмътъ може да е износенъ всѣкиму, но не и на българския народъ. „Панславизмътъ не може днесъ безъ Русия, а това е то което ний не щемъ. Да припознаемъ правителството на Русия ще каже да наведемъ глава подъ нейната желѣзна власть“. [3])

Въ заритѣ на нашето национално самосъзнание се създадоха първитѣ антируски чувства въ България. Тѣзи чувства съвпаднаха, негли, съ съзнатитѣ интереси на една бѫдаща, економически силна, класа... [4])

II.

Схващането на проблемата за националностьта обаче, напрѣдна повече нѣщо у Л. Каравеловъ, а у

[1]) в. Дунавски Лебедъ, 1861. бр. 29.
[2]) в. Турция, 1865. бр. 39.
[3]) в. Македония, 1871. бр. 49.
[4]) Слѣдъ извѣстнитѣ прѣселения на българитѣ въ Русия прѣзъ 1860. година руското правителство заработи усилено да ги асимилира. По този случай в. Македония негодува и ядно русофобствува: „. . . Послѣ това иматъ още и да се сърдятъ

Хр. Ботйовъ, както ще видимъ, тя се обърна въ едно емпирическо понятие.

Ако вникнете по-внимателно въ думитѣ на в. „Турция“, „Македония“ и др. вие ще се убѣдите, че народностьта е една затворена единица, единъ затворенъ кржгъ, който живѣе за себе си. Л. Каравеловъ, нагледъ по-либераленъ, защото поставя българския народъ въ рамкитѣ на „Дунавската федерация“ (в. Свобода, бр. 49. отъ 1870.), все пакъ подчинява бждащето на една свободна държава подъ бдящето око „баремъ на едно племе“, сир. подъ абсолютната грижа на онова съсловие отъ нацията, което, разбира се, фактически ще да прѣдставлява за напрѣдъ по-голѣма сила.

У Христо Ботйовъ, националностьта не е една самоопрѣдѣляюща се еденица, а общественно отношение, което се слива съ останалитѣ членове на общочовѣшката фамилия съ „особенноститѣ на своя характеръ“.[1]) Инъче не можеше и да бжде. Доколкото обстоятелствата му позволяваха, Ботйовъ гледаше на нѣщата откъмъ тѣхната динамика, сир. — откъмъ тѣхното непрѣкжснато движение. Той знаеше, че националната единица е исторически продуктъ и че пакъ по силата на историческитѣ условия, нацията се разпада на гранки, напримѣръ потиснати и експлоатирани, и потисници и есплоататори. Първитѣ съставляватъ болшинството отъ народа и съхраняватъ положителнитѣ елементи на народния животъ, когато вторитѣ — едно

братята Руси, че българитѣ били туркофили? А че коя е тая овца, която сама отива въ устата на Вълкътъ?“ (в. Македония, 1869. бр. 8. отъ 2. дек.).

[1]) Не е излишно читательтъ да си вземе бѣлѣжка, че по въпросътъ за тие „особенности“, гледището на утопистътъ — социалистъ се коренно различава отъ гледището на марксистътъ — социалистъ. Съврѣменното развитие на народитѣ все повече създава у тѣхъ общи черти, за смѣтка на частнитѣ „особенности“.

незначително малцинство, култивиратъ отрицателната страна въ всѣка цивилизация.

Може ли едно общественно отношение, което е продуктъ на дадени исторически условия да остане величина постоянна, неизмѣнима, ако почвата подъ него се трансформира? За оня, който мисли *малко-много* диалектически, отговоръть на този въпросъ може да бжде само отрицателенъ, — не!

Това *не* даваше основание на българскиятъ поетъ още на 1871. година умозрително да обземе перспективитѣ на народното бждаще, пакъ да се докосне и до настоящитѣ неблагоприятни условия съ печални послѣдици, за да намѣри щастливата бжднина на нацията въ социалистическата република, основана „въ името на братството, на свободата, на равенството и на оние демократически начала, на които е основанъ живота и на българина и на сърбина“ (Съч. 257).

Въ 1871. година бѣше се появилъ сръбско-българския вѣстникъ „Югославия“, като реакция противъ рускитѣ панслависти. Панславиститѣ, както всѣки знае, искаха да „обединятъ“ славянитѣ подъ егидата на Русия. Южнитѣ славяни разбираха, че това „обединение“ въ сжщность нѣма да бжде нищо друго, освѣнъ едно тежко робство. Въ замѣна на панславизма, „Югославия“ проповѣдваше „югославянската конфедерация“. Пръвъ отъ всички български публицисти слѣдъ Каравеловъ, Ботйовъ се изказа по този въпросъ въ Дума'та на българскитѣ емигранти, и до 1876. година той много малко измѣни своето гледище по „конфедеритовната“ проблема. Ето тази кжса статийка:

— „Честитимъ — пише поетътъ — честитимъ появяването на българо-сръбскиятъ вѣстникъ „Югославия“. — Идѣята за югославянската конфедерация е идея на западнитѣ панслависти, въ противность на оная на рускитѣ, програмата на които се заключава въ думитѣ на великиятъ имъ поетъ:

... Славянскитѣ рѣки ще се влѣятъ въ руското море
Инъкъ, то ще да прѣсъхне...

Нѣма славянинъ южненъ или западенъ, нѣма свѣстенъ човѣкъ, кой би можалъ да съчувствува на такава абстрактна идея, каквато е тази на руситѣ, съ осжществяването на която се поглъщатъ цѣли народности, отдѣлени една отъ друга съ история, литература, права и обичаи. Съ химическото сливане на подобни нродности става композицията на робството, на яда, който приема почти цѣло столѣтие болната Полша. Напротивъ, нѣма славянинъ, южненъ или западенъ, който да не съчувствува на идеята за южно-славянската конфедерация, която нѣма принципътъ на робството и сливането на разни народности, а напротивъ—сигурация е за свободното развитие на тие народи, които ще да я съставятъ.

Отъ скоро се е появила такава идея въ южнитѣ славяни; но малко е развита тя между нашия народъ по причини, че му е проповѣдвана неизкренно и въ ущърбъ за цѣлостьта му. Германското съединение съ своята деспотическа Прусия и италиянското единство съ своя Пиемонтъ и подъ своя Викторъ Емануилъ, сж примѣри, които плашатъ нашиятъ народъ, защото нито Русия е за него Прусия, нито Сърбия—Пиемонтъ. Югославянската конфедерация трѣбва да се проповѣдва и основе на други свободни начала, тъй щото ни една отъ народноститѣ да не бжде онеправдана. Прусинътъ е нѣмецъ, пиемонтецътъ — италиянецъ. Но нито българинътъ е сърбинъ, нито сърбинътъ — русецъ".

Очевидно, още на 1871. — началото на неговата публицистическа кариера, българскиятъ поетъ схваща националното единство, като главно условие за прогресътъ на България, но тъй като националната единица не е оазисъ посрѣдъ безмѣрна пустиня, той

туря и друго условие за нейното пълно развитие — свободниятъ съюзъ, при свободни начала, на Балканскитѣ славяни, за което чухме и мнѣнието на Дяконътъ Левски, сир. Балканската Конфедерация, конфедеративната република.

Прѣзъ 1874—75. година въ в. Знаме[1]) Ботйовъ на нѣколко пжти се повръща върху въпросътъ за Балканската конфедерация. Защото — споредъ общето признание — Турция се разлага, чакатъ нейнитѣ „законни наслѣдници", България и Сърбия, да заематъ мѣстото на умрѣлия, слѣдователно — прѣдварително публициститѣ сж замислени надъ формитѣ на новата държавна организация, която ще се издигне върху развалинитѣ на старата.

Каква трѣбва да бжде тая нова държавна организация?

По тоя въпросъ мнѣнията се раздѣлятъ. Въ своето болшинство, съврѣменницитѣ на българскиятъ поетъ говорятъ или за федерация на южнитѣ славяни, или смѣсватъ федерация съ конфедерация, когато той — Ботйовъ, пише само за Дунавска конфедерация въ смисъль на социалистическа конфедеративна република.

Тази разлика въ терминитѣ не е нѣщо случайно и безцѣлно.

На 1872. Любенъ Каравеловъ е силно заетъ да раздѣли южна Европа (чети турската империя), между населяющитѣ я племена: една часть той даваше на Сърбия, Тракия и Македония, друго пърче на Сърбия, Босна, Херцеговина и др., трето — на Ромжния, четвърто — на Гърция и т. н., и завършваше: „всичкитѣ тие народи и народности ще да съставятъ едно цѣло тѣло, т. е. една тѣсна конфедерация, въ противенъ случай всич-

---

[1]) Вж. Съчинения, стр. 254, 255 и др.

китѣ наши мечти и желания нѣма да принесатъ никакви утѣшителни резултати.“[1])

Тъкмо година слѣдъ политическата дѣлба, която извърши надъ „турската империя“, безъ да вземе мнѣнието на нейния сайбия, Л. Каравеловъ измѣни терминологията: „Само Дунавската федерация (к. н. р.) ще бѫде въ състояние да ощастливи и българитѣ, и ромѫнитѣ, и сърбитѣ. Който е неприятель на тая федерация, той е неприятель и на своятъ народъ“.[2])

Терминологията всѣки пѫть крие опрѣдѣлено, конкретно съдържание. Конфедерацията повече пригаждаше на единъ неопрѣдѣленъ, не ясенъ (vague) либераленъ политически възгледъ, отколкото федерацията, която съдържа по-друго политическо, гражданско съдържание; федерацията, съ други думи, е не сѫщиятъ съюзъ, какъвто е конфедерацията; федерацията е прѣдимно економически съюзъ, който влече слѣдъ себе си и голѣма политическа гаранция за свободно влизащитѣ въ него държави, когато конфедерацията по своята сѫщность е единъ политически съюзъ безъ економически връзки.

Проблемата за формата на бѫдащето държавно устройство, което ще донесе революцията, Христо Ботйовъ рѣшаваше въ послѣдния смисъль, безъ да си служи съ сѫщата терминология.

Ето неговото, по-пълно изразено гледище върху конфедеративната идея.

---

[1]) „Ние мислимъ да раздѣлимъ турската империя (слѣдователно и маджарското кралство) така: България, Тракия и Македония ще да съставятъ едно цѣло, а Сърбия, Босна, Херце овина, Кроация, Черна Гора, Стара Сърбия, Банатъ, Срема, Бачка и пр., ще да съставятъ друго цѣло; Ромѫния ще добие Едресъ, Трансилвания и восточни Банатъ; Гърция ще да вземе Тесалия, Епиръ, островитѣ и часть отъ М.-Азия; Албания ще бѫде независима; а Цариградъ ще да бѫде свободенъ градъ“. (в. Свобода, 1872. бр. 43.).

[2]) в. Независимость, 1873. бр. 25.

На 27. мартъ 1875.[1]) Ботйовъ не за пръвъ пѫть се връща да говори „за онзи въпросъ, за който — казва той — нашата журналистика е говорила твърдѣ малко или ако и да е говорила, то всичко, щото е изказала до сега, е било повърхностно, косвенно и понѣкогажъ даже и пристрасно“. Това е въпросътъ за „желанната и необходимата Дунавска конфедерация“.[2])

„Идеята за южнославянското единство е приела гражданственность, пише поетътъ, у всичкитѣ почти народи на Балканския полуостровъ (съ изключение само на турския) и малко-по-малко се е прострѣла даже между враждебнитѣ единъ на други елементи“.

Но какво съдържание трѣбва да носи тая идея, както и нейното практическо приложение? — Ако, казва поетътъ, България и Сърбия сѫ прави и законни наслѣдници на европейския кашемиръ, ако тие двѣ сестри отдавна вече сѫ въ състояние да кажатъ на своитѣ бѣлисани и червисани стари съсѣдки, че тѣ сѫ двѣтѣ хубавици, които трѣбва да раздѣлятъ ябълката на раздора, то тѣ сѫ двѣтѣ, които „трѣбва да плѣснатъ съ рѫцѣ и да се пригърнатъ въ името на братството, на свободата, на равенството и на оние демократически начала, на които е основанъ животътъ и на българина и на сърбина.“[3]) Това равенство винаги подшушва поету едно здраво съображение при рѣшението на проблемата: „Дунавската конфедерация трѣбва да се сложи на такива начала, на каквито трѣбва да се основе свободата на народитѣ, свободата на личността и свободата на труда“.[4])

---

[1]) Вж. Съчинения, стр. 254. и слѣд.

[2]) Пакъ тамъ, с. с.

[3]) Съчинения, стр. 257.

[4]) Съчинения, стр. 269.

III.

„Съврѣменната социология“ бѣше, наистина, посочила на българския поетъ една политическа организация слѣдъ бждащата революция, и тая организационна форма се намираше въ пълненъ контрасъ съ „днешното обществено и политическо устройство на човѣчеството“, при което сиромахътъ е всѣкога робъ, а робътъ сиромахъ; сжщата тая организационна форма бѣше пълненъ антиподъ и на оние „всевъзможни империи, конституции и републики“, които при всичкия си либерализмъ, каратъ народитѣ да гледатъ единъ на други като врагове. [1])

„Съврѣменната социология“ посочи Балканската или „Дунавската конфедерация“, съ всичкитѣ ѝ качества на една възможна социалистическа република, като единствена организационна форма, която ще гарантира пълно развитие на националната единица, свобода на личностьта и свобода на труда.

Това е прѣкрасно.

Но, какъ гледаше Ботйовъ да реализира тоя политически идеалъ? Съ помощьта на какви обществени сили?

„Единственитѣ наши надежди за конфедерационния съюзъ съ Сърбия ние възлагаме на оная часть сърби, която се прѣслѣдва отъ бѣлградскитѣ великаши, и ней ние вмѣняваме като първа обязаность къмъ нейния народъ и къмъ човѣчеството да популяризира у дома си идеята за споразумѣнието и за съединението на южнитѣ славяни и то, разбира се, на такива начала, на каквито трѣбва да се основе свободата на народитѣ, свободата на личностьта и свободата на труда. Тая партия отъ честни и умни хора трѣбва да

[1]) Съчинения, стр. 265, 278.

възстане противъ кознитѣ на своето правителство и противъ подлоститѣ на неговитѣ клеврети“ ... [1])

Първо, нека забѣлѣжимъ, че Балканската или „Дунавската конфедерация“ българскиятъ поетъ възлага само върху „законнитѣ наслѣдници на европейския кашемиръ“, сир. върху Сърбия и България.

Второ, общественniятъ факторъ за нейното реализиране той вижда въ оние „честни и умни хора“, които се прѣслѣдватъ отъ „бѣлградскитѣ великаши“.

Първото условие се явяваше тогава — въ епохата, когато бѣ писано, както и днесъ, недостатъчно.

Второто — непълно, ако не изцѣло погрѣшно.

Първо, защото въ единъ конфедеративенъ, поправо — федеративенъ съюзъ, бѣха и сж кръстосани икономическитѣ интереси на повече отъ двѣ държави, даже като прави наслѣдници на европейскиятъ кашемиръ. Освѣнъ Сърбия и България, по пжтищата отъ Бѣлградъ до Босфора и отъ Карпатитѣ до Бѣло море, дишатъ много повече цивилизации, които сигурно, татъкъ нѣйдѣ изъ сърдцето на Балкана, ще се срѣщнатъ и скаратъ, ако ябълката на раздора е сподѣлена едничкомъ между „законнитѣ наслѣдници“. Не е въпросътъ въ това, доколко отъ гледището на „човѣчеството“ и „свободата“ Ромжния търси прями потомци на Траяна изъ Габровскитѣ колиби [2]), а Гърция — наслѣдницитѣ на Темистокла подъ беневрѣцитѣ на Витошкитѣ шопи. Важно е, че и едната, че и другата, че и трета страна, ако желаете, като Черна-Гора, иматъ икономически интересъ, или сж свързани икономическитѣ имъ интереси съ разрѣшение проблемата за „конфедерацията“, resp. федерацията [3]). Нѣма ли

[1]) Съчинения, стр. 268 — 269.

[2]) Вж. Съчинения, стр. 255, 267.

[3]) Правимъ тие замѣнки въ терминитѣ, защото, очевидно, Ботйовъ прѣписва на конфедерацията качествата на федерацията. Това не трѣбва да се забравя.

единъ такъвъ съюзъ, който изключва интереситѣ на „бѣлисанитѣ и червисани съсѣдки“ да се намира въ постоянна заплаха отъ неудовлетворенитѣ амбиции, отъ накърненитѣ честолюбия? Недѣйте даже туря въ смѣтка заинтересованостьта на по-голѣмитѣ държави, които и днесъ, когато пишемъ тие редове, казватъ, че по-скоро ще оставятъ „ябълката на раздора“ да прогние съвсѣмъ и, слѣдователно — да стане зянъзебилъ и онова, което би могло да влѣзе въ работа, отколкото да я харижатъ въ устата на „законитѣ и наслѣдници“. Очевидно, стѣснена въ рамкитѣ на Сърбия и България, „Дунавската конфедерация“ се задушва.

Но това не е още цѣлата бѣда.

Принципътъ може да се разшири, ако това бѫде наложено отъ историческитѣ условия.

Но на какви сили възлагаше Ботйовъ реализирането на „конфедерацията“?—На честнитѣ и на умнитѣ хора. Честни и умни хора не сѫ липсували и никога нѣма да липсуватъ въ Балканския п-въ. Но какво могатъ да направятъ тие „честни и умни“ хора безъ градивенъ материялъ, безъ срѣда, надъ която да отиде пропагандата на идеитѣ и която е способна да прояви извѣстна историческа инициатива?

Тукъ напълнотата е вопиюща, ала българскиятъ поетъ, който въ много отношения идеализираше българския животъ, ще замѣни тая непълность съ сборището „народъ“ безъ „изядницитѣ и калимявкитѣ“, и ще тури конфедерацията подъ здравата „сигуранца“ на „братството и равенството“.

IV.

Рѣшението на проблемата за „конфедерацията“ бѣше въ тѣсна зависимость отъ социалното гледище на поета, но именно при това рѣшение избликнаха най-много болнитѣ мѣста въ неговия утопически социализмъ.

Най-напрѣдъ Ботйовъ прѣкомъ мѣрка идеализираше народния животъ, и както видѣхме при хроникиране обстоятелствата изъ неговото житие, българската община, както аслѫ я идеализираше и Чернишевски [1]), бѣше една ядка здрава и плодоносна за бѫдащето. Народътъ се е запазилъ въ своитѣ общини, и тоя „народъ“ главно ще да послужи за основа на всѣка бѫдаща „конфедерация“. Дѣйствително, тоя народъ въ болшинството си се състои отъ „сиромаси“, но все пакъ, при условието да запазятъ старата община, т. е. старата икономическа структура — тие „сиромаси“ ще осѫществятъ при нея, както „конфедерацията“, така сѫщо и началата на съврѣменната социология — социализмътъ.

Отъ тукъ враждата на българския поетъ противъ „новата цивилизация“—капитализмътъ, който прѣзъ кѫдѣто и да мине, всичко прѣвръща въ плянъ и пожаръ, сирѣчь—всичко старо измита, съ старитѣ класи и стария животъ. Ботйовъ не виждаше въ разрушителната роля на капиталистическата цивилизация творба. Като Прудона и Чернишевски, и българскиятъ поетъ не можеше равнодушно да гледа, колко бърже се създава злото и колко мудно, незабѣлѣжимо бихме рѣкли, се твори доброто. Да би билъ убѣденъ, та дори и фактитѣ да бѣха противни на оние, които наблюдаваше, Ботйовъ, естественно, нѣмаше да гледа тъй едностранчиво на тоя въпросъ. Той знаеше отъ Чернишевски, че всѣко нѣщо е относително полезно, че дадено явление е полезно само при дадени условия. Напримѣръ, дъждътъ. Абсолютно взетъ дъждътъ е полезенъ. Но ако падне силенъ пороенъ дъждъ тъкмо когато цъфтятъ растенията и трѣвитѣ, напримѣръ, житото, отъ благодать, дъждътъ се прѣвръща въ най-

[1]) Ср. Г. В. Плехановъ, „Н. Г. Чернишевскій“. Спб. 1910. стр. 171, 299.

голѣмо зло за земледѣлеца. Сѫщо така и Маратонската война. И тя може да е относително полезна или относително врѣдна. Абсолютно всѣка война е врѣдна. Но, казва Чернишевски, отъ гледището на цивилизацията Маратонската война е полезна [1]).

Това диалектическо гледище не напуска и българския поетъ, колчемъ се задума върху единъ принципаленъ економически въпросъ, какъвто е въпросътъ за прокарването на желѣзници. Като научно откритие, желѣзницитѣ сѫ полезни; всѣко научно откритие е полезно, когато то еднакво се прилага отъ народа и за негова полза. Но така ли стои работата съ „европейската цивилизация“? — не: тя носи само развратъ, умственъ и тѣлесенъ, и нищо повече.[2]) Какъ би стоялъ въпросътъ съ желѣзницитѣ? Всѣки економически въпросъ е въпросъ политически. Конкретно погледнато, економическитѣ послѣдици отъ „европейската цивилизация“, една брънка отъ която сѫ и желѣзницитѣ, влѣкътъ и политическо робство. Приложени отъ „правителствата“ и „разбойническитѣ компании“, тѣ ще ни съсипятъ економически, а подирѣ ще послужатъ и като „отворени врата“ за „лакомитѣ европейци, а особенно за Австрия и за нашата сестра Сърбия“. Слѣдователно? Но нека дадемъ думата на нашия поетъ; както и при

[1]) Н. Г. Чернишевскій, Сочиненія, т. II. стр. 187. „Добро или зло нѣщо е дъжда? пита Н. Г. Чѐрнишевски. Този въпросъ е отвлеченъ; да се отговори опрѣдѣлено е невъзможно: понѣкога дъждътъ принася полза, понѣкога врѣда. Трѣбва да се пита по-опрѣдѣлено: „слѣдъ като посѣвътъ е свършенъ, въ продължение на петь часа е валѣло силенъ дъждъ — полезенъ ли е билъ той за посѣвътъ?“ — Само тукъ отговорътъ е ясенъ и има смисъль: „този дъждъ и билъ много полезенъ“. — „Но ето, сѫщето лѣто, когато е настанала жетва, цѣла недѣля е валѣлъ проливенъ дъждъ, — добро ли е било това за житото?“ Отговорътъ е сѫщо така ясенъ и справедливъ: „не, този дъждъ е билъ врѣденъ“, и т. н.

[2]) Съчинения, стр. 278, 279.

другъ единъ случай, и сега той ще се обясни на дълго, но затова пъкъ ще ни говори, както всѣкога, умно и доста убѣдително:

— И у насъ, казва Ботйовъ, както въ другитѣ страни, се въвожда европейската цивилизация, отварятъ се учени и учебни заведения, разпространява се образованието и просвѣщението, олучшява се земледѣлието и търговията, и желѣзници кръстосватъ нашата прѣкрасна татковина и ни сближаватъ съ европейцитѣ: съ една дума, — и у насъ прогресъ въ всичко, и ние вървимъ бързо къмъ своето щастие и благоденствие, и ние застигаме Европа. Но, не бързайте господа! Заедно съ цивилизацията у насъ се въвожда нравственния, умственния и тѣлесния развратъ, модитѣ, пиянството и сифилиса: образованието, или все едно, науката, училищата и читалищата отвъждатъ нови паразити и експлоататори за народа и даватъ срѣдства за животъ само на богатитѣ; олучшението на земледѣлието и развитието на търговията ще отнематъ земитѣ и тѣхнитѣ произведения отъ ржцѣтѣ на трудящия се и ще ги дадатъ въ ржцѣтѣ на капиталиститѣ; а желѣзнитѣ пѫтища ще ускорятъ всичко това и ще принесатъ такава врѣда за народа, каквато полза принасятъ на своитѣ построители и покровители. Да оставимъ всичко на страна — продължава поетътъ, като отдавна вече призната истина, и да поговоримъ по въпроса за желѣзницитѣ. — Прѣди всичко, да попитаме: полезни ли сѫ за насъ желѣзницитѣ? — На тоя въпросъ ние отговаряме рѣшително, че не сѫ. Като откритие, което скратява врѣмето и пространството, и което служи за бързото размѣнение на продуктитѣ и на човѣшкитѣ услуги, и като усъвършенствуване, което замѣнява физическитѣ сили на човѣка и животнитѣ, желѣзницитѣ би били полезни за всѣки единъ народъ, ако само тѣ бѣха направени отъ него самия, и ако отъ тѣхъ се ползуваше еднакво всѣки единъ членъ отъ обществото.

Но защото желѣзницитѣ се правятъ само отъ правителствата (а тѣхнитѣ отношения къмъ народа сѫ еднакви съ отношенията на разбойницитѣ къмъ мирнитѣ жители) и отъ извѣстни частни крадци и разбойнически компании, и защото служатъ изключително само на тѣхнитѣ интереси, то тѣ сѫ врѣдителни за всѣки единъ народъ, а особенно за такъвъ, който се намира въ пълно политическо и икономическо робство.

За насъ — казва по-нататъкъ поетътъ —, желѣзнитѣ пѫтища сѫ врѣдни въ всѣко едно отношение. Икономически тѣ сѫ врѣдителни за това, защото ще увеличатъ износната и вносна търговия, отъ които първата, като състои само отъ сурови произведения, ще изтощи и осиромаши земята ни, щото не слѣдъ много врѣме ще заприлича на Палестина, а втората ще убие нашитѣ занаяти и промишленность. И така, и едната и другата ще ни направятъ безусловни робове на различни официални и неофициални крадци и дойни крави на всички европейци. Изъ насъ ще се изнасятъ съ никакви цѣни нашитѣ произведения, и прѣработени, ще се внасятъ съ тая сѫща цѣна, умножена само нѣколко пѫти на себе си; съ други думи — нашиятъ производителенъ трудъ ще отива на вѣтъра, а европейския почти не производителенъ, ще се плаща стократно. Ние имаме множество исторически и съврѣменни примѣри, които доста краснорѣчиво би доказали врѣдата отъ подобенъ родъ износна и вносна търговия, но обемътъ на статията ни не позволява да ги приведемъ. Ние ще кажемъ само това, че даже и въ южна плантаторска Америка, народонаселението е захванало вече да се прѣселява по причина, че земята се е вече изтощила. Кой може да ни докаже, че и насъ нѣма да ни постигне сѫщо такава участь, каквато постигна народонаселението въ Палестина? Правителството и иностранцитѣ ще ни доведатъ до това положение. А колкото за нашата промишленность и занаяти, ние

ще попитаме, кой уби нашитѣ платнари, за които прочутия социологъ Кери въ своята социология говори така: „само въ Търново прѣди 100 години е имало 1.000 фабрики за платна“? (това ще сѫ астарджиитѣ, отъ които сега не сѫществува ни единъ; бѣлѣжа на автора). Кой уби нашитѣ табаци, които сѫ носили сахтиянъ даже и въ Виена? Кой уби нашитѣ шаяци, нашитѣ гайтани, нашитѣ дървени и срѣбърни издѣлия?

Желѣзнитѣ пѫтища за насъ сѫ врѣдителни и въ политическо отношение. Тѣ сѫ такова оржжие въ рѫцѣтѣ на нашитѣ тирани, щото чрѣзъ тѣхъ тѣ ще бѫдатъ въ състояние да съсрѣдоточаватъ бързо въ извѣстни пунктове своитѣ войски и съ това да удушаватъ всѣко едно наше частно възстание. Освѣнъ това, въ врѣме въ турското па дане тѣ ще бѫдатъотворени врата за лакомитѣ европейци, а особно за Австрия и за нашата сестра Сърбия. Не е чудно ако тие послѣднитѣ взематъ относително насъ ролята на турцитѣ. — Още по-врѣдителни за насъ сѫ желѣзницитѣ и въ морално отношение. Различни авантюристи, вагабонти и развратни личности, чрѣзъ сношението си съ нашия народъ, ще прѣдадатъ своя нравственъ сифилисъ на нашата непобутната още почва и, по причина на своето прѣзрѣние къмъ славянитѣ, постоянно ще се обрѫщатъ къмъ насъ като съ робове и ще ни прѣдаватъ и клѣветятъ прѣдъ турското правителство.

За примѣръ, припомнете си само шуменското приключение и кажете ни имаме ли ние право на слѣдното заключение: че съ желзницитѣ у насъ ние умножаваме своитѣ нещастия и врагове? Но ние казахме, че желѣзницитѣ сѫ врѣдителни за насъ въ всѣко едно отношение. Слѣдователно — за да приключимъ статията си, ние ще резюмираме въпроса съ слѣднитѣ нѣколко думи: за да запазимъ земята си, труда си, характера си и самото си сѫществувание, ние трѣбва да се възпротивимъ противъ тѣзи убиственни нововъведения. „Но

това е невъзможно“ — ще кажете вие. — Не, господа, възможно е, но за това сѫ потрѣбни съвсѣмъ радикални мѣрки. Ако не видимъ смѣткитѣ си съ своитѣ цариградски тирани, ако не изринемъ враговетѣ си изъ своята земя и ако не наредимъ своя животъ по принципитѣ на най-новата наука за свободата, то ние сме изгубенъ народъ. Отъ година-на-година ние вървимъ къмъ страшна пропасть. Какво да се прави? За насъ е отдавна вече ясно, какво трѣбва да правимъ, но кажете и вие, г-да разпространители на просвѣщението и г-да защитници на мирното развитие — кажете какъвъ е вашия цѣръ? [1])

Ботйовъ не разглежда политиката на „правителството“, като еманация отъ общата, социална и економическа, политика на съврѣменната държава. Затова, колкото и да гледаше на нѣщата диалектически, той пропусна да отбѣлѣжи единъ най-сигуренъ обществен творчески елементъ въ съврѣменния политически животъ, какъвто е работническата класа. „Европейската цивилизация“, очевидно, създава „нравственъ и тѣлесенъ развратъ“, тя води къмъ израждане. Но тя създава отъ една страна тие дефекти, отъ друга — творицтѣ на онова щастие, за което разправя „най-новата наука“. Тѣзи творци, които въ врѣмето на Ботйова се броѣха на пръстѣ и нѣмаха съзнание за своята роля и значение като сила въ производството, и като граждански елементъ въ държавата, не заемаха единственно мѣсто въ утопическото гледище на нашия поетъ, тѣ бѣха елиминирани и при рѣшението на „конфедеративната“ проблема.

Осѫществението на „конфедерацията“ се възлага на неизвѣстни обществени величини, нарѣчени умни и учени хора, но не върху организацията на опрѣдѣлена обществена сила.

[1]) Съчинения, 279—282. Статията носи дата 22. май 1875.

Това неглижиране трѣбва да се доведе въ съсѣдство съ друго едно заблуждение на българския поетъ, относно неспособностьта на Турция да се възроди.

V.

Видѣхме и въ увода и въ текста на тая книга, че Турската империя бѣше тръгнала въ новъ пѫть. Самитѣ кризи, които прѣживѣваше държавата изъ поголѣмитѣ и развити провинции, показваха, че економическата революция рано или късно ще изяде главата и на „босфорскитѣ разбойници“ и тѣхната „новоходоносорска варварщина“. [1]) Намѣсата на „лакомитѣ европейци“ може само да забави тоя процесъ, докогато той влива вода въ улея на тѣхната воденица и докогато разединенитѣ народи на Балканитѣ сами искатъ да бѫдатъ плячка — несъзнателна плячка, разбира се, въ острить зѫби на европейскитѣ вълци. Но това не може да бѫде вѣчно. Даже оная фатална формула, съ установяването на която се удвоиха кѫрвавитѣ страници въ нашата робска история, тъй нарѣченото statu quo, нѣма да задържи нито процесътъ на разложение, нито процесътъ на обновление, нито процесътъ на освобождение. Започне ли се економическия процесъ въ една страна, днитѣ на политическата революция сѫ прѣброени.

Единъ философъ, който съ мисъльта си раздвижи цѣла Европа, за да не види тя миръ докатъ идеята не стане отново дѣйствителность, каза нѣколко думи за Турция, които и за 1853. година, когато бѣха изрѣчени, и за врѣмето на Ботйова, и за момента, когато прѣпрочитаме тие редове, не сѫ изгубили нито губятъ своето значение. Ето какво писа Карлъ Марксъ на 7. априлъ 1853. година въ американския вѣстникъ New Jork Tribune:

[1]) Съчинения, стр. 283, 284.

Турция е чувствителната точка на легитимна Европа. Безсилието на легитимната, монархичната правителственна система, като захванете отъ първата френска революция, се въплътява въ слѣднето: запазване на statu quo'то. Отъ това общо съгласие — да се оставятъ работитѣ тъй, както ги е създала простата случайность, ние намираме свидѣтелство за бѣдность, признанието на господствуващитѣ сили, че тѣ сж напълно неспособни да направятъ какво и да било за прогреса или цивилизацията. Наполеонъ разполагаше единъ мигъ съ единъ цѣлъ континентъ, и той знаеше наистина да разполага съ него по начинъ, прѣзъ който проглеждатъ гениятъ и цѣлесъзнанието. Цѣлата „съединена мждрость“ на европейския легитимизмъ въ Виенския конгресъ употрѣби нѣколко години, за да извърши сжщата работа; на него щѣха да си издератъ очитѣ и, най-сетнѣ, намѣриха въпросътъ толкова дотѣгливъ, та се наситиха и отъ тогава вече не се опитватъ да раздѣлятъ Европа. Мирмидони на посрѣдственностьта, както ги нарича Беранже, безъ исторически познания и прѣдвидливость, безъ идеи, безъ инициатива, тѣ обожаваха statu quo'то, което сами бѣха скърпили, съ пълно съзнание за необходимостьта на собственното си дѣло.

Но Турция стои толкова на сжщето си мѣсто, колкото и всички други страни на свѣта; и именно тъкмо тогава, когато реакцията сполучва да възстанови въ Европа тъй нарѣченото statu quo ante, оказва се, че самото statu quo се измѣнява въ самата Турция; оказва се, че на сцената се явяватъ нови въпроси, нови отношения, нови интереси и бѣднитѣ дипломати трѣбва да наченатъ отново, пакъ оттамъ, дѣто прѣди десетина години едно землетресение бѣ прѣкжснало. Да се запази statu quo'то въ Турция! О да, вие бихте могли да се опитате да запазите трупа на единъ умрѣлъ конь на една и сжща степень на гниенето. Турция гние

и винаги ще гние, додѣто трае сегашната система на „европейското равновѣсие“ и запазването на statu quo'то, и въпрѣки всички конгреси, протоколи и ултиматуми, тя ежегодно ще внася своя пай въ дипломатическитѣ затруднения и интернационалнитѣ смутове, тъй както всѣко друго гниящe тѣло снабдява околния въздухъ съ вжглеродни и други благоуханни газове.

Съ други думи — Турция е една трансперантна държава; и въ нея не статиката, а динамиката тласка „statu quo'mo“ отъ едно мѣсто на друго.

Българскиятъ поетъ обаче, който сжщо признава, че Турция е боленъ трупъ, отрича способностьта на тоя трупъ да се възроди. Той схваща болестьта като племенна и като органическа, слѣдователно, що се отнася до турцитѣ — неизлѣчима. „O, tempora, o mores! Намѣрете изкуството на Медея и влѣйте въ жилитѣ на това варварско племе нова човѣшка кръвь, тогава ще се поколебаемъ и ние въ вѣрата си, че Турция нѣма животъ, нѣма бждаще; но дордѣто турчинътъ е съ този характеръ, съ този фанатизмъ, съ тази варварска кръвь, ни единъ краснорѣчивъ туркофилъ, ни единъ дълбокомислящъ дуалистъ или ренегатъ не може ни увѣри, че турчинътъ ще бжде нѣкога способенъ да влѣзе въ пжтя къмъ онази нравственно-политическа цѣль, къмъ която се стреми умътъ човѣшки, отрѣшенъ отъ всѣко опекунство на духовни ерархии и политически мандаринства... — Повтаряме — Турция нѣма животъ, нѣма бждаще, тя е трупъ на смъртния одъръ, когото никакви дервишки баяния на нейнитѣ мандарини, никакви дипломатически молитви на западнитѣ доктринери нѣма да спасятъ отъ анатомическия ножъ“ [1]).

---

[1]) Съчинения, стр. 159; вж. още стр. 255, 287, 304. и др.

Варварската кръвь, несъмнѣно, е една голѣма прѣчка за възраждането на единъ народъ; неговиятъ дивъ характеръ, — подържанъ у турцитѣ още и отъ дивия фанатизмъ, отъ единъ безподобенъ митологически епизодъ, какъвто е мохамеданската религия и всѣка друга религия — всичко това е една композирана причина да се задържа възраждането, да се задържа влиянието на новитѣ възродителни елементи.

Но отъ тие духовни рудименти има нѣщо посилно, което влива въ жилитѣ нова човѣшка кръвь, и това Ботйовъ не виждаше или не приемаше: — радикалния прѣвратъ въ икономическитѣ и обществени отношения на империята, за който загатва К. Марксъ, и който докара и „критския шербетъ“ [1]), и „анатомическия ножъ“, и всичкитѣ вълнения до 2-та половина на миналия вѣкъ, пакъ като-рѣчи и... самата българска революция.

Само едно нѣщо иде да редуцира грѣшката на публициста Ботйовъ и то е, че той вѣрва — вѣра, дошла тъй късно въ края на неговия животъ — въ оная малка часть отъ турското племе, която еднакво страда подъ яремътъ на тиранията, както и другитѣ „сиромаси“, и второ, че правителството и варварското племе, което поддържа първото или заедно се поддържатъ, които той вмѣстя въ рубриката „официална Турция“, тя именно се „изгубва“, че тая Турция не е въ състояние да прѣскочи своя исторически гробъ [2]). За тая Турция е нуженъ „огънь и мечъ, кръвь и революция . . .“ [3]).

Ботйовъ говорѣше за Интернационала, както и за новата обществена формация — работницитѣ, които еднакво пъшкатъ отъ „сегашния обществен редъ“; послѣдниятъ е „изворътъ на страданията и на турцитѣ и на българитѣ“. Слѣдователно? — Едно логическо „кржжило“ въ утопическата мисъль на поета, което той прѣскача, като се качи „по релситѣ“ на „кървавата революция“.

Утопическиятъ социализмъ, който научи поета, че сжществува неравенство и паразитизмъ, че трѣбва да се основе братски съюзъ между народитѣ, че този съюзъ трѣбва да почива върху принципитѣ на „истинната свобода, братство и равенство“; „съврѣменната социология“, която му посочи, че трѣбва да се махнатъ „коронитѣ“ и „калимявкитѣ“, „тиранитѣ“ и „чорбаджиитѣ“, не го научи на едно: съ какви материални срѣдства е възможно да се реализира идеалътъ на „общечеловѣческото братство“, за да не грѣши поета нито въ констатирането на явленията, нито въ тѣхното обяснение [1]).

[1]) Съчинения, стр. 159.
[2]) Съчинения, стр. 288, 307.
[3]) Съчинения, стр. 286, 302.

[1]) Спомняме си тука оцѣнката, която Плехановъ дава за възгледитѣ на Н. Г. Чернишевски, учитель на Ботйова: „...не е работата въ частнитѣ грѣшки на Н. Г. Чернишевски, колкото и да сж голѣми понѣкога — пише Г. В. Плехановъ —, а въ недостатъцитѣ на това гледище, о което се е придържалъ той“ (ср. „Н. Г. Чернишевскій“, стр. 537.). Тази оцѣнка важи и за ученикътъ — Хр. Ботйовъ; както своя учитель, и българскиятъ поетъ бѣше правъ въ своето отрицателно отношение къмъ съврѣменното общество, колкото и да бѣше погрѣшенъ неговия възгледъ (Ср. пакъ цит. страница на сжщето съчинение).

ГЛАВА ТРЕТА.

Художественнитѣ произведения на Христо Ботйовъ.

Христо Ботйовъ като повѣствователь. — Неговиятъ хуморъ и сатира. — Художественниятъ елементъ. — Анализъ на нѣколко произведения. — Силата на Ботйовата сатира. — Сатирата и хуморътъ у Х. Ботйовъ сѫ дѣло на синтезъ. — Въ стихъ и въ проза. — Той и Н. В. Гоголь. — Социалниятъ смисъль на Ботйовата сатира и значението на художествената мозаика въ Послание'то.

I.

Мировъзрѣнието на поета, което познаваме въ сѫщественнитѣ му елементи, както и най-оригиналнитѣ черти въ характерътъ на Ботйова, наблюдаваме не само въ неговата публицистика и политика, но сѫщо така и въ неговитѣ художественни произведения. Ботйовъ е една хармонически завършена фигура, и тамъ, кѫдѣто той не е поетъ, е публицистъ, а кѫдѣто не е публицистъ — той е художникъ. Или — Христо Ботйовъ е едноврѣменно едното и другото. Изъ неговитѣ статии, напримѣръ, писани на ежедневни теми, вие бихте наблюдавали непрѣстанно два-три смѣли бѣлѣга, които го отличаватъ напълно отъ неговитѣ съврѣменници-литератори. Първиятъ отъ тие бѣлѣзи е службата на една фиксирана идея, логически обмислена и емпирически хармонизирана съ общето мировъзрѣние на поета. Вториятъ бѣлѣгъ е — непосрѣдственность въ изложението, непосрѣдственность въ подборътъ на художественнитѣ елементи, въ които поетътъ облича своитѣ идеи, и третиятъ — неумолимостьта на неговото перо, посладено съ подигравки, съ насмѣшки и гаври, каквито е заслужавалъ тѣхниятъ обектъ.

Тѣзи качества се наблюдаватъ въ повѣстьта на Ботйова, въ неговия хуморъ и въ неговата сатира.

Тука той е пръвъ въ нашата литература, и новото врѣме не го е още съ нищо оставило назадъ: — то не е прѣживѣло още нито идеитѣ, поставени въ Ботйовата повѣсть, нито формитѣ, създадени отъ него. Създадени прѣзъ една епоха, твърдѣ слабо развита въ своята манталность, тие произведения сѫ орнаментирани съ странични елементи, свойственни на Ботйовото творчество и, слѣдователно, не тъй прѣходни въ значението си, както би помислилъ нѣкой.

Единъ кратъкъ прѣгледъ на Ботйовата повѣсть отъ това гледище е необходимъ. Повѣстьта на Ботйова, както и неговата сатира сѫ съединителното звено между неговата публицистика и художественна поезия, безъ разбирането на които, рискуваме да бѫдемъ едностранчиви въ сѫжденията си върху послѣднята. Ботйовъ бѣше и си остана идеалистъ-публицистъ и идеалистъ-художникъ. Идеитѣ, които разтръби чрѣзъ „Дума“, „Будилникъ“ и „Знаме“, намѣриха своя художественъ жанръ въ неговата повѣсть, сатира, и въ неговитѣ пѣсни. Една червена нишка минава прѣзъ цѣлата обществена дѣятелность на Ботйова отъ 1867. до 1876.; тя багрѣше публицистиката му прѣзъ сѫщата епоха —, тая идея, като съ кармѫзъ боядисва и неговото художество.

Да видимъ, какво прѣдставляваше повѣстьта, какво прѣдставляваше хуморътъ и какво нѣщо е сатирата у Ботйова. Ако излѣзе, че тѣ заемътъ едно твърдѣ почетно мѣсто въ сътвореното отъ неговия поетически гений, сигурно, тѣ ще ни дадатъ поводъ да

положимъ на тие страници два-три въпроса, които човѣкъ неизбѣжно си задава, когато проучва творчеството на нашия поетъ и когато му се порѣвне да говори върху неговата художественна пѣсень.

Ние ще бѫдемъ омисломъ кратки, и ще надзърнемъ само изъ нѣколко по-типични кѫса.

II.

Произведението, което саслужава да се тури на първо мѣсто, като изчерпващe единъ по-сложенъ животъ, една по-сложна верига отъ явления и личности, е Послание отъ небето. Но Политическата зима, Политическия сънь (***), както и разказътъ Това ви чака, по идеитѣ, обсѣгнати въ тѣхъ, по характерътъ на въпроситѣ, прѣдставени прѣдъ читателя въ една забавна повѣсть, сѫ нераздѣлни отъ Послание'то, и заедно съ него и съ сатирическитѣ стихове на поета, образуватъ едно завършенно цѣло.

Общо казано, какви въпроси подигна поета съ тѣзи произведения и какъ ги разрѣши той? Не малцина критици сѫ на мнѣние, че хуморътъ и сатирата не рѣшаватъ проблемитѣ на живота, че въ хуморътъ и сатирата могатъ да се рисуватъ обикновенно отрицателнитѣ страни на човѣшката природа, нравственнияътъ отпадъкъ въ личния и общественъ животъ, и само това. Самото поставяне на въпросътъ за тие критици не ще каже да бѫде рѣшенъ прѣко или косвенно. Ще видимъ. Художественната литература не рѣшава въпроситѣ, проблемитѣ на живота, но дали съ самата възможность на тѣхното правилно поставяне тя не дава и тѣхното рѣшение?

Въпроситѣ, разработени въ повѣстьта на Ботйова, сѫ въпроси културни и политически, съ една дума — въпроси социални.

Въ най-незначителниятъ разказъ, който и днесъ се чете на вечеринки и литературни утра, Това ви чака, идеята е позната: отъ даденитѣ въ часть първа понятия за тоя разказъ, вие сте се убѣдили, както иска да ви докаже поетътъ, че богатството, откраднатия трудъ, не е една социална добродѣтель и, найсетнѣ, то води въ лудницата. Съпоставянето на онеправдания трудъ съ развилнѣлата се експлоатация, съпоставката на два противоположни обществени мира въ лицето на Киръ Михалаки и Ченгелка —, словесната борба, която водятъ двамата герои, различнитѣ интереси, които говорятъ задъ думитѣ имъ, баснословната алчность на Киръ Михалаки и крайната наивность на едно сѣмейство, убито и въ своето човѣшко достоинство отъ чрѣзмѣрна гавра надъ неговитѣ чувства —, всичко това вие четете изъ редоветѣ на „Това ви чака“ и очаквате неизбѣжниятъ край.

Докато дочакате този край, ви е дадена възможность да трѣпти вашата симпатия къмъ единъ субектъ, който е окошарищенъ отъ социалната мизерия, и отъ друга страна — да се смѣете или да ненавиждате другъ единъ субектъ, въ когото сѫ прибрани отрицателнитѣ страни на човѣшкитѣ отношения.

Киръ Михалаки е господарь надъ труда на раята, затова той трѣбва да бѫде прѣдставенъ съ инстинкта на епохата и съ трагизмътъ на неговата сѫдба. Въ този меркантиленъ вѣкъ, „паритѣ сѫ умъ, паритѣ сѫ чувство, паритѣ сѫ животъ, паритѣ сѫ Богъ. За пари Геновичъ е станалъ шпионинъ, Найденовъ мекере, а Михайловски подлецъ... Но отъ всичкитѣ тие златни телци, достоенъ за нашата дълбока почеть и за нашето високс внимание е Киръ Михалаки“. Защото „неговата урисница е обща за всичкитѣ „велики“ хора, неговата сѫдба е по-трагична и отъ донъ-Кихотовата“.

Поетътъ ви подсѣща, че тая „сѫдба“, естественно, не е лична, или че тая лична сѫдба въ сѫщность е едно социално явление.

Съ артистическа вѣщина Ботйовъ ви прѣнася на мѣстопроишествието, дава ви прѣдставление за физическия образъ на лицата, и съ двѣ думи изнася тѣхната душа на сцената. Картината и образитѣ въ нея сѫ нарисувани съ тебеширъ и съ вѫгленъ, значи, всичко е реално, понятно, разбрано — :

Седимъ срѣщу Възнесение съ дѣдо Обрѣшка Картунковъ на пѫтя и гледаме, какъ си играятъ дѣцата на „пещь-пещь-пещице“. Отъ долу иде Киръ Михалаки, и като върви сѣкашъ и дуваритѣ му думатъ: „машаллахъ, машаллахъ! голѣмъ човѣкъ, уменъ човѣкъ“. А голѣмъ и уменъ човѣкъ бѣше Киръ Михалаки: шкембето му—дѣ можешъ направи такова шкембе — да съберешъ шкембетата и на шестѣхъ букурешки трътове, макаръ тѣ и повече народенъ имотъ да сѫ изяли; главата му — петь такива глави, каквито има „нашето докторъ“, макаръ то да е професоръ „на букурешкото медицинско факултето“ и съ конския си умъ е зачудило и мало и голѣмо. Главата и шкембето на К.-Михалаки нѣмаше ги по всичкитѣ салхани. Въ шкембето му свободно можеха седна петь души турци и да пиятъ кафе: въ главата му съ тридесеть яйца гѫска да насадишъ; а гѫрдитѣ му — гѫрди нѣматъ нашитѣ чорбаджии. Лицето на К.-Михалаки мязаше на подница, носътъ — на мухлясалъ гроздъ... Отзадъ К.-Михалаки бѣше нѣкакъ по-деликатенъ: вратътъ му — като талията на свинята, гърбътъ — кръгла монастирска трапеза.

Такъвъ е физическиятъ образъ на Киръ Михалаки: смѣшно плашило. Но въ това „плашило“ сѫ скрити двѣ нѣща: лицемѣрие и законна кражба. Малко и голѣмо се плаши отъ богатството на героя, който само защото е богатъ, има власть надъ съвѣстьта и свободата на слабитѣ. Съ неподражаемъ реализмъ е нарисувалъ поетътъ тие двѣ крайности въ характера на българския своеобразенъ Плюшкинъ, и

достатъчно сѫ само нѣколко загатки, за да видите, какъ сѫ се разбѣгали по улицата дѣцата, когато сѫ зърнали ненадѣйно селския бикъ, и какъ Киръ Михалаки присѣга и улавя нѣкое хлапе за ухото и гълчи: „магарета ни'едни, за васъ черква нѣма—а?...“; какъ вѣтърътъ се обърналъ отгорѣ, и шкембето повлѣкло Киръ Михалаки надолу: Киръ Михалаки върви, а съ него и жената на Мита Ченгелятъ, съ пеленаче дѣте въ рѫцѣтѣ си и съ още четири други подирѣ ѝ, накичени съ всичкия салтанатъ на сиромашията и едно отъ друго по-дребни. Ченгелка плаче, а Киръ Михалаки се подсмива подъ мустақъ . . .

Смѣхътъ е изразъ или на нравственно тържество, или на удовлетворено честолюбие. У Киръ Михалаки смѣхътъ е дивъ инстинктъ, или да употрѣбимъ единъ вулгаренъ изразъ изъ жаргонътъ на масата — единъ париченъ интересъ:

—... дай пари, донесъ пари! —,

ето философията и въ смѣхътъ и въ плачътъ на оние, които познаватъ човѣщината само по нейната размѣнна стойность.

Но — вечерьта, слѣдъ разправата между бѣдния и богатия, когато вече всичко спало или се готвило за сънь, нощната тишина била раздрана отъ страшенъ ревъ. „Прощавайте бееей! прощавайте, добри хора! отивамъ вече!“ Това било гласътъ на Киръ Михалаки: ангели го подбрали възъ баиря и го мъкнали горѣ къмъ пъклото. „Моля ви се, братя! Моля ви се като на бога — недѣйте ме затрива. Петь дѣчица имамъ...“

На другия день — продължава поетътъ, Възнесение Христово, цѣлъ градъ празднува възнесението на Киръ Михалаки. Едни приказвали, че видѣли, какъ ангелитѣ мѣтнали на шията му една верига и на главата му положили вѣнецъ — нажежена перостия — послѣдното имане на Ченгелка; други учели, че К.-Михалаки се посвѣтилъ и въ рая ядѣлъ попара съ синоветѣ

на бога; а трети проповѣдвали, че ангелитѣ възнесли и три торби съ пари, което не било лъжа, защото и богъ като чорбаджия безъ пари надали ще да има умъ. Това били приказкитѣ на селото, което не знаяло нищо положително, значи, прѣдполагало е едно, друго, трето. Но поетътъ знае положителното: че Киръ Михалаки съ пари се откупилъ и отъ бога: слѣдъ едномѣсеченъ затворъ не въ магарешкия, а въ божия рай, К.-Михалаки си дошелъ, наистина безъ пари, безъ умъ и съ име прѣкръстено отъ чорбаджи Киръ Михалаки на Михалъ. Безъ пари, слѣдователно и безъ умъ, Михалъ станалъ резилъ-маскара: отъ него не бѣга нито малко — нито голѣмо, нито бѣдно — нито немощно: всички се къшмерятъ съ селския голѣмецъ.

Той заслужава не почить, а смѣхъ и прѣзрѣние.

III.

Смѣхътъ и прѣзрѣнието биятъ на очи въ разказътъ на българския поетъ и тогава, когато въпросътъ носи чисто политически или културенъ характеръ. Икономическата експлоатация налага на своитѣ идолатори ипокризията, която е нейно покривало, но социалното положение на политици и културтрегери създава сжщо така една неизбѣжна сждба.

Ето една интересна тема: по едно врѣме реформитѣ въ Турция бѣха се прѣвърнали въ мания за турци и за туркофили-българи. Първитѣ свикваха всичкитѣ сънотълкуватели-ходжи изъ изтокъ и западъ, за да отсждятъ, какъ, джанамъ, да се спаси Иродовата държава! Падишахътъ бѣше сънувалъ, че съ ятаганъ го режатъ и месата му парче по-парче на ченгели окачватъ. Звѣздобройцитѣ рѣшиха: спасението е въ „дуализма“: въ скопяването на гяуритѣ, т. е. въ „чирвишътъ“, както се изразява поета. Мидхатъ паша, чревоугодникътъ на реакцията, единъ отъ най-голѣмитѣ не-

приятели на прогреса и цивилизацията, авторътъ на русчушкитѣ клането, убиецътъ на Върбанъ Воеводовъ, палачътъ на българитѣ, прѣпоржча вегетарианство на българския народъ, сирѣчь духовна пость, умствена нищета. На тази културна глупость пригласиха цѣла паплачь туркофили-българи. Нѣкои прѣдвидливи учени отъ западъ прѣдсказваха лоша участь за българитѣ отъ усвояване политиката на „чирвиша“. Ф. Брадашка, напр., професоръ въ Загребъ, доказваше на „славянитѣ“, и най-много къмъ българитѣ бѣха отправени неговитѣ трѣзви думи, че политиката на турцитѣ е политака на подълъ приятель; че „турчинътъ не мрази и на половина гърка тъй, както мрази славянина“; че нарочно да се обезсилятъ християнитѣ, турцитѣ авансиратъ привилегии на Патриаршията, и че новата политика съ „народни събрания“ и съ „чирвиши“, каквато бѣха турили въ ходъ прѣдпотопнитѣ младотурци, е новъ капанъ за славянитѣ, за българитѣ. Не! провикна се редакцията на сп. „Читалище“: турчинътъ (чети правителството, р.) никога не е мразилъ славянинътъ повече отъ гърка; даже не е истина, че турчинътъ (чети владѣющата класа отъ турското племе, р.) е далъ на гърцитѣ духовната власть съ таквозъ намѣрение. Въ положение сме да докажемъ, продължаваше авторътъ на тая глупость, въ положение сме да опровѣргнемъ кривитѣ свѣдѣния на Брадашка, както и прѣдупрѣжденията, които нѣкои отъ европейцитѣ учени иматъ за турцитѣ.[1])

И днесъ, когато прѣлистяме старитѣ журнали, въ които е документирано нашето близко минало, сърдцето ни се свива отъ болка, като гледаме не само съ какво невѣжество сж се отнасяли нѣкои публицисти къмъ въпросътъ за сливането на двѣ непримирими

[1]) Вж. сп. Читалище, 1871. кн. 18. до 21. „Народитѣ въ Турско“ (недовършена). Статията е отъ П. Р. Славейковъ.

цивилизации, но и какъ прѣстѫпно сѫ забравяли тѣ бѫдащето на оня народъ, отъ името на който тѣ дръзко „възразяватъ“ и „опровергаватъ“ „прѣдупрѣжденията на европейцитѣ учени“! Цѣла тайфа отъ „учени“ българи, „историци“ и „държавни шпиони“ се отдали бѣха въ услуга на азиятскитѣ янкеседжии, надѣнали бѣха чалма и фесъ, продали бѣха име и родъ, изгубили съвѣсть, както човѣкъ губи кърпата си. Отъ Славейковъ до Марко Балабановъ и отъ Геновичъ до сладкото перо Михайловски — всички пѣятъ химни на султана, на босфорскитѣ сановници и шпионираръ народа, неговитѣ вѣрни учители.

Картина противна и мизерна.

Картина, която могатъ да аранжиратъ само дребни човѣчета, съ дребни умове и съ ограниченъ погледъ.

Но картина, достойна за поетическия камшикъ на българския поетъ.

Тѣзи условия създадоха и Политическия сънь и Политическата зима. Българскиятъ поетъ, който имаше право — може би едничъкъ отъ всички той имаше право да говори отъ името на своето племе, дигна мощенъ гласъ и прикова на позоренъ стълбъ „нерѣзанитѣ турци“.

Ядката на „Политическия сънь“ е свадата между патриаршисти, екзархисти и турската реакция, кой какво парче да грабне отъ „чирвишътъ“, отъ оная татлия каша, която Мидхатъ паша е зготвилъ на християнитѣ заедно съ своитѣ шпиони и съ участието на християнска Европа. Всѣки единъ отъ българскитѣ културтрегери държи своето мѣсто, играе своята роля и носи подходящата си характеристика. Върху главата на П. Р. Славейковъ поетътъ Ботйовъ качва турска чалма, туря го въ ролята на хамалинъ и го принуждава да го развожда изъ новото чистилище — градътъ на кучетата и на шпионството — Цариградъ. Арнаудовци, Геновичевци, Оджаковци и пр. изгаснали

слънца отъ славната оная епоха, вематъ своитѣ мѣста, като шпиони и спасители на империята.

Картината е отъ оние, за които би могло да се съжалява, че не е дѣйствителенъ сънь...

„Сънувахъ, захваща поетътъ, сънувахъ, че отидохъ въ Цариградъ, градътъ на кучетата и столицата на султана. Щомъ излѣзохъ изъ българския вапоръ (български — нѣкому царвулитѣ!) — на скелетя видѣхъ човѣкъ, че седеше на камъкъ гробенъ, подъ безплодни търне — плачеше и четеше въ псалтиря „не яде ми се! и неща да ямъ!“ На трънетѣ бѣше си покачилъ той гуслата, гайдата и веселушката, а по себе си дюняа кадаръ звънци. „Кой си ти?“ — попитахъ азъ плачущиятъ израилъ на брѣговетѣ босфорски. Афоресаниятъ отъ въсточната църква, проклѣтиятъ отъ схизматическата екзархия и наказания отъ великия монголъ — редакторътъ на Македония! — проплака тоя Еремия, който отъ дѣтинство още е привикналъ да се оплаква като вдовица... Ами тие звънци що щатъ по тебе? — Накичилъ съмъ се, за да ми се смѣятъ и кучетата, както що се смѣятъ и на цѣлъ български народъ. — А-а! за в. Право и в. Турция — искашъ да кажешъ? — Не, не! — проплака той, — за тие кучета, за които ще излѣзе министерско рѣшение да се скопяватъ... Тъй ли? — помислихъ си азъ и тръгнахъ слѣдъ своя Мефистофелъ, който бѣше мѣтналъ вече на самаря си човалчето ми и бързаше да ме заведе при кучетата“.

Кучетата (турцитѣ) съзнали, че е лошо властьта да се намира въ ржцѣтѣ на едно куче, защото всички други кучета трѣбва да му станатъ робе, затова тѣ измислили чирвишътъ — общо народно събрание. При такива учрѣждения, разбира се, личната свобода и свободата на словото и на съвѣстьта сѫ напълно обезпечени за кучетата въ османската империя. Искате ли примѣри? Тръгнете нѣкоя нощь изъ Цариградъ безъ

фенеръ — или съ фенеръ! да се поразходитѣ, да попѣете и да вкуситѣ отъ хубоститѣ на миризмата на султанската столица, та вижте: нѣма ли да осъмнете въ магарешкия рай? —, а кучетата по цѣли нощи съ любовницитѣ си безъ фенери, съ лаене и виене възпѣватъ свободата си и псуватъ и царьтъ и мѣсечината му...

Но пжтникътъ, воденъ отъ своя „хамалинъ", влѣзналъ „въ друга държава". — Тука нѣколко пропагандисти отъ другитѣ махали, съ вирнати нагорѣ опашки, сновяха насамъ-нататъкъ и шепнеха на братята си нѣщо подъ опашкитѣ имъ. Въ знакъ на съгласие всички показваха зжбитѣ си. „Агитация, заговоръ срѣщу династията на Османа", помислихъ азъ, като видѣхъ и двама шпиони, прѣоблечени въ кучешки дрехи, че се овираха да подушатъ, що си говорятъ кучетата подъ опашкитѣ. „Кои сж тие?" — попитахъ азъ своя хамалинъ, като му подмигнахъ съ око. „Геновичъ и Арнаудовъ", прошепна ми той. „Оле-ле! света майко Парашкево! кждѣ да се дѣна? — скрий ме подъ ферджата си!" извикахъ азъ и се обърнахъ къмъ една млада каджна... Но немилостивата св. Парашкева не приела поета за синъ, тласнала го и той полека, полека, за да не го подушатъ шпионитѣ — вървѣлъ задъ гърба на хамалина си, докато най-послѣ изминалъ опасностьта и влѣзълъ въ друга кучешка държава.

Тука вече се разкрило великолѣпното зрѣлище! зрѣлище достойно за кисцата на живописецътъ на Крумъ Страшни.

Прѣдставете си! На мегданя дѣто сж били избити едно врѣме еничерскитѣ отрочета, прѣдъ джамията на завоевателя, поваленъ огроменъ тулумъ съ чирвишъ. Около тулума безбройно число кучета, турци, сѣкаква рая и нѣколко англиици, французи, нѣмци и руси — кореспонденти на по-първитѣ официални европейски вѣстници, които, види се, подушили, че въпросътъ за скопяването ще произведе гражданска война въ столицата. Онеправданото племе заобиколило тулума и готви се да покаже прѣдъ свѣта, че любовьта къмъ свободата и чирвиша не е угаснала още въ кучешкия стомахъ.

Всичко изглеждало нагласено за бунтъ, — всичко въодушевено отъ велики идеи; само нѣмало още кой да се качи на трибуната, да запали страститѣ и да возвѣсти революционния пиръ.

Но не се минало много врѣме, президентътъ отъ махалата на патриаршията, съ ощавена глава, навъсени вѣжди и дебели мустаци, се задалъ, навлѣзалъ въ събранието, качилъ се на трибуната и запѣлъ пѣсеньта за братството, сир. за „скопяването". Една силна опозиция, едно оглушително „долу оратора! долу тоя шпионинъ" го повалило на масата, и вмѣсто да се скопи народа, операцията била започната отъ него. Въ тази минута трибуната е заета отъ други шпиони, по-турци и отъ самитѣ турци, които пѣятъ славословия и тогава, когато имъ плюятъ въ очитѣ. Новиятъ президентъ „въодушевилъ" до такава степень кучетата, щото тие се хвърлили съ ярость върху трибуната, и борбата за чирвиша замязала на гражданска война. „Отъ минута на минута тая борба земаше все по-голѣми размѣри и близу бѣше да замяза и на революцията отъ 1848. година, ако шпионитѣ подъ прѣдводителството на Хаджи Иванча Пенчовичъ-ефенди не пристигнаха на разоренитѣ мѣста".

Прѣди „оберъ шпионътъ" да издири виновницитѣ на щетата, задалъ се великиятъ османски мжжъ Мидхатъ паша, но, види се, поетътъ да еималъ голѣмъ страхъ отъ него: той трѣпналъ, пробудилъ се отъ сънь и... благодарилъ на бога и на дявола, че кучето му не е шпионинъ.

Въ една ориентализирана страна шпионството е единъ социаленъ анахронизмъ, една болесть, която има и своятъ Ескулапъ. Въ „Политическия сънь" ние виж-

даме тоя анахронизмъ съ героитѣ му en face. Ботйовъ не обичаше да рисува нѣщата въ профилъ.

IV.

Въ „Политическата зима“ се описватъ аналогични явления, но тука по-конкретно наблюдаваме психологията на патриотитѣ отъ робската епоха. Нѣщо повече, въ петь страници поетътъ е побързалъ да запознае робътъ съ кръчмата, каквато прѣдставлявалъ свѣтътъ по онова врѣме, безгрижностьта на „съзвѣздието Блъсковъ и Дружеството за разпространение полезни знания“, и продажностьта на цариградскитѣ български културни фактори. Но въ тая хумореска има и друго: прозаическитѣ явления поетътъ рисува съ едри линии, като да драще по стѣната съ черенъ вжгленъ. Напримѣръ, какво нѣщо прѣдставлява „кръчмата“? Заспишъ, каже поетътъ, и сънувашъ... Но какво сънувашъ?—сънувашъ, че... г-нъ Бисмаркъ е възсѣдналъ земното кжлбо и точи изъ него пелинъ за здравието на Германия; дѣдо Горчаковъ раздава коливо за „богъ да прости“ славянитѣ; майсторъ Андрашия свири чардашъ и кани чехитѣ, сърбитѣ и хърватитѣ да попѣятъ и да поиграятъ на гладно сърдце; Макъ Махонъ плете кошница за яйцата, които Франция ще снесе прѣзъ нѣмскитѣ велики пости на Елзасъ и Лотарингия; Лордъ Дерби си точи севастополската костурка, за да надроби прѣсно сирене за европейската търговия на изтокъ и за да отрѣже отъ бутоветѣ на нѣкое диво африканско или азиятско племе бюфтекъ за английското човѣколюбие; испанскитѣ „братовчеди“ сж застжпили тѣлото на майка си, бозаятъ кръвь изъ нейнитѣ гжрди и плюятъ единъ другиму въ очитѣ; владѣтелътъ на чизмата се наговаря съ човѣка отъ Капрера да изчистятъ блатото на Римъ (не папата, който ще се изчисти самъ) и, намѣсто хлѣбъ и макарони, да дадатъ чистъ въздухъ на Мациниевитѣ дѣчица; безбрадото, пърчле на соленитѣ, възсѣднало буцефала

на Александъръ Македонски и исторически иска да докаже, че само нѣмецътъ може да бжде пастиръ на козитѣ; а босфорскиятъ пилафчия подсмърча до вратата на кръчмата, яде червата на раята, пие дипломатическа боза, и вика „аманъ отъ пияни хора“...

Това не е сънь, но дѣйствителность прѣзъ една „политическа зима“. Защото, животътъ непрѣкжснато тече, но „дипломатитѣ“ точатъ дипломатическа буза само прѣзъ зимата. Прѣзъ горѣщитѣ лѣтни дни, тѣ пиятъ шербетъ, червенъ като кръвьта на източнитѣ народи. Точатъ кръвь цѣла година отъ спящитѣ народи, а ти „трѣбва да плачешъ съ смѣхъ, да се смѣешъ съ сълзи и на сънь да виждашъ лѣтото на Балканския полуостровъ“. Защо?—Защото всичко наоколу е покрито съ „димъ, димъ! подъ който ние българитѣ така сладко спимъ“.

Но тука, щастливитѣ патриоти прѣкжсватъ поета, и съ дългитѣ си уши захващатъ да „протестуватъ“: тѣ не сподѣлятъ оцѣнката на положението, нито черната боя, въ която сж боядисани явленията: „но какво дяволитѣ? — виятъ прѣмудритѣ патриоти, — животни ли сме ние, животни ли сж нашитѣ владици, учители и вѣстникари? Протестуваме!“

— Не бойте се, господа, азъ сънувамъ. Дайте ми да прочета цариградскитѣ български вѣстници и азъ ще си взема думитѣ назадъ, т. е. — ще се увѣря, че по всичкитѣ крайща на паяжината е тихо и мирно, и че всичко блаженствува подъ дебелата сѣнка на паяка. Само — цжрррр! тамъ на една муха изпили кръвьта, тука на друга светили маслото; тамъ вързали 50—60 души за рогата и ги каратъ на мѣсто злачно и на мѣсто покойно, т. е. въ Деаръ-Бекиръ и въ Акия, тука вързватъ други и имъ четатъ баснята за Вълкътъ и Агнето; тамъ окачили едного на вжжето да се поизсуши.

Подъ дебелата мрѣжа на паяка, който пиеше кръвьта на мушицитѣ, патриотитѣ бѣха на рахатъ. Славянската рѣка отваряше вратитѣ на ада за народа и за неговитѣ мжченици: „цанцугеръть“, „сладкото перо“ и още толкова българофази, които завиваха чалма на главитѣ си, играеха кючекъ прѣдъ паяка, ръсѣха ранитѣ съ кезапъ и дигаха злъчьта на поета.

V.

Силата на хуморътъ и на сатирата у Ботйова се дължи на двѣ нѣща: на мисъльта, прокарана въ тѣхъ, и на формата, въ която бѣше облечена тая мисъль. Примѣритѣ, съ които се запознахме, биха били доволно убѣдителни, ако прѣдъ насъ не стоѣше едно крупно дѣло въ хумористичната ни литература, каквото е „Посланието отъ небето“.

Двѣ прѣдварителни думи за главното лице въ това единствено по значението си произведение.

Недѣлко Пандурски е билъ жива карикатура, подобна на оная, каквато прѣдставляваше Калеко Миташътъ: кжсъ, набитъ като пжпешъ, и . . . глупъ като тиква. Прѣзренъ отъ природата — Недѣлко Пандурски билъ отритнатъ и отъ сериознитѣ хора на епохата. Отреденъ да бжде шутъ и бозаджия, за каквато работа били болшинството отъ „факторитѣ“-дипломати и пилитици, бай Недѣлко искалъ да бжде въ всѣко гърне мерудия. Болезненото му желание да служи народу си съ безсолни пцувни по адресъ на „гаджалитѣ“, го довело до самоволно изгнание. Букурещъ станалъ, така да кажемъ, метрополия на Пандурскитѣ балагури, както Цариградъ за патриотизмътъ на патриотитѣ, и Браила за филологарството на българскитѣ академици.

Но Недѣлко Пандурски билъ нѣжна, пардонъ, нервна и чувствителна натура; той билъ човѣкъ отзивчивъ. Говорилъ като развалена пищялка: гласътъ му остъръ и рѣзливъ — думитѣ му постни, като войнишка чорба. По призвание — негодникъ, по занаятъ — търговецъ на кадра отъ примитивната стадия на нашитѣ изящни изкуства, Пандурски искалъ да играе въ българската политика ролята на Демостенъ отъ старитѣ, или тая на Макиавели отъ новитѣ врѣмена, както Оджаковъ искаше да играе ролята на български Кантъ въ историята на българската наука.

Уви! съврѣменна България, въ лицето на емигрантитѣ-революционери, не признавала у Пандурски нито таланта на политикъ, нито изкуството на ораторъ: рѣчитѣ на българскиятъ Демостенъ били оглушавани съ сардонически смѣхъ, политическитѣ софизми на българскиятъ Макиавели прѣдизвиквали съмнѣние въ нормалното състояние на неговата нервна система.

Дѣто сѣдне и дѣто стане, Пандурски е политикъ, за политика и за народни дѣла говори: той билъ посъвършенно издание, оригиналътъ на оная попарена кокошка — „буля Блъсковица“, която страдала отъ сжщата болесть — да дрънка за „народность“, и за която българскиятъ поетъ пусналъ въ ходъ слѣднята стихотворна гавра:

Ченгене Гина сойтарата —
Цѣлъ день скита по махалата.

Пандурски билъ не само „ченгене“, „сойтара“, но и непоправимъ маниякъ. Понеже билъ самоволенъ изгнанникъ, и второ, защото народното чене на Пандурски вѣчно тропало за „народность“, господству искалъ да знае тайнитѣ на революционеритѣ и да имъ бжде „довѣрено лице“. Любенъ Каравеловъ не могълъ да го търпи, Ботйовъ си правилъ къшмеръ съ него, като виждалъ въ лицето на Пандурски първообразътъ на „кречеталото“ и „пиянитѣ патриоти“. Еднажъ — това е фактъ, нашитѣ хора имали нѣкакво тайно събрание, слѣдователно — недостжпно за невинната карикатура на цариградскитѣ шпиони. Но узналъ, че имало да се разисква върху важни събития, кадражията Пандур-

ски лудъ полудѣлъ да присѫтствува на „историческото собирание“, както говорилъ той. Никой не му далъ рекомендация, т. е. не го пропущали въ залата. Пандурски не билъ уменъ, ноималъ „паметь“, колкото да бѫде смѣшенъ: домъкналъ една стълба, възпрѣлъ я върху стѣната подъ полуотворения прозорецъ, покатерилъ се, просуналъ глава къмъ събранието, и изпищялъ: „всички сте маскари!“ Общъ смѣхъ, а Пандурски побързалъ да одраще надолу съ главата, за да се спаси отъ „маскаритѣ“.

Другъ единъ пѫть, на заяфетъ или „народенъ праздникъ“, струва ни се на 11. май 1873. година било, присѫтствувалъ и знаменития търговецъ на българскитѣ изящни произведения отъ школата на Клепарски и др. Казали нѣколко „словца“, каквито подобаватъ за случая, а Пандурски скача и кипи отъ нетърпѣние около масата — кога ще дойде и неговия „редъ“! Станалъ. Почесалъ се оттукъ, подигналъ си гащитѣ отвъдъ — побаралъ се задъ тилътъ, устата се не отваряли. „Господа!“ — писналъ Пандурски и пакъ млъкналъ. Пакъ чоплене въ носътъ, пакъ хапене пръстѣ. — „Бай Пандурски, рекълъ Ботйовъ, жалко, че браилското кречетало е далече: твоята рѣчь е въ неговия мозъкъ“. — „Магарета!“ изпищялъ българскиятъ Демостенъ и очистилъ залата.

Слѣднята 1874. година Пандурски умрѣлъ. Ботйовъ искалъ да се отдадатъ нужнитѣ почести на тленнитѣ останки на „народния човѣкъ“. Когато земята зинала да погълне кржглото тѣло на самоволния изгнанникъ, гайда самоводна писнала надъ прѣсния гробъ и едно хайдушко хоро се завило. Ботйовъ лѣялъ вино изъ бъклица и черпилъ въ споменъ на „великитѣ заслуги“, които ималъ Пандурски прѣдъ българското племе и за „неизгладимитѣ слѣди отъ смѣхъ до сълзи, които оставили неговитѣ дѣла“. — „Господа, обърналъ се поетътъ, къмъ хѫшоветѣ, Пандурски бѣше онеправданъ отъ гениалнитѣ синове на България, затова помислете по какъвъ другъ начинъ да се овѣковѣчи неговата паметь“.

Слѣдъ този знаменитъ день, фантазията на българскиятъ поетъ заработила: той смѣтналъ, че заслугитѣ на „патриотитѣ“ не сѫ по-голѣми отъ тѣзи на починалия труженикъ, и че между Пандурски, браилското кречетало, сладкото перо, шпионитѣ около оберъ шпионътъ, поетитѣ съ гугла и съ чалма, и т. н. има нѣщо общо; че чрѣзъ починалия „труженикъ“, който вече се качилъ на небесата и е издържалъ първитѣ политико-теологични диспути съ господаритѣ надъ мъртвитѣ, ще е най-достойно да се изплете вѣнецъ отъ ниски дѣла „по краснитѣ чела“ на „българскитѣ свѣтила“.

Султанъ Абдулъ Пандураллахъ-ханъ ще стане прототипъ на мѫчениците за „българщина“ и за „племенна бѫднина“.

VI.

Концепцията на „Послание'то“ е сложна, а пъкъ по своята форма и по съдържанието на картинитѣ, изобразени по единъ прогресивенъ начинъ и пластически, съ елементи взети изъ живота, изъ ежедневностьта безъ алегория и безъ символизмъ, то прилича да е цѣла епопея. Посланието е Пантеонътъ на нашето минало и Капитоли за безславието на записанитѣ въ историята ни даровити мѫже. Уви! въ този Пантеонъ ние не виждаме герои като Херкулеса, умозрители като Аристотеля, законовѣдци като Ликурга, побѣдители, като Перикла, двигатели на обществената естетика като Аристофана или Есхила, носители на небесния огънь като Прометея; въ тѣзи Капитоли ние не виждаме Касий и Брутъ, нито Клеонъ, нито Креонъ! Ние виждаме пигмей, джуджета безъ възвишени чувства и безъ възвишени идеали, виждаме ничтожества, намѣсто ве-

ликани на мисъльта и на дѣлото, на словото и на живота. Морални уроди! които стоятъ въ всѣка епоха подъ срѣднята линия, но въ всѣко врѣме обстоятелствата сѫ поставяли надъ нормата. На тѣзи типове поетътъ дълбае образитѣ въ стѣнитѣ на българския Пантеонъ, на тѣзи пигмеи, които вършели сѫдбата на народа, Ботйовъ чертае съ тебеширъ и съ вѫгленъ велелѣпнитѣ черепи по колонитѣ на българскитѣ Капитоли. Вмѣсто да бѫдатъ осѫдени отъ самия животъ още приживѣ, вмѣсто да се излѣе върху главитѣ имъ сѫдбата на Мойсея, който, споредъ източната легенда, биде погребенъ отъ своя Творецъ, неспособенъ да влѣзе въ Ханаанската земя; вмѣсто да се обруши врѣмето върху недостойнитѣ синове на българското племе, тѣ стоѣли въ първитѣ редове на всѣки културенъ пóчинъ. Тѣхнитѣ дѣла ние виждаме сега изнесени на сцената, чрѣзъ тѣхнитѣ дѣла виждаме тѣхнитѣ собственни карикатури. Карикатурата е изображение на дѣла, чрѣзъ линии; хумореската е изображение на отношения чрѣзъ сѫществующи дѣла и дѣйствия; и едната и другата се срѣщатъ въ своята цѣль: да изградятъ у насъ една идея, най-малко една мисъль за явленията и за лицата. Съ своя бръзъ похватъ и бистро прозиране въ сѫщностьта на дѣлата, Ботйовъ постига тая цѣль въ своята хумореска. Неговиятъ хуморъ е живота на България, нейната история. Послание отъ небето е огледало за прогресътъ на нашата цивилизация и за прогресътъ на българската корупция. Като апология на дѣйствителностьта, то захваща не съ мистерия, а съ една алюзия — —

Миръ вамъ!... Любите другъ друга и „помяните меня грѣшнаго раба божія Пандурскаго!“ При всичката си любовь къмъ човѣчеството, а особенно къмъ онѣзи щастливи създания, които носятъ въ Букурещъ название миропомазани, — „чувства“ и „тулуме“, въ високоблагородни Болградъ — привилигировани конекрадци, а въ Браила — Савовичеви слънца и патриоти, азъ съ съкрушенно сърдце се удостовѣрихъ, че търговията съ кадритѣ не върви вече, защото непразното Книжовно дружество въ Браила се е рѣшило твърдо да прави литературна конкуренция даже и съ Антона Парушева. Съ една дума — азъ се увѣрихъ, че на мене не оставя нищо друго, освѣнъ да прѣдприема нѣкоя отважна експедиция и да отида да търся щастие по другитѣ малко по-далечни земи. Исторически (гл. историята на г. Кръстевича) е вече извѣстно, че на земята нѣма щастие. Изабела е изпѫдена изъ Испания, Наполеонъ е умрѣлъ, Антонъ Парушева сѫ уловили, а въ Влашко сѫ направили монополъ и тютюна и спиртуознитѣ питиета. На кѫдѣ пóврага да върви човѣкъ? За да проживѣешъ на тоя свѣтъ честно и безгрѣшно и въ сѫщето врѣме да се търкаляшъ като сирене въ масло, ти трѣбва да бѫдешъ въ Франция говедаринъ, въ Англия Ротшилдъ, въ Русия просякъ, въ Турция шпионинъ, а въ Влашко или прѣдставитель на българското Книжовно дружество, или попъ въ Букурешката българска черква.

Тази алюзия ни въвежда въ миръ тъ явления, наблюдаванъ отъ поета, които той ще изброи въ извѣстна послѣдователность, въ осемь писма.

Писмо първо, което ни даде горнята алюзия, ни повѣствува изповѣдьта на страдалецътъ-герой; не намѣрилъ на земята никакво добро, затова пожелалъ да отиде другадѣ, на мѣсто злачно и покойно — сир. въ лоното Авраамово. „Тамъ, мислѣхъ си азъ — разправя праведния Пандурски, небесниятъ нашъ отецъ ще ми даде нѣкое кьошенце въ рая и азъ ще си поблаженствувамъ заедно съ моитѣ великомѫченици братя“. За да се качи при вседържителя на вселенната, трѣбвало по-напрѣдъ да отиде въ палатитѣ на Колентина — въ Букурешката болница —, и да поиска помощь отъ царицата на наукитѣ — благодѣтелната медицина. И

наистина, въ продължение на два мѣсеца Пандурски се излѣкувалъ отъ своята 30-годишна болесть, която глупцитѣ наричали животъ, приготвилъ гѫрдитѣ си да дишатъ въ безвъздушното пространство и достигналъ до такава тлъстина, до каквато нито единъ человѣчески скелетъ не е достигалъ. Приготвенъ така за дългия пѫть, на 28. юли 1874. година послѣ Рождество Христово Пандурски рѣшилъ да напусне грѣшната наша планета, като потърсилъ и българския попъ да се изповѣдва и прѣчести. Но за негово нещастие, тъкмо по това врѣме българскиятъ благоговѣйнѣйши попъ Герасимъ билъ повиканъ да бабува на едно нѣжно създание въ махалата св. Спиридонъ; „грѣшниятъ“ Пандурски билъ принуденъ да каже изповѣдьта си прѣдъ другъ свѣти човѣкъ, когото никога не билъ напцувалъ и да вземе не сладката българска, а киселата влашка комка, и затворилъ навѣки очитѣ си. Слѣдъ петь минути мѫченикътъ страхомъ пристѫпя по свѣтлитѣ небесни чертози. Прѣди да ни запознае съ първата срѣща на Пандурски, поетътъ влага въ устата на самия герой думи, за да ни нарисува една картина и да ни даде brusquement характеристиката на цѣла маса хора. „Прѣдъ мене — разправя пѫтешественникътъ, отъ дѣсната ми страна, се простираше прѣкрасната и широката райска градина, въ която, между непознатитѣ мене светици и светийки (съ тѣхъ азъ не съмъ ималъ никаква работа) видѣхъ нѣколко души мои приятели, които пасѣха зелена трѣва; на лѣво зѣеше прѣизподнята на мѫката, въ която рогатитѣ и опашатитѣ царйове на тъмнината учеха умъ и разумъ различни величества, свѣтейшества, благородиета и прѣподобиета; а подъ мене, долѣ на земята, въ една отъ кръчмитѣ, която бѣше близу до моя гробъ, свирѣха цигани, играеше хоро и чуваха се приятелски гласове: „да живѣе Пандурски!“ Чашитѣ, окитѣ и половницитѣ празнуваха деньтъ на моето възнесение“... Но не се минало много врѣме — „небето прие грозенъ видъ. Бури, гръмотевици и свѣткавици ме окрѫжиха отъ всѣка страна . . . Стадото заблѣя, грѣшницитѣ зареваха; легиони херувими и серафими лѣтѣха около мене и съ своитѣ огненни мечове рѣжѣха облацитѣ, като прѣсно сирене; изъ мѫката се показаха нѣколко рогати личности и простираха къмъ мене своитѣ дълги и прѣдълги куки; а азъ — грѣшенъ Пандурски! — паднахъ на колѣнѣ и съ съкрушено сърдце чакахъ своята участь“. Слѣдъ минута-двѣ, прѣдъ мѫченикътъ сложила политѣ си блаженна Теодора. — Ти кой си? — попитала великата чудотворка. Защо си дошелъ тука младъ и зеленъ? — Узнала, че Пандурски не се изповѣдалъ прѣдъ българския попъ, съ когото, между прочемъ, ималъ да дѣли земни грѣхове, блаженна Теодора всяла първото разочарование у грѣшния Пандурски. — Така ли, извикала тя: ти си билъ грѣшенъ човѣкъ. За тебе нѣма мѣсто нито въ рая, нито въ мѫката. Ти ще сѣдишъ тука до онова врѣме, дордѣ богъ повика на сѫдъ и попа... Послѣ тѣзи страшни думи, блаженна Теодора си прибрала политѣ и си отишла; а той — Пандурски, останалъ прѣдъ вратата на рая да пѣе пѣсеньта на Лазаря и да си оплаква днитѣ и годинитѣ.

— Ехъ, дѣдо попе, грѣхътъ да е на душата ти, дѣто не дойде да си видишъ съ мене смѣткитѣ! Но видѣ-щемъ ги и сега...

Когато захванало да притъмнѣва, разправя второто писмо, — съ добавка, че и на небето „бивало“ день и нощь —, нѣколко шестокрили ангели окрѫжили грѣшния Пандурски и го занесли въ една широка и тъмна стая, която имала голѣмо сходство съ стаята на ромѫнската полиция, позната добрѣ на Пандурски... „Ти трѣбва да посѣдишъ до утрѣ подъ затворъ“ — казали ангелитѣ и турили два куфара на желѣзнитѣ врата. „Ето ти и рай“ — рѣкълъ си Пандурски, и се постаралъ да изпцува всичкитѣ канцеларии, всичкитѣ

правителства и всичкитѣ полиции. Истина казвали българитѣ, че на тоя свѣтъ сѫществува и „магарешки рай“. Въ главата на героя запъпляли различни размишления. „Боже мой, си мислѣлъ той, защо не си далъ на всичкитѣ свои създания еднаквъ животъ, еднаква смърть и еднакви блаженства? Види се, че и у тебе, както и у букурешкитѣ трибунали, не сѫществува нито правда, нито правосѫдие, нито човѣколюбие. Право ли е, кажи ми ти, да ме затварятъ за нищо и никакво, кагато дѣдо попъ, който е най-главниятъ виновникъ на всичкитѣ мои беззакония, лежи на мекички скутове и глади брадицата си, като всѣки котуракъ? Да би ме тоя православнѣйши махленски бикъ изповѣдалъ и причастилъ, азъ не би се намиралъ въ тая тъмница и не би пцувалъ господарственнитѣ и божественнитѣ канцеларии“.

Картина:

още не довършилъ своитѣ разсѫждения, единъ мекъ, ласкателенъ и елеенъ гласъ се разнесълъ изъ едно отъ тъмнитѣ кюшета на стаята — хапусъ, който потресълъ „всичката“ му „душа“: — не обвинявай ме, чадо мое! казалъ гласътъ. — Твоитѣ страдания произхождатъ не по мое желание, а по ходатайството на нечестивия. Когато ти прѣдаваше своята душа господу богу, сатаната прие образа на бабината Гинина дъщеря и направи съ мене съблазнение... — Помисли си сега, кривъ ли съмъ азъ? Ангелитѣ живѣятъ на небето, а грѣшницитѣ на земята...“ Още не свършилъ елейниятъ гласъ, другъ единъ отъ отвѫдното кюше гръмналъ: „Той лъже, не вѣрвай му. Въ онова врѣме, когато ти прѣдаваше своята душа господу богу, дѣдо ти попъ лежеше не на моитѣ скутове, а съблазняваше жената на г-на Мутева...“ Но мѫченикътъ, който се убѣдилъ, че причинителитѣ на неговото грѣхопадане били прибрани въ лоното Авраамово, не искалъ да търпи прѣпирни като горнитѣ, тупналъ съ кракъ, като заповѣдалъ на опонентитѣ да млъкнатъ, пакъ си събулъ чепичкитѣ, търкулналъ се на голата земя и заспалъ. Заспалъ! но дневнитѣ ощущения били тъй силни, че и най-здравата глава би трѣбвало да сънува. Сънувалъ и Пандурски: небесниятъ трибуналъ съ неговитѣ страшни сѫдии изписани изъ Русия, и по произхождение класически... Едно отъ старчетата зело въ рѫцѣтѣ си желтото звънче и позвънило, ангелитѣ въвели нѣколко „доволно дебели хора“, а друго старче дръпнало нѣкаква книга и захванало да чете: „На 20. юлия 1874. година нѣкои отъ болградскитѣ граждани (имерекъ) продадоха на власитѣ своята вѣра за една бѣла кобила, за четири крадени крави, за една тютюнева кесия и за едно „аферимъ кйопооглу“. Ние, болградскитѣ колонисти изъ селата, протестираме противъ тая несправедливость и молимъ божественния трибуналъ да накаже прѣстѫпницитѣ на закона. Освѣнъ това, ние молимъ небесния трибуналъ да посъвѣтва нашитѣ братя власи да не турятъ пръста си въ устата ни, защото и най-кроткото животно бива свирѣпо въ оние минути, когато му вадишъ очитѣ“. Когато старчето прочело „просбата“, обърнало се къмъ „дебелитѣ хора“ и ги запитало: признаватъ ли се за виновни? — Не! отговаря Хорозовъ за себе си и за всичкитѣ „дебели хора“... въ сегашно врѣме хората не гледатъ вече ни на безполезната честность, нито на излишата чистота, нито на пияната правда. Мѫдростьта е парата, вѣрата е дебелото прасе, надеждата е пълната гуша, а любовьта е такъвъ единъ капакъ, който покрива всѣко едно прѣстѫпление.

Тая блѣскава казуистика на едного прѣдставителя на фондоѣдитѣ, спечелила каузата на „дебелитѣ хора“: небесниятъ трибуналъ, слѣдъ кратко „съвѣщане“, т. е. „слѣдъ дълги размишления и множество прѣпирни“, рѣшилъ отъ сега нататъкъ г. Хорозовъ, единъ отъ одескитѣ български благородници, да се храни изъ тайнитѣ фондове на различни комисии, „неговото гражданско значение да остане на своето мѣсто“, защото

въ слѣпитѣ царства царува еднооkия и защото между глупцитѣ и Тома има пълно право да бѫде „дворянинъ“ (чокоинъ); второ — на болградскитѣ патриоти да се окачи по едно звънче, „защото всѣко едно човѣческо или животно стадо трѣбва да издава какъвъ-годѣ гласъ и защото звънчето играе между скотоветѣ такава сѫщо роля, каквато играятъ между генералитѣ и чиновницитѣ декорациитѣ; трето — на селянитѣ — колонисти, да се даде по една юзда, по една мотика и по малко хрѣнъ за подъ носа“. „Обвиняемитѣ и обвинителитѣ“ останали доволни. Слѣдъ малко врѣме едно отъ старчетата позвънило изново и прѣдъ страшната трибуна излѣзли нѣколко други още „по-народолюбиви“ личности, които имали голѣми „чувства“ и мазни лица. Сега страшниятъ небесенъ трибуналъ ще се произнесе върху жалбитѣ на българитѣ отъ тѣхнитѣ духовни цариградски пастири, които прѣди да прибератъ на раята душитѣ, прибирали имъ паритѣ... Страшниятъ трибуналъ и въ тоя случай, слѣдъ дълги прѣпирни и безконечни размишления, поръсва обвиняеми и обвинители съ своята „висока справедливость“: на еди кого си ще се дадатъ нѣколко милиона народни пари, защото желаелъ да стане единъ отъ „главнодѣйствующитѣ членове на отоманската банка“, отецъ Марко Балабановъ и Гаврилъ Кръстевичъ, които имали „безгрѣшенъ доходъ изъ разни фондове, ще останатъ неудовлетворени“, а българскиятъ патриотизмъ се обязва да...“ и т. н.

Подложенъ нѣколко дни, собственно — „единъ день“ на „тежки изпитания“, слѣдоющиятъ день вече нещастниятъ Пандурски е прогласенъ еретикъ. Небесната справедливость, която била повикана „да разгледа сждбата на многострадалния и дълготърпѣливия български народъ“, считала за прѣдставитель на тоя народъ не болградския конокрадецъ Антона Парушова, не Добродѣтелната дружина съ нейния „пиянстующій, буянствующій и дома неночующій“ попъ Герасимъ, а него —

Недѣлко Пандурски. Като „слѣдствие“ на нѣколко прошения, подадени противъ неговата личность, отъ страна на множество живи и умрѣли български „патриоти“, съобщава третото писмо, вчера повикали него — Пандурски, на сждъ, и го накарали „да отговаря на всичкитѣ обвинения, съ които в. Независимость обсипва българскитѣ обществени дѣла“, но Пандурски протестиралъ: като патриотъ той искалъ да помогне на Книжовното дружество въ Браила, като българинъ да спечели нѣкоя пара, за да кажатъ членоветѣ на българската академия: „видите ли? и Пандурски стана уменъ и почтенъ човѣкъ“, а като човѣкъ — многострадалниятъ герой всѣкога мислѣлъ за плодородието на женския полъ. Ако божественната справедливость не му вѣрва, може да попита благонравното настоятелство на Братска любовь, което вмѣсто да стисне Д. Цѣновича за гушата, за да избълва читалищнитѣ мобили, всѣка вечерь засѣдавало въ хотель Дачия и събирало статистически свѣдѣния за келнерицитѣ. Но екзекуторитѣ на божята воля не дали никакво внимание на неговото златоустовско краснорѣчие; безъ никаква церемония го повлѣкли тѣ и за една минута го затътряли въ салона на трибунала. Дилема: „ако г-нъ Пандурски се откаже отъ своитѣ думи или ако не припознае себе си за виновенъ, да се провъзгласи за еретикъ и да се вземе имането му за полза на бабината Гинина дъщеря; а ако направи противното, т. е. — ако припознае себе си за виновенъ, да се принуди да вземе за жена червенокосата хаджи Кочйовица“. Подиръ „категорическиятъ отговоръ“ на героя, божественната юстиция влѣзла въ стаята за съвѣщание и слѣдъ нѣколко минути, въ името на човѣческата глупость и на всичкитѣ европейски закони, на основание § 35. отъ наполеоновския кодексъ за кражбитѣ, на Добродѣтелната дружина се позволило отъ сега и до „скончанія міра“ да прибира имането на умрѣлитѣ (изключавало се само имането

на еретика Недѣлко Пандурски), да прави и да вижда смѣткитѣ си въ тъмнина; на основание глава XIX. отъ книгата кормчия, сакатиятъ попъ Герасимъ да се затвори въ пивницата на дѣда владика, а споредъ наказателния законъ на Мемишъ-паша Пандурски се проглашава за еретикъ и се оставя въ магарешкия рай, за да отговори на останалитѣ обвинения.

Въ четвъртото писмо Пандурски се моли богу да даде Найденову 5 драма умъ и разумъ, Балабанову за двѣ пари съвѣсть, на Книжовното дружество една лула тютюнъ, а на Добродѣтелната дружина мощитѣ на св. Пахомия болградска; освѣнъ това, героятъ се заканва да покровителствува всички праздноглави гении, всичкитѣ неприпознати таланти, всичкитѣ литературни копелета и всичкитѣ политически ахмаци; ще даде на Иоакима Груева, на Тодораки Искрова и на Цока Каблешкова „по единъ орденъ кюлхане за отравянето дѣда Софрония и за изядането монастиря св. Недѣля“; ще изпроводи на х. Иванча х. Величковъ Пенчовичъ-ефенди, на Арнаудовъ-ефенди и на татарския критикъ г-на Михайловски десетина оки буза и 5—6 тикви, за да калесатъ министритѣ на Високата порта и да направятъ дипломатически „кабакъ геджеси“ за щастието на раята и за съединението на българскитѣ училища съ турскитѣ. И т. н. Но когато еретикътъ Пандурски билъ принесенъ на деветото небе отъ тие „мечти“, нѣколко ангелски ржцѣ го уловили за потуритѣ и го домъкнали пакъ прѣдъ небесния трибуналъ. Сега сждиитѣ искали Пандурски да се хвърли въ геената огненна, ала това адско рѣшение останало да се приложи, „дордѣто се свърши процедурата на религиозната давия“.

Стигналъ вече до небесата, злощастниятъ герой пожелалъ да надзърне и въ мохамедовия рай: тукъ той видѣлъ цѣлата оная поезия, която се описва въ Корана, но тамъ Пандурски срѣщналъ и ортацитѣ на българскитѣ „патриоти“, т. е. прѣдставителитѣ на

„паяка“, които въ Ромжния сж членове на Добродѣтелната дружина, въ България — касапи, а въ небесата — лежатъ подъ сѣнчести дървета, прислужватъ имъ по 40 дебели жени, смъркатъ емфие и ядатъ пилафъ. Това писмо трѣбва да се прочете: съ нѣколко думи е невъзможно да се прѣдаде нито неговото съдържание, нито картинитѣ, нарисувани отъ въображението на поета. Цѣла една обществена формация е намѣрила тукъ своето огледало, съ нейния моралъ и съ нейното ратоборство, безъ да сж пощадени и болградчани, които ако не би била „подлостьта би изгнила и станала би непотрѣбна за нищо и за никакво“.

Шестото писмо съобщава, че историческитѣ претенции на „еретикътъ“ Пандурски: да бжде увѣнчанъ на българския прѣстолъ за царь, щѣли да бждатъ удовлетворени, ако не се случило едно важно събитие. Когато шестокрилитѣ жандарми изъ букурешката полиция го уловили въ мохамедовия рай (т. е. въ Хану Манукъ) съ жаба Крекетуша (прѣкоръ на сжществующа персона, р.) и когато го влачили къмъ божественния трибуналъ на Вакарещъ, при гроба на французската империя съзрѣлъ единъ дервишинъ (Наполеонъ III.), който разглеждалъ картата на Европа, оплаквайки сждбата на козитѣ бради, сир. своята собствена сждба, и който обрѣзвалъ едно отъ цариградскитѣ „кабакъ геджеси“. Когато Пандурски се доближилъ до тоя политически операторъ, тоя скочилъ на крака, уловилъ го за шията и извикалъ изъ всичкото си гърло: „да живѣе султанъ Абдулъ-Пандураллахъ-ханъ! Долу Гамбета и правителството на народната отбрана! Долу Мемишъ паша! Да пукне Рошефоръ! Днесъ се рѣшава източния въпросъ и Милошъ Милоевичъ е длъженъ да стане чибукчия на ваше величество“. Ако и да знаелъ езикътъ на Фенелона, сир. френски, османската история на Славейкова и правописанието на Якима (Иоакима) Груева, сé пакъ Пандурски не можалъ да познае г-на

Наполеона. „Ти ли си бе, байо Наполеоне?“ — извикалъ слѣдъ малко втиляване Пандурски и ухапалъ приятеля си за ухото. — „Но я кажи ми ти, кѫдѣ по дяволитѣ те водятъ тие жандарми?“ — „На сѫдъ, на сѫдъ! Два мѣсеца вече, изповѣдва си великомѫченикъ Пандурски, откакъ ходя по митарства, а въпросътъ за Дунавската конфедерация все още не може да се рѣши. Я ми вижъ носътъ, главата и зѫбитѣ — дѣто и да отида, все ме биятъ?“ — „Биятъ те, г-не Пандурски, защото си българинъ. Ела да те обрѣжа и ще видишъ, че св. Августинъ ще те назначи за наслѣдникъ на османския прѣстолъ. Ето, указътъ е вече излѣзалъ и азъ съмъ написалъ манифестъ къмъ източнитѣ народи. Легни при това „кабакъ геджеси“. Пандурски легналъ и двадесеть легиона херувими запѣли „боже царя пази“... За нещастие... в. Напрѣдъкъ (бр. 7.) съобщилъ, че една отъ женитѣ на н. в. султанътъ родила единъ принцъ, т. е. законенъ наслѣдникъ на османския прѣстолъ. Въпрѣки това, Пандурски е „обрѣзанъ“ и провъзгласенъ водитель на овцетѣ, т. е. „царь и самодържецъ всѣхъ болгаромъ и грекомъ“ (писмо седмо), както „логически“ слѣдвало отъ изслѣдванията на „нашитѣ велики историци г-на Кръстевича и г-на Дринова“, и слѣдъ единъ „историко-дипломатически разговоръ“ съ своя кръстникъ Наполеонъ, да му обясни „има ли въ историята на умственното развитие у скопцитѣ такава аритметическа задача, която да гарантира, че източнитѣ народи, т. е. Мемишъ паша, Милошъ Милоевичъ, Дели Яне, Цезаръ Билякъ, и т. н. ще се съгласятъ да припознаятъ неговата власть, че ще му носятъ чибукътъ, че ще му чешатъ краката и че ще мигатъ когато ги плюе —, султанъ Абдулъ Пандураллахъ-ханъ, достоенъ водитель на овцетѣ, достоенъ прѣдставитель и на патриотитѣ панслависти отъ истокъ и западъ, отъ сѣверъ и югъ, издава слѣдующия манифестъ, който запълня цѣлото

осмо и послѣдно писмо на Посланието, и което ние цитираме като заключение на тая епопея:

„И така, азъ, Абдулъ Пандураллахъ ханъ„ божію милостію и волею всѣхъ піаницъ и евнуховъ въ мірѣ“, синъ на слънцето, братъ на мѣсечината, зетъ на папата, баджанакъ на патриарха, унукъ на Тукидита, племянникъ на св. Акакия, потомецъ на св. Симеона юродиви, правъ наслѣдникъ на н. ц. в. царя Теодора Абисински и пр. и пр. и пр., като вземамъ вече подъ своето непосрѣдственно величайше покровителство всичкитѣ обществени български учрѣждения на востокъ и на западъ, на сѣверъ и на югъ, издавамъ настоящия манифестъ къмъ овцетѣ и заповѣдвамъ строго и безпрѣкословно да се изпълняватъ всичкитѣ наши постановления, които ще издаватъ моитѣ министри и които ще се напечататъ (на смѣтката на Книжовното дружество) въ моитѣ четири официални дрипи Жаба, Гражданинъ, Хитъръ Петъръ и на самото чело на г-на Савича. И така, слушайте, патриоти, моята монарша воля и запишете на стѣната още една ока на моя смѣтка. Изъ историята на великото прѣселение на народитѣ, въ която знаменития букурешки филологъ Кара Георги (да се обръсне прѣдъ него талантътъ на г. Дринова) е опрѣдѣлилъ вече границитѣ на моята империя, сѣки слѣпецъ, безъ да прави коментарии изъ историята на г. Кръстевича, може ясно да види, че още прѣди дѣда ми Орфея, овцетѣ на Банк. П-овъ сѫ пасли историческа трѣва, козитѣ сѫ яли литературна шума, а моятъ щастливъ български народъ е давалъ най-гѫстото млѣко, най-рудата вълна и най-тлъстото сирене. Отъ Орфея и до сега минаха цѣли хилядолѣтия, а прѣзъ това врѣме земята се е въртѣла отъ западъ къмъ истокъ, цивилизацията е расла по купищата и въ отечеството на българитѣ сѫ се случили нѣколко важни исторически събития: различни Гершковци подушиха напрѣдъка на българския гений Ивана Найденова и дой-

доха да посѣятъ гръцка коприва за великитѣ пости на нашата богоспасаема екзархия, да направятъ желѣзници за умственната дѣятелность на Книжовното дружество и да приготвятъ мѣхове за съпружеското щастие на бездѣтната Добродѣтелна дружина. Отъ онова врѣме насамъ поезията на нашето велико славянско търпѣние, подъ покровителството на Войникова, доби анакреонтическо направление, Сяровски харакеръ и дълбокъ политически смисъль; наукитѣ и изкуствата захванаха да процъфтяватъ въ празднитѣ стълпове на Источно Врѣме, въ безмозъчната глава на отца Марка Балабанова и въ съдраната съвѣсть на Кюлъ-боклукския херой; просвѣщението на Сапунова III. направи контрактъ съ Антона Парушова, съ Василя Стоянова, съ Николая Хорозова и съ всички по-първи пропагандатори на панславизма да прѣкаратъ прѣзъ руската граница нѣколко стотинъ „обучени“ коне за възпитанието на нашето младо поколѣние, за еманципацията на черното духовенство и за поддържането на знаменитата болградска школа (която да кажемъ въ скобки е направила голѣмъ прогресъ въ „обучението на глухонѣмитѣ патриоти“); най-послѣ, политиката, дипломацията и тайнитѣ сношения на букурешкитѣ шарлаганъ-тулумлжръ съ кабинетитѣ виенскитѣ чифути достигнаха до такава популярность по богоугоднитѣ завѣдѣния на Бахуса, щото прѣосвѣщенни Бранславъ Велешки (камеръ-пажътъ на моята възлюблена Жаба Крѣкетуша) ми обяви една прѣкрасна зарань, че еднородното Жабче на неговата „полиандра“ господарка откраднало невинния мой букурешки намѣстникъ Сярова и наговорило го да направятъ (заедно съ медицитѣ изъ Колентина) революция въ моето чисто и почтенно сѣмейство. Съ една дума, такава е историята на цивилизацията у моя народъ до оная недѣля, когато азъ бѣхъ повиканъ отъ самото провидѣние да взема въ ржцѣтѣ си юларитѣ на восточнитѣ народи, да назнача свои прѣдставители

на земята и да напиша програма за новото издание на своя официаленъ в-къ Хитъръ Петъръ. Но днесъ, очитѣ на цѣлия свѣтъ сж обърнати къмъ небето и когато всѣка праздна глава чака сжшествието на св. духъ, ние, султанъ Абдулъ Пондуралланъ-ханъ, издаваме настоящитѣ височайши постановления и заповѣдваме да се изпълнятъ точно, както слѣдватъ: 1. като вземемъ въ внимание, че конетѣ на Антона Парушова изражаватъ своитѣ чувства съ краката си, воловетѣ — съ рогата си, а нашитѣ литературни врабци — съ поезиитѣ си въ в. Читалище, то за да бжде литературата истинско изражение изъ прѣмждрата глупость на д-ра Богорова, а поезията — медицинска рекамендация на г-на Пискюллиева, — назначава се за министръ на българското народно просвѣщение мудословеснѣйшия патарокъ Василий Чолаковъ, на когото длъжностьта ще бжде да мѣси по монастиритѣ съ другитѣ благочестиви котки, да краде пѣсни изъ чуждитѣ сборници, да пази народа отъ таласъми и да гледа да не яде нѣкой (особенно учителитѣ) блажно въ петъкъ и срѣда. Но защото мозъчниятъ ефиръ на това археологическо прѣподобие е поизвѣтрялъ малко, то за негови помощници се назначаватъ: на педагогията Блъсковъ и чада, на филологията Богоровъ и компания, на поезията Войниковъ и съпруга, на философията Балъкапанъ и Миташътъ, на археологията Амбаръть и Кръстевичъ, а на лингвистиката знаменитото браилско кречетало; 2. като вземемъ въ внимание, че „младитѣ се учатъ въ училищата, а старитѣ изъ вѣстницитѣ“ (изъ в. Гражданинъ), и че „най-голѣмото прѣстжпление е прѣднамѣреното невѣжество въ масата“, то, за да се даде едно парче хлѣбъ на лудия Савичъ и на неговия домъ и чада, екзархията се обѣщава да прибере въ своитѣ яхъри отца Балабанова, да даде неговия елеопомазанъ в. Вѣкъ въ ржцѣтѣ на Паничкова и да изкове нѣколко дописни членове на Книжовното друже-

ство, които ще очистятъ езика на моя официаленъ органъ и които ще подкрѣпятъ западналата литература на абисинцитѣ; 3. за да се даде пълно спокойствие на духоветѣ въ дипломатическитѣ кржгове по кръчмитѣ и за да се поправятъ финансиитѣ на мойта обширна държава, великиятъ везиръ на Турция, Хюсеинъ Авни-паша, се изпровожда въ Грахово да мъти яйца, а на негово мѣсто се назначава букурешкия Неккеръ, Д. Цѣновичъ, който ще изпроси отъ сръбското правителство 20.000 жълтици „за народность“ и който съ утаенитѣ отъ Спира Костадиновъ 8 лири, съ откраднатитѣ мобили на читалището Братска любовь и съ двѣтѣ каци кисело зеле, отнемени съ диплографически начинъ изъ сапунджийницата на баронъ фонъ-Тонча изъ Ново-Село, ще поддържа достолѣпието на своята дипломатическа кухня... и ще запише името си, съ златни букви въ историята на космополитическитѣ фалименти; 4. защото приврѣменното настоятелство на читалището Братска любовь има непрѣменно търговско право да наслѣди добродѣтелнитѣ качества на своитѣ огоѣни господари, то за паметьта на нашата прѣминала дружба, прѣдписва се на младитѣ Ловеласи да помолятъ прѣдставителната личность на г. Кавалджиева да направи слѣдующата политическа крачка: да се въоржжи съ своитѣ мустаци и съ своето изпитано вече краснорѣчие, да се яви прѣдъ г-жа Крѣкетуша и да поиска категорически отвѣтъ за името на читалището. Ако Крѣкетуша каже, че тя е мжжъ въ кжщата си и ако поиска 2.000 гроша за панталони, то да се повика младото докторче (което искаше да направи кървавици отъ мене) да я освидѣтелствува, и да се помоли о. Герасимъ (който е назначенъ вече за изповѣдникъ на моя дворъ) да укроти Жабчето, да го посъвѣтва да стане келнерица въ тунела на хотель Дачия, — и да се вематъ мобилитѣ на читалището. Ако ли жабешкиятъ патриотизмъ пожалѣе сегашнитѣ хериони на хотела и ако даде мобелитѣ безъ нощно бдѣние отъ попъ Герасима, то моитѣ вѣхти приятели сж длъжни да вематъ кафенето на Дачия (на Хану-Манукъ) подъ аренда, да отворятъ въ него „Братска любовь“ и да направятъ слѣдующитѣ промѣнения въ своето умственно развитие: да избератъ за прѣдседателка на читалището тезгяхъ-башийката Мими, за касиерка m-lle Лина, а за ораторка Шарлота де Унионъ. А азъ, като царь, който държи всичкото земно кжлбо въ ржката си, ще покровителствувамъ науката, изкуствата и художествата и ще се моля богу да даде добъръ плодъ, леки нощи и щастливо осъмване. Тѣзи сж за сега по-главнитѣ заповѣди на моята височайша воля, а останалитѣ ще издадатъ моитѣ министри и ще се обнародватъ въ нашия официаленъ органъ Хитъръ Петъръ“.

VII.

Останалитѣ нѣколко парчета изъ отдѣлътъ „Хуморъ и Сатира“ въ съчиненията на българския поетъ сж допълнение къмъ горнята огърлица отъ слава и перфидность, която той е окачилъ по тлъститѣ вратове на „патриотитѣ“, както и на мършавия гръбъ на „овцетѣ“. Сатирата у Ботйовъ не може да се вземе отдѣлно отъ неговия хуморъ, защото както съ тоя поетътъ усмива обществени лица и тѣхнитѣ дѣла, като прѣслѣдва една по-висока цѣль — злото въ народния животъ, така сжщо и съ първата, сатирата, той отрича или възстановява едно начало — доброто или злото. Хуморътъ и сатирата у Ботйовъ сж едно дѣло на синтеза, а не на хронологията.

Патриотъ е — душа дава
За наука, за свобода;
Но не свойта душа, братя,
А душата на народа!

И всѣкиму добро струва,
Само, знайте, за парата,
Като човѣкъ, що да прави?
Продава си и душата.

„Патриотътъ“ е едно синтетическо понятие, тъй сѫщо, както и „овцетѣ“ сѫ едно събирателно понятие. Такова значение иматъ понятията и въ хуморътъ на Н В. Гоголя. Плюшкинъ е единъ типъ, въ когото сѫ се кристализирали много отдѣлни елементи отъ индивидуалния характеръ, за да се получи нѣщо художнически-значително, обектъ, въ който общата единица живи плюшкиновци да виждатъ себе си, своя прототипъ. Прѣзъ главата на Хлестаковъ, като типъ, прѣминаватъ пакъ общи черти, и подобно у Плюшкина, и Хлестаковщината прѣдставлява едно социално явление, свойственно на рускитѣ условия. Алченъ или сластолюбивъ, грубъ или подълъ като лисица, отвратителенъ материалистъ, въ непосрѣдственното значение на думата, или изкусенъ изнудвачъ въ името на закона или въ името на невѣжеството, това сѫ двѣ крайности въ социалнитѣ отношения, една отъ които ще намѣри своя Плюшкинъ, другата Хлестаковъ.

Киръ Михалаки, въ „Това ви чака“, е сѫщо така единъ типъ, въ който се прѣчупватъ нашитѣ примитивни обществени условия. Разликата между него и Плюшкина е тая, че Плюшкинъ е по-наивенъ, че у него човѣкътъ-звѣръ не взима такова дѣятелно участие въ дѣлата, както у Киръ Михалаки. Тоя е и грубъ и нахаленъ, алченъ и безжалостенъ. Затова, сѫдбата трѣбва да го накаже по-строго, затова неговиятъ инстинктъ за печалби, за богатства и власть трѣбва логически да го доведе до лудость.

Дѣйствително, има една сѫществена разлика между хуморътъ и сатирата у Гоголя и тѣзи у българския поетъ: докато Гоголь борави повече съ абстрактни

реалности, сирѣчь съ нѣща, които сѫ реални, но носителитѣ на които сѫ продуктъ на художественното съзерцание, у Ботйова реалниятъ елементъ напълно владѣе и тамъ, кѫдѣто поетътъ мисли да развие дѣйствието посрѣдъ една картина отъ естественни или съчинени хубости. Само героятъ въ „Това ви чака“ е една не реална личность, както патриотътъ въ „Патриотъ“ е едно общо понятие. Въ всички останали Ботйови хумористични или сатирични произведения лицата сѫ герои отъ неговото врѣме. Въ сатирата „Защо не съмъ“ Ботйовъ усмива поети, както е модерно да се изразяватъ нѣкои — творци на художественни цѣнности. Едни отъ тие „творци“ сѫ били Вазовъ и Славейковъ.

. . . . . .

Но защо не съмъ Славейковъ
Да заплача, да запѣя:
„Не пѣй ми се, не смѣй ми се,
Отъ днесъ вече ще да блѣя?“

Но защо не съмъ и Вазовъ,
„Вѣрата си да възпѣя:
Че ще стане вълкъ овцата,
А пѣвцитѣ като нея?“

Съ двѣ думи, Ботйовъ имъ е казалъ какви „творци“ сѫ и какви трѣбва да станатъ: въ „Политическия сънь“ вие ще си спомните думитѣ на поета, че когато тръгналъ за столицата на кучетата, срѣщналъ тамъ по кръстопѫтищата единъ грохналъ отъ отчаяние човѣкъ, който окачилъ гайдата си, веселушката и гуслата си на единъ трънъ и като Еремия оплаквалъ сѫдбата си. Е добрѣ! тази алюзия се отнася за П. Р. Славейковъ. Въ горния куплетъ хуморътъ на Политическия сънь е попълненъ съ непосрѣдственна сатира. Славейковъ бѣше написалъ едно стихотворение — въ

духътъ на неговата „поезия“—озаглавено „Не пѣй ми се“. Ботйовъ казва на автора, че щомъ не му се „пѣе“—пѣсень, която никога не е звучала благозвучно въ нашата поезия, той, Славейковъ, ще трѣбва да започне да „блѣе“. Всѣкиму споредъ дѣлата.

Въ Послание'то лицата и събитията, както видѣхме, сж пакъ реални, но като съставено отъ отдѣлни мозаики, то би изгубило много и отъ своето значение, ако реализмътъ бѣше замѣненъ съ измислици. Мозаиката има това значение, че ни наумява за историческото развитие на изкуството въобще. Художественната мозаика въ хумористическитѣ произведения на Ботйова играе тая роля, че тя градуира мисъльта на поета, и поставя, така да кажемъ, мостъ отъ неговата художественна поезия за неговата социологическа мисъль, изразена въ неговата публицистика, служи за съединително звено между едната и другата, безъ да изгуби обаче самостоятелното си художественно значение; тя ни доказва, че изкуството безъ идея, безъ мисъль би било една празна играчка, и че въ всѣко дадено врѣме художеството е отгласъ на диалектическитѣ противуположности въ социалната срѣда...

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Художественнитѣ произведения на Христо Ботйовъ.

Продължение: — Едно заключение. — Пѣсеньта на Ботйова и емоцията въ изкуството. — Социалната симпатия. — Изкуство на идеята и на образа. — Що е изкуство? — Изкуството въ художественната пѣсень на Христо Ботйовъ. — Нѣколко библиографически бѣлѣжки и още една бѣлѣжка. — Пѣсеньта на борбата и пѣсеньта на бждащето. — „Царството на разума“ въ поезията. — Лирическата пѣсень. — Чувство, умъ, въображение. — Образи. — Картини. — Природа. — Пѣсеньта на Балкана. — Самодивската красота. — Сжщностьта на Ботйовата поезия. — Българската критика и художественнитѣ произведения на българския поетъ. — Какво успоряватъ на Ботйова? — Неговитѣ „литературни кражби“ и съньтъ на литературнитѣ пирати.

I.

Волтеръ бѣ казалъ, че поезията е музика на душата. Ако тази мисъль изразява една истина, бащата на българската поезия трѣбва да се смѣта честитъ съ това, че неговото художество — хуморъ и пѣсень, сж отгласъ не само на неговото лично настроение, но че тѣ сж музика на цѣлъ животъ и на цѣло бждаще. Защо това така?

Художественниятъ разказъ и хуморътъ на Ботйова изразяваха въ словесни и веществени образи, както личното гледище на поета, така сжщо гледището на цѣла една срѣда, на цѣла една генерация, която по

убѣждения не се е различавала отъ авторътъ. Идеитѣ, които съобщава поетътъ сѫ идеи почерпени отъ дѣйствителностьта; тѣ сѫ се носили между съврѣменницитѣ, които се пѣкли въ горчилото на живота, страдали заедно съ поета, хиляди пѫти сѫ прѣживѣвали съ него онова, което по-сетнѣ се яви като дѣло на художественното творчество, като продуктъ на фантазията и на логическото мишление. Това впечатлѣние е поразително за онѣзи, които сѫ способни да се прѣнесатъ въ епохата, да се заживѣятъ съ мечтитѣ на поета, съ блѣноветѣ на неговия духъ и съ нуждитѣ на живота.

Този животъ, въ неговото спонтанно развитие, говори въвъ литературнитѣ трудове на българския поетъ — били тѣ проза или поезия.

Затова емоцията, която възбуждатъ у насъ Ботйовитѣ художественни произведения, е силна, лишена отъ абстрактность, слѣдователно, лишена отъ елемента на бързата прѣходность. Абстрактниятъ идеологиченъ елементъ е чуждъ на Ботйовата поезия, неговото художество е строго запазило връзката на своето произхождение съ обективнитѣ условия, слѣдователно, въ рѫцѣтѣ на българския поетъ, изкуството се явява едно орѫжие за борба, свѣтлина за живота и пропаганда за идеи. Тритѣ тѣзи нѣща сѫ тѣсно приемни въ пѣсеньта на Ботйова, и всѣко отдѣлно чувство, което възбужда тя, е рефлексъ на едно състояние, на цѣло развитие, намѣрило отгласъ въ душата, прѣработено въ съзнанието, отмѣрено съ логиката.

Една принципална тема въ съврѣменната естетика е разнорѣчивиятъ въпросъ за свойството на естетическата емоция, която възбужда дадено произведение. Съврѣменната психология, по която се води болшинството естетици, разглежда тая проблема независимо отъ цѣла редица психологически явления и, главно, разглежда е самостоятелно отъ проблемата за изкуството

въощбе. Несъмнѣно, ако литературниятъ критикъ може да си отговори ясно на въпросътъ: що е изкуство? всички по-второстепенни проблеми, зависими или произтичащи отъ нея, ще се прояснатъ отъ само себе си. Естетическата емоция — това е очевидно за всѣки човѣкъ съ елементарно образование — не е и не може да бѫде нѣщо обстрактно. Ако нейната цѣль е да ни съобщи радость или състрадание, очевидно, тие нѣща нѣматъ една самоцѣль, а сѫ въ отношение къмъ дадена конкретна срѣда отъ живи личности, къмъ даденъ обектъ. Но срѣдата отъ живи личности сѫщо така не е нѣщо аморфно, нито самопроизволно създадено. Тази жива срѣда мисли, чувствува, осѣща и, може би, не въ по-малка степень прѣживѣва или е прѣживѣла, наистина, често пѫти въ по-несъвършенъ видъ душевното настроение, което прѣдизвиква у насъ естетическата емоция — или самата съобщена емоция. Но толкозъ по-добрѣ! Ако по степеньта на своята интенсивность естетическата емоция е по-силна отъ оная, която будятъ у насъ безлогичнитѣ нагледъ обществени явления, това ще каже, че ролята на изкуството е — да ни прѣдстави живота именно въ неговитѣ значителни форми, да изобрази конкретнитѣ обществени отношения въ тѣхното движение било по възходяща или низходяща линия. Само въ такъвъ случай изкуството ще изгуби своя мистически характеръ, и само тогава формулата „изкуство на изкуството“, съ която ни дразнятъ „невиннитѣ естетици“ ще си остане една чиста безмислица.

Историческото развитие на изкуствата, откакъ ги помни писменността на народитѣ, именно иде да ни докаже, че изкуството не е чуждо на живота, и главно — въ него, повече отколкото другадѣ, се прѣломляватъ психологическитѣ и обществени клатушкания на дадена епоха. Като живъ барометъръ то ни показва колебанията въ обществената психология и като по

мраморъ въ него е изваянъ паралелограмътъ отъ исторически и социални сили, които сж дѣйствували въ политическия и наученъ животъ на човѣчеството. А това едничко обстоятелство ни показва, че изкуството не е чуждо на иманентното развитие въ дадени сжществующи отношения, неговъ плодъ е или неговъ изразъ.

Така може да се обясни, струва ни се, и социологическия характеръ на естетическата емоция въ изкуството. Бѣше нѣкога врѣме, когато въ литературната критика прѣобладаваше мнѣние, че изкуството е въплощение на „прѣкрасното“. Днесъ понятието „прѣкрасно“ прѣстана да е димиургъ въ естетиката, само то се слѣ съ емоцията и съ още много други елементи, отъ които зависи както то, така сжщо и свойството на естетическата емоция.

Но ако въ свето научно схващане изкуството не е нищо друго, освѣнъ конкретенъ изразъ на материалнитѣ отношения въ дадена епоха, не слѣдва ли да се каже, че и естетическата емоция носи всичкитѣ свойства на тѣзи отношения и че, слѣдователно, всѣкога трѣбва да се прави разлика между емоция и емоция?

Да вземемъ единъ примѣръ, не изъ материалнитѣ изкуства, въ които сѣкогажъ по-очевидно се наблюдава това явление, но изъ словеснитѣ, въ които различията въ свойствата на естетическата емоция се губятъ.

Да вземемъ едно отъ най-шумнитѣ съврѣменни драматически произведения, което, между прочемъ казано, раздѣли мнѣнието на европейскитѣ критици. Ние ще говоримъ по непосрѣдственни наблюдения. Ние ще говоримъ за „Chantecler“. Е, добрѣ! авторътъ на това драматическо произведение, Едмондъ Ростандъ, е единъ отъ модернитѣ французски поети, и при това поетъ съ щастливъ талантъ. Въ „Шантеклеръ“ геният на Е. Ростандъ дѣйствува на „всѣхъ парусахъ“,

и нека го признаемъ, ефектътъ, който произвежда Шантеклеръ е ефектъ отъ първостепенна сила, защото на много мѣста прѣдъ васъ говори вдъхновението отъ една страна, отъ друга вниманието на авторътъ да не наскърби нито единъ символъ въ драмата. Но странно нѣщо! Тъкмо когато критицитѣ най-много рекламираха това екцентрично произведение, тъкмо когато славата на французскиятъ поетъ обикаляше свѣта, а Щантеклеръть кацна и надъ цариградскитѣ палати, общиятъ ентусиазмъ отпадаше, и театритѣ оставаха съ особенъ родъ посѣтители. Защо ли това така? Пишущиятъ тие нѣколко реда има рѣдкото щастие да бжде по това врѣме въ отечеството на Ростанда и да гледа на сцената Шантеклера. На едно прѣдставление, посѣтено не особно завидно, макаръ да играеха първостепенни фр. артисти, настроенията на публиката се раздѣлиха. Една часть отъ публиката, оная, която заемаше партера и първата галерия, бѣше въ пълно възхищение и аплодираше артиститѣ при всѣка пауза; друга часть — посрѣщаше символитѣ и тѣхнитѣ приказки съ свирки или подигравки, а третя часть — стоеше индеферентна и съжаляваше „за масрафа“. Свръхъ това, тъкмо когато Шантеклеръть въздаваше славословие на слънцето, пѣчеше се и се надуваше да разправя за красота, поезия и още нѣщо, единъ господинъ си бѣ въобразилъ, че е въ своитѣ нощни покои... — Защо това така?

Въ момента на прѣдставлението нѣмаше нѣколко емоции, но една за всички. И за публиката отъ партера, и за тая отъ галериитѣ словеснитѣ и веществени образи, най-сетнѣ идеитѣ, понятията, броятъ на емоциитѣ, отъ които вкупомъ се слагатъ естетическитѣ особенности на „Шантеклера“, сж едни и сжщи, не нѣколко. Пакъ питаме: защо едни аплодиратъ, а други сж равнодушни или негодуватъ? Сигурно, съ степеньта на художественното развитие у публиката малко нѣщо

ще се обясни, защото ако кажемъ, че това е първата причина, тогава ще се изпрѣчимъ прѣдъ една необходимость и нея да обясняваме. Човѣшкиятъ умъ е любопитенъ да знае много работи и още повече, когато даденъ отговоръ е неудовлетворителенъ и се касае за изкуството. Тогава? — просто на просто любопитството бѣше повикало зрители отъ различно обществено положение, съ различни ожидания отъ художественнитѣ произведения, съ различни възгледи—, нѣща, които, en general, не сж имъ позволили съ еднакво съчувствие да се отнесатъ къмъ едни и сжщи художественни положения. А това ще каже, че природата на емоциитѣ, които възбужда Шантеклеръ у зрителитѣ, въпрѣки очакванията на авторътъ Е. Ростандъ, има не нѣкакъвъ мистически характеръ, а твърдѣ „прикладно“ значение: изразъ на особенното състояние, въ което се намира развоя на обществено-литературнитѣ отношения въ Франция, „Шантеклеръ“ не прѣдставлява нищо друго въ своята сжщность, освѣнъ една буржуазна драма, която е създалъ декаданса на тая класа. Затова, екцентричностьта на обстановката, сетнѣ това, дѣто хората сж облечени въ животински кожи, като кучета, кокошки, патки, жаби, скакалци и други, както и старанието на поетътъ да издигне високо храмъ на „чистата красота“ мимо неспособностьта на старото общество да създаде такава, си оставатъ суетни усилия, емоцията вмѣсто да печели откъмъ интенсивность, губи откъмъ експансивность въ очитѣ на хора съ по-нормални литературни вкусове.

Съ други думи, едни харесватъ, други — не.

Съ други думи, една и сжща емоция въ изкуството има свойството да залисва, или да приспива: приспива онѣзи, които вървятъ по една посока въ живота, — забавлява онѣзи, които вървятъ по друга посока.

Съ други думи, естетическата емоция е нѣщо относително, защото тя е рефлексъ на дадена общест-

венна срѣда къмъ която пакъ се възвръща. Но тя неможе едновръменно да има отношение къмъ друга, чужда ней срѣда: подчинена на извѣстна идея — прѣдвзета или не, това не е важно въ случая —, естетическата емоция е тѣсно свързана съ извѣстни интересни — духовни или материални, това пакъ не е отъ първостепенна важность въ настоящия случай. Но ние казваме „подчинена на извѣстна идея“ и „свързана съ извѣстни интереси“. Съкашъ, въ тѣзи двѣ нѣща трѣбва да се крие цѣлата сжщность на въпроса. Дали емоцията въ изкуството нѣма да е толкова по-силна, колкото повече тя се подклажда отъ една по-възвишенна, по-ясна и цѣлесъзнавана идея, и се базира заедно съ тая на по-широки обществени преспективи? Дали оная емоция ще да печели въ естетическо отношение, която е инспирирана отъ идея затворена въ себе си и която вика на почивка, или оная, която е инспирирана отъ идея на лжчезарно бждаще и която зове къмъ ново битие?

Поезията на Хр. Ботйовъ не само подига всички ~~тѣзи~~ въпроси, свързани съ сжщностьта на изкуството, но въ нея се намиратъ и тѣхнитѣ отговори.

II.

Характеристична особенность на Ботйовата поезия е това, че тя е прѣимущественно поезия на идеята въ образъ, и второ, че социалната симпатия въ нея играе първостепенна роля. Съ това качество се отличава и емоцията, която всѣки отдѣленъ стихъ буди у васъ. А това е едно доказателство, че въ художественнитѣ произведения на нашия поетъ изкуството е намѣрило своя завършекъ.

Рипна ми Чавдаръ отъ радость,
Че при татка си ще иде,
Страшни хайдути да види

На хайдушкото сборище;
А майка ядна, жалостна,
Дѣте си мило пригърна
И... пакъ заржда, заплака!

Емоцията въ тѣзи седемь стиха е пълна, завършена и силна, защото изразява една ясно опрѣдѣлена идея. Нищо не липсува на този фрагментъ, нито откъмъ бои, нито откъмъ тонъ, да възбуди у васъ чувство на желание къмъ единъ подвигъ, свързанъ съ едно по-съвършенно битие, за да потърсите сждбата, която привлича Чавдаръ воевода въ гората. Въ националната ни литература, както сж прѣдставени героитѣ въ поезията на Ботйова, като Чавдаръ-воевода, Хаджи Димитъръ и др. не сж само исторически лица: тѣ сж, казано по-общо, единъ принципъ, едно знаме за бой и лаври. Въ тѣхъ, сѣкашъ, е символизирана борбата на нашето минало, като начало и като емблема.

Нека надникнемъ надъ още 1—2 фрагмента изъ „Хайдути", поема съ високъ художественъ колоритъ. — Я надуй, дѣдо, кавала, — Слѣдъ тебъ да викна — запѣя —

Пѣсни юнашки хайдушки,
Пѣсни за вѣхти войводи...

Кои сж тие „вѣхти войводи"? Тѣ сж много, тѣ сж цѣла плеада, която има своята Пинакотека (Pinacoteque) на Странджа-баиръ, на Иринъ-Пиринъ и на Хемусъ, който държи върху рамѣнѣтѣ си цѣлъ Старопланински полуостровъ, който по богатство на традиции съперничи съ Олимпъ!... Единъ отъ тая плеада-герой е синътъ на Петка Страшника —

Единъ бѣ Чавдаръ войвода —
Единъ на баща и майка,
Единъ на вѣрна дружина.

Дѣте още, въ жилитѣ му тече юнашка кръвь, която разширява сърдцето, пръска главата отъ буйство, тегли къмъ Стара Планина: тамъ е бащата, защитникъ на робитѣ —, тамъ се пѣе хайдушка пѣсень, пѣсеньта на свободата, пѣсеньта на живота —

При татка искамъ да ида,
При татка въ Стара Планина;
Татко ми да ме научи
На к'ъвто иска занаятъ.

Думитѣ за бой съ народенъ врагъ падатъ като олово върху майчино сърдце. Една свада съ майка е обикновенно една трагедия —:

Зави се майка, замая —
Къмъкъ й падна на сърдце;
Гледа си въ очи Чавдара,
Въвъ очи черни, голѣми,
Глади му глава кждрава
И ръда, клета, та плаче.
Чавдаръ я плахо изгледа,
И съ сълзи и той на очи,
Майка си бърже попита:

„Кажи ми, мале, що плачешъ?
Да не сж татка хванали,
Хванали или убили?
Та ти си, мале, остала
Сирота гладна и жъдна!..."

Пригърна майка Чавдара,
Въ очи го черни цалуна,
Въздъхна, та му продума:

„За тебе плача, Чавдаре,
За тебе, дѣте хубаво,
Писано още шарено:

Ти ми си, синко, едничакъ,
Едничакъ още мъничакъ,
А лоши думи хортувашъ . . .

Всѣка дума е откършена изъ сърдцето, всѣки стихъ е изкованъ съ божественния огънь на свободата. Чавдаръ не е никой другъ, освѣнъ самия поетъ, който, както знаемъ, лично е прѣживѣлъ, дълбоко чувствувалъ влечението къмъ Балкана. Но това влечение не е единъ неопрѣдѣленъ инстинктъ, отъ който сж се въодушевявали въобще хайдутитѣ, но една идея, вече посъзнателно генерализирана у поета, по-цѣлесходна. Ето защо, впечатлѣнието е силно. Но то още посилно става въвъ съпоставката на два принципа, ако щете — на два инстинкта, ако щете — на идеята съ майчиния инстинктъ. Въ художественната литература естетическото впечатлѣние е толкова по-брутално, колкото повече на едно положително начало се противопоставя единъ отрицателенъ принципъ, когато срѣщу синтезата стои антитезата. Идеята, която прѣдставлява Чавдаръ, е сама по себе значително силна, но само при двѣ обстоятелства тя добива конкретно художественно значение: въ срѣдата, която ѝ се противопоставя и при срѣдата, въ която се проявяватъ лицата и нѣщата. Трѣбва да имашъ голѣмо чувство къмъ красотата, голѣмъ усѣтъ къмъ хармонията, която ще постигнешъ отъ съпоставянето на двѣ или нѣколко положение, както и голѣмо уважение къмъ идеята и силата, за да не пропуснешъ нито единъ моментъ, който може да тласне напрѣдъ художественността на произведението. Като поетъ, Ботйовъ се отличава съ всички тѣзи особенности, и тѣхъ ние откриваме въ горнитѣ фрагменти.

Кои сж тие моменти?

Първо, прѣданието за Балкана и за героя; второ — словесната борба между майка и синъ; трето —

плачътъ на майката и радостьта на юнакътъ. Тѣзи три главни момента, безъ да разчитаме на майчината надежда:

— (Ще идешъ, синко Чавдаре,
Едничко чедо на майка!
Ще идешъ утрѣ при него (при татка си);
Ала те клетва заклинамъ,
Ако ти ѝ мила майка ти,
Да плачешъ, синко, да искашъ
Съ дружина да те не води,
А да те далечъ проводи,
На книга да се изучишъ —
Майци си писма да пишешъ,
Кога на гурбетъ отидешъ...) —,

повтаряме, горнитѣ три главни момента, освѣнъ чувството майчинска надежда, изчерпятъ цѣлото съдържание на картината, която поетътъ е надраскалъ съ любовь, съ чувство и съ силно въображение. Кой ще се нагърби съ неблагодарната роля да доказва, че въ стиховетѣ: „Зави се майка, завая — Камъкъ ѝ падна на сърдце“ — нѣма художественъ елементъ? Кой би се усмѣлилъ да отрича, че въ стиховетѣ: „Гледа си въ очи Чавдара, — Въвъ очи черни голѣми, Глади му глава кждрава — И ръда, клета, та плаче“ — нѣма едно високо съдържателно чувство, прѣдъ което трѣпти цѣлото човѣшко сжщество? Отдѣлнитѣ думи, взети сами по себе си, не значатъ нищо, или значатъ много малко; но тѣ сж нѣщо, когато означаватъ нѣщо. Думитѣ въ поезията Ботйова иматъ не лексикологно значение, а голѣмъ художественъ смисъль. Тѣ сж въ центъра на нѣщата, въ сърдцето на събитията: като наблюдавашъ какъ ги слага поетътъ, струва ти се, че и тѣ сж създадени по непосрѣдственно вдъхновение, а не съзнателно търсени, за да отговорятъ на неговата цѣль. Когато събитията слѣдватъ своята логика, когато не изкуст-

венность, а непосрѣдственни наблюдения даватъ полѣтъ на твоето изкуство, идеята, мисъльта, впечатлѣнието, чувството, най-сетнѣ — понятията —, всичко намира своето естественно съотношение и те кара да търсишъ и да намирашъ безъ трудъ форми, думи и сентенции за непосрѣдственъ изразъ. Гениалниятъ скулпторъ чувствува гдѣ какъ да сложи длѣтото и гдѣ какви форми на физическата линия да даде, за да изрази силата на мускула, движението на лицето, сир. движението на душата, значението на духътъ. Художникътъ поетъ — осѣща вибрацията на идеята и понятията въ своята душа, и както гениалниятъ скулпторъ, и той знае, осѣща съ какви словесни форми ще откърши ритъмътъ на своето градиво, какъ ще създаде необходимата хармония между образътъ и идеята.

О, да! Хайдути не е единственниятъ монументъ въ поезията на Х. Ботйовъ. Но кажете ни, че Хайдути не е единъ документъ — и то още какъвъ цѣлостенъ документъ! — за високо развитие на нашето изкуство, което у другитѣ български поети се намираше още въ епохата на диваческото състояние, когато у Ботйова това изкуство изъ единъ пжть влѣзе въ епохата на цивилизацията.

Грация и енергия отличава и другитѣ пѣсни на Христо Ботйова, грация и енергия хармонизира цѣлото негово изкуство, върху което грѣе лжчътъ на свѣтлината. У Ботйовъ нѣма нито една форма създадена извънъ нѣщата, които сжществуватъ. Това ще видимъ по-долѣ въ 1 — 2 гениални поетически фрагмента, — това се вижда и въ друга пѣсень у поета, която буди носталгия не къмъ „отечеството на глупцитѣ“, а къмъ Лобното мѣсто:

Вдъхни всѣкиму, о, Боже!
Любовь жива за свобода —
Да се бори кой какъ може
Съ душманитѣ на народа.

Подкрѣпи и менъ ржката,
Та кога възстане робътъ,
Въ редоветѣ на борбата
Да си найда и азъ гробътъ!

Не остаяй да истине
Буйно сърдце на чужбина,
И гласътъ ми да прѣмине
Тихо като прѣзъ пустиня!...

III.

Прѣди обаче, да продължимъ анализътъ и разсжжденията си върху художественнитѣ произведения на поета, длъжни сме да дадемъ на читателитѣ си нѣколко библиографически свѣдѣния изобщо за пѣснитѣ на Ботйова.

Ботйовъ захвана да пише още на ученическата скамейка, а прѣзъ 1866—67. г. бидѣйки въ Калоферъ, той рецитираше нѣколко замислени произведения, въ които по-късно се наложи жанърътъ на неговия талантъ.

Въ Ромжния той написа всичкитѣ си пѣсни и съ изключение на „Майци си“, останалитѣ Ботйови пѣсни се срѣщатъ въ вѣстницитѣ: Дума, Будилникъ, Независимость, Свобода и Дунавска Зора.

Забѣлѣжително е едно нѣщо, че стихотворенията на Ботйова, съ изключение на 1 — 2, сж прѣтърпѣли кое двѣ, кое три редакции. Но сжщо така е забѣлѣжително и това, че радикални промѣни ние не виждаме нито въ едно. Промѣнитѣ се състоятъ въ поправка на слогове, изчистване на ржбести мѣста и замѣната на една дума съ друга, която отговаря повече на психологическия моментъ.

Тази обработка обаче, все пакъ ни показва двѣ нѣща: 1-во, способностьта на поета безъ особенни затруднения да си служи съ езика, да намира по-подходящъ езиковенъ материалъ за своето поетическо градиво

и 2-ро, съзнанието, съ което се е отнасялъ той къмъ своята поезия. Безъ тие двѣ нѣща, увѣрени сме — ние не бихме прѣмълчали това обстоятелство — поезията на Ботйова би изгубила твърдѣ много, и въ нея емоцията нѣмаше да е тъй силна и завършена, както видѣхме и както ще видимъ. Въ 1867. година, когато бѣ пратено „Мэйци си“ на Гайда, езикътъ у Ботйовъ е отрупанъ съ черковно-славянизмъ, съ архаичното слогодумие на Неофита Бозвели и Славейкова. Тъй да мислимъ ни дава поводъ само печатаното въ Гайда — Майци си. Дали това стихотворение не е прѣтърпѣло мжки отъ Славейковата поетическа тесла, ние не знаемъ. Но прѣдположенията въ тая посока не биха били безосновни. За „поетъ“ въ оная епоха минаваше П. Р. Славейковъ, макаръ да не откри никаква перспектива за поезията ни, и не е никакъ чудно, ако единъ „майсторъ“, като него, си е позволилъ да „рендосва“ произведението на единъ „чиракъ“!

На 1868. година Ботйовъ прави голѣма крачка напрѣдъ въ обработката на своитѣ произведения; въ 1871. година, когато се яви в. „Дума“, езикътъ на Ботйова е установенъ, и отъ тая дата нататъкъ — колкото стихотворения се появиха, било въ първа или въ послѣдня редакция, останаха почти въ сжщето дефинитивно положение. Отъ нашитѣ бѣлѣжки къмъ съчиненията на поета всѣки може да види послѣдователностьта, съ която е напрѣдвалъ стихътъ на Ботйова. Тукъ ще дадемъ нѣколко примѣра, които въ това отношение се явяватъ най-характерни.

Напримѣръ:

1. Дѣлба, печатана за пръвъ пжть въ в. Свобода (г. I. бр. 39. стр. 306; Букурещъ 1870.) е стихотворение, което е прѣтърпѣло най-чувствителни промѣни. Стихотворението е добрѣ извѣстно, за да не съпоставяме послѣднята съ първата редакции. Отъ първата обаче, ето два куплета, които въ дефинитивното издание на Ботйовитѣ стихотворения сж прѣтърпѣли коренни прѣработки. [1])

По чувствата сме ние братия съ тебе
И мисли еднакви таимъ,
И вѣрвамъ, че на свѣтътъ почти за нищо
Ние нѣма да са разкаимъ.
. . . . . .

Сърцето си ние вече казахме
Съ жалостните наши двѣ лири,
Че главитѣ си нѣма да склонимъ
Предъ страсти и свѣтски кумири...

2. Елегия'та, помѣстено за пръвъ пжть пакъ въ в. Свобода (ч. I. бр. 37. стр. 291; 8. августъ 1870.) е понесло сжщо така нѣколко поправки. Първитѣ четири стиха гласятъ:

Кажи ми, кажи, бѣдни народе,
Кой та въ тазъ рабска люлка люлѣе?
Тозъ ли, що Христа на кръстъ прободе
На вржхъ Голгота звѣрски въ ребрата...—,

отъ които първитѣ два откъмъ форма стоятъ по-долѣ, отколкото въ послѣднята редакция, пакъ извѣстна на читателитѣ.

3. Послѣдователность въ развитието на Ботйова стихъ се е отпечатила още по-добрѣ въ стихотворението

---

[1]) Не бива да се изпуска изпрѣдъ видъ едно сериозно обстоятелство, именно, че всѣка една редакция се е чувствувала въ правото си да внася свои поправки въ трудоветѣ на своитѣ сътрудници. Сигурно, както Славейковъ, и Каравеловъ ще си е позволявалъ волности надъ произведенията на младия и неизвѣстенъ още поетъ Ботйовъ. Затова именно макаръ да нѣмаме непосрѣдствени аргументи, за да се установи факта, трудно е да се каже, че формата на нѣкое стихотворение, установена за първата редакция е първоначално Ботйова.

Къмъ брата си. Това стиховорение има три редакции: първата се появи въ в. Дунавска зора (г. I. бр. 14; Браила, 1868.) съ подписъ П-въ, изъ която редакция привеждаме тука първитѣ два куплета:

Тѣжко, брате, ся живѣе
Между глупцы неразбраны!
Ахъ душя ми въ огънь тлѣе,
Ахъ сърдце ми въ люты раны!

Отечество мило любѫ,
Неговѫ-тѫ святость пазѫ;
Нъ себя си, брате, губѫ,
Тѣзы глупцы като мразѫ...

Вторъ пѫть сѫщето стихотворение е печатано въ в. Свобода (г. I. бр. 33. стр. 282.) съ подписъ Х. П-въ. За да дадемъ възможность на читателя самъ да направи сравнение съ горнитѣ два куплета, както и съ дефинитивната редакция на това стихотворение, всеизвѣстно, ние ще го приведемъ тука изцѣло:

Тѣжко, брате, се живѣе,
Между глупци неразбрани!
Душата ми въ огънь тлѣе,
Сърдцето ми е въ люти рани.

Отечество вѣрно люба
Завѣтътъ му свято паза;
Но себѣ си, брате, губа,
Тие глупци като мраза.

Мечти мрачни, мисли бурни
Гризътъ, мѫчатъ душа млада, —
Нѣма ржка кой да турне,
На туй сърдце, гдѣто страда!

Тоя глупецъ, нѣмá знае,
Що е радость и свобода?
Сърдцето му не играе
Въ отзивь на плачь изъ народа!

Често, брате, скритомъ плача
Надъ народенъ гробъ печаленъ;
Кажи ми ти що да тача
Въ тойзи мъртавъ свѣтъ коваренъ?

Сѣки глупецъ пари иска,
Па продава баща, майка;
Дъщеря му въ харемъ писка
А той дреме и не хайка.

Отъ никѫдѣ отзивъ нѣма
На гласъ искренъ, благороденъ,
А твойта е душа няма
Къмъ плачь божи, плачь народенъ.

4. Въ механата (в. Независимость, г. III. бр. 52.) е сѫщо така прѣтърпѣло промѣна за втората редакция; въ първата се срѣщатъ, напр. такива стихове:

Робътъ спи — неще да стане
А ний, вмѣсто съ ножътъ въ ржка...,

намѣсто:

Скоро той не ще да стане:
Ний сме синца съ чаши въ ржка! —,

както стои въ дефинитивната редакция.

5. Хаджи Димитъръ, което се появи за пръвъ пѫть въ в. Независимость (г. III. бр. 47. за 1873.) и въ познатия на читателитѣ Календарь за 1875. е прѣтърпѣло измѣнения само въ послѣднитѣ два стиха на послѣдния куплетъ; въ първата редакция стои:

И вълкътъ му ближи лютата рана,
А пъкъ слънцето пече-ли-пече! —,

вмѣсто:

Вълкътъ му ближе лютата рана,
И слънцето пече ли-пече.

Първиятъ сборникъ съ пѣснитѣ на Ботйова е далъ самиятъ поетъ подъ название „Пѣсни и стихотворения отъ Хр. Ботйовъ и С. Стамболовъ, кн. I. Букурещъ 1875.“, кждѣто сж влѣзли всичкитѣ негови извѣстни поетически трудове въ послѣдня, дефинитивна редакция. Ние не можемъ да кажемъ днесъ били измѣнилъ нѣщо въ формата на своя стихъ, ако поетътъ бѣ доживѣлъ до наши дни. Съмняваме се. Отъ 1871. до 1876. година Ботйовъ бѣше съвършенъ стилистъ и, рѣшително ще кажемъ, — българскиятъ стихъ се установи за винаги съ неговата поезия. Съ Ботйовата поезия насамъ се захваща съзнателното развитие на българския художественъ стихъ, а този стихъ въ произведенията на Хр. Ботйовъ е окончателенъ за оние идеи, които се явяватъ характерни за неговото творчество. Безъ окончателната форма, която даде поетътъ на произведенията си, както има случай да се убѣди читателя отъ горнитѣ нѣколко примѣра, несъмнѣно, художественното впечатлѣние отъ поезията на Ботйова нѣмаше да бжде сжщето, каквото ни правятъ днесъ анализиранитѣ Хайдути и други.

Прѣди да минемъ по-нататъкъ, нека направимъ и слѣднята бѣлѣжка:

Стихотворенията на Ботйова сжществуватъ у насъ въ 4 — 5 различни издания. Направени съ търговско-спекулативна цѣль, тие издания сж лишени отъ добросъвѣстность. Въ всички липсуватъ или отдѣлни стихове, или цѣли куплети. Въ дадената отъ З. Стояновъ редакция сжщо така липсува, напр. изъ Хайдути стихъ 124, а въ „Моята молитва“ цѣли четири стиха!

Останалитѣ издания, дадени отъ други издатели, сж още по-прѣстжпни. [1])

IV.

Въ нѣколко Ботйови стихотворения борбата за по-добро бждаще се е прѣвърнала въ единъ поетически принципъ и се слива съ идеята за „царството на разума“. „Елегията“, докато е единъ горчивъ укоръ противъ безволието на оние, които чакатъ „редъ за свобода“, „Борба“ и „Гергьовъ-день“, както и „На прощаване“ — сж пѣсни на борбата, лозунгъ на тая борба, позивъ за кървава разплата, въ които прѣобладава воля и характеръ, защото поетътъ си служи съ всичкитѣ източници на изкуството.

Въ тжги, въ неволи, младость манува,
Кръвьта се ядно въ жили вълнува,
Погледътъ мраченъ, умътъ не види
Добро ли, зло ли на срѣща иде . . .

Едно тежко, гнетеще духътъ състояние, едно страшно съзнание за близката неизвѣстность, която ще хвърли човѣкътъ въ борба съ нѣкаква стихия, облечено въ единъ чистъ, лекъ, бързъ, строгъ стилъ. Ние ще цитираме:

На душа лежатъ спомени тежки,
Злобна ги память често повтаря,
Въ гржди ни любовь, ни капка вѣра,
Нито надежда отъ сънь мъртвешки
Да можешъ свѣсенъ човѣкъ събуди!
Свѣстнитѣ у насъ считатъ за луди...

Като четемъ тие стихове, идатъ ни въ паметьта думитѣ на Канта, който казваше, че „естетическитѣ качества

[1]) Вж. по тоя въпросъ бѣлѣжки 21, 44 и др. къмъ съчиненията на поета, а така сжщо „Литературенъ Алманахъ“, томъ I. — III. стр. 161—172. и др.

на нѣщата“ отъ гледището на хубавото (le beau), сж сюбжективни (subjective). Съ други думи, тѣзи качества не сж нѣщо реално хубаво, а намъ се струватъ такива по причина законитѣ, на които е подчиненъ нашиятъ духъ. Да приемемъ това твърдѣние за вѣрно. Да се съгласимъ още съ опрѣдѣлението на Платона, че хубавото се състои въ великолѣпието на дѣйствителното („le beau est la splendeur du vrai!“). Нека приемемъ и опрѣдѣлението на Менделсона, че „есенцията на хубавото е единството въ вариациитѣ (l'unité dans la variété). Не срѣщате ли нѣщо хубаво въ горнитѣ стихове изъ Борба'та и какво е „естетическото качество“ на „нѣщата“, които рисува тя прѣдъ вашия „мраченъ“ или „бистръ“ умъ? Прѣимущественно изразъ на душевно настроение, рисуватъ ли тие нѣколко реда нѣкакво обективно състояние, и въ какво отношение се намира естетическата емоция къмъ състоянието на обекта: въ какво отношение се намира субекта къмъ обекта? Въ опрѣдѣленията на понятието „хубаво“, дадени отъ Кантъ и др. има много спиритуалность, много абстрактность. Но и при тѣзи условия, отъ стиховетѣ на Ботйова не излиза ли, че въпрѣки всички опрѣдѣления на хубавото въ изкуството, хубавото въ художественното значение на тие думи не стои извънъ идеята, извънъ съдържанието на нѣщата, изобразявани въ изкуството?

Да продължимъ:

...Глупецътъ вредомъ сѣки почита:
„Богатъ е“, казва, па го не пита
Колко е души изгорилъ живи,
Сироти колко той е ограбилъ
И прѣдъ олтарьтъ бога измамилъ
Съ молитви, съ клетви, съ думи лъжливи...
. . . . . .
Соломонъ, тоя тиранъ развратенъ,
Отдавна въ раятъ нѣйдѣ запратенъ

Съ свойтѣ притчи между светцитѣ,
Казалъ е глупость между глуцитѣ,
И нея свѣтътъ до днесъ повтаря —
„Бой се отъ бога, почитай царя“!

Свещенна глупость!... —,

„свещенна глупость“, която е обградена съ „лъжа и робство“.

Тъй върви свѣтътъ! Лъжа и робство
На тая пуста земя царува!
И като залогъ изъ родъ въ потомство
День и нощь — вѣчно тукъ прѣминува.

Но картината на злото ще се промѣни: красотата е живота, живота е борба; — борбата ще тури край на старото робство и ще постави началото на новъ животъ, пъленъ съ хубость и съ красота. Ако „великолѣпието на дѣйствителното“ (а дѣйствителното е живота) зависи отъ възстановение хармонията въ свѣта, при която „естетическитѣ качества“ на нѣщата ще ни се виждатъ съ тѣхната нормална сюбжективность, не слѣдвало ли би да допуснемъ, че само борбата ще възстанови тая хармония, условията, отъ които зависи да се забѣлѣжатъ всичкитѣ „естетически качества на нѣщата“, че само при нормални условия е възможно да се прояви „есенцията на хубавото“? Ще ти се да прѣдположишъ, че това е така, че то не може да бжде другояче, и че картината, която ни рисува поетътъ въ послѣднитѣ редове на своята Борба не сж фантазия, а дългъ, разумна повеля:

И въ това царство кърваво, грѣшно,
Царство на подлость, развратъ и сълзи,
Царство на скърби — зло безконечно!
Кипи борбата и съ стжпки бързи

Върви къмъ своятъ свещенни конецъ...
Ще викнемъ ние: „хлѣбъ или свинецъ!“

Думитѣ сѫ груби, защото сѫ силни. Защото борбата е страшна, ще бѫде изплетена съ нишки отъ олово, за да се дигне храмъ на царството на разума... Въ цѣлото литературно наслѣдство на поета това „царство“ стои на първо мѣсто, а въ Молитвата той казва да е благословенъ богътъ нашъ.

Но не богътъ въ небесата.

Не богътъ, комуто се кланятъ калугери и попове.

Не богътъ, комуто свѣщи палятъ православнитѣ скотове.

Не богътъ, който е направилъ отъ каль мѫжътъ и жената, и който е помазалъ царе, папи, патриарси.

Не богътъ, който учи робътъ да търпи и да се моли.

Не онази митологическа абстракция, която го храни доръ до гробътъ само съ надежди голи —

Не ти, боже, на лъжцитѣ,
На безчестнитѣ тирани,
Не ти, идолъ на глупцитѣ,
На човѣшкитѣ душмани!

А ти, боже, на разумътъ,
Защитниче на робитѣ,
На когото щатъ празднуватъ
Деньтъ скоро народитѣ!

Знаете ли вие кой е тоя богъ? знаете ли вие кой е тоя разумъ? Да! и вие, и ние, всички знаемъ този богъ и този разумъ, защото поетътъ ни ги посочи. Той се моли на този богъ всѣкиму да вдъхне

Любовь жива за свобода —
за да се бори кой какъ може —
Съ душманитѣ на народа.

Томува „богъ“, който е въ сърдцето и въ душата на поета, който едничекъ се грижи за собственнитѣ („моитѣ“) братя сиромаси на поета, който дава надежди, обѣщава правда и редъ щастие и свобода, се моли Ботйовъ, да подкрѣпи и неговата рѫка, да го надари съ повече мѫжки сили, защото богътъ на разумътъ е начало на всѣка прѣмѫдрость, а разумната прѣмѫдрость е произлѣзла отъ борбата, начало на животъ и на бѫднина. —

Подкрѣпи и менъ рѫката,
Та кога възстане робътъ,
Въ редоветѣ на борбата
Да си найда и азъ гробътъ!

Царството на разумътъ възпѣваше българскиятъ поетъ въ журнални статии, въ хумористически и сатири, кѫдѣ прѣко, кѫдѣ косвенно. Къмъ това царство той се стреми и въ поезията си, косто богътъ на разумътъ ще издигне въ свѣтътъ, за да прѣмахне всички досегашни царства съ тѣхнитѣ папи и патриарси, съ идолитѣ на глупцитѣ. Единъ богъ замѣнява другъ богъ; Олимпъ замѣсти пантеизма, християнството — Олимпъ, богътъ на разумътъ — Иехова. Но едно начало отстѫпя на друго съ борба. Боговетѣ отъ Олимпъ бѣха въ борба съ Прометей. Новиятъ Прометей, който нѣма да бѫде една поетическа хипотеза, а една реална обществена сила, озаренъ съ лѫчитѣ на „новата наука“, съврѣменнитѣ роби, сѫ се впуснали въ брань противъ боговетѣ на Олимпъ и Синайската гора, за да сложатъ върху развалинитѣ на вѣхтитѣ храмове едно ново здание.

Въ Борба, въ Гергьовъ-день, въ Хайдути, въ Молитвата, и въ онѣзи, които сме споменавали, и въ онѣзи, за които има да говоримъ — отъ първия редъ до послѣдния — българскиятъ поетъ оставя единъ

завѣтъ, нѣколко — позволете ни така да се изразимъ — нѣколко поетически тестамента!

V.

Но тѣзи поетически тестаменти сѫ и културната гордость на България.

Да надникнемъ въ тѣхъ за да видимъ, въ що се състои тѣхното културно и художественно достоинство.

Всѣка една лирическа пѣсень, балада или епопея, се отличава съ нѣколко бѣлѣга: чувство, образи, картинность, въображение и умъ. Всички тие бѣлѣзи сѫ отличителни за Ботйовата поезия: всѣка отдѣлна пѣсень у него е и едното и другото, е проникната съ чувство и съ умъ, а въображението на художникътъ я е направило щастлива и съ образи, и съ картини.

Трѣбва да се цитира:

Чуй какъ стѣни гора и шума,
Чуй какъ ечатъ бури вѣковни,
Какъ нареждатъ дума по дума —
Приказки за стари врѣмена
И пѣсни за нови теглила!

Въображението на поета лѣти и го носи

Тамъ, дѣ земя гърми и тътне
Отъ викове страшни и злобни
И прѣдсмъртни пѣсни надгробни.

Нѣма защо да се прѣнасяте мисленно въ епохата на робството, за да прѣживѣете идеята на поета: чувствата въ пѣсеньта сѫ тъй силни, образитѣ се тъй сливатъ съ картинитѣ, които изъ това стихотворение по брой се равняватъ току-рѣчи съ броя на стиховетѣ въ него, щото цѣлото дѣло на поета остава у васъ впечатлѣние на нѣщо грандиозно, велико. Страданията на робътъ се обръщатъ на буря, която кръши клонове;

тамъ, въ земята на плачътъ, въ отечеството на сълзитѣ, кѫдѣто всичко е въ кръвь облѣно, се завързва борба, стихията на поета, тамъ, въ земята на безконечнитѣ страдания, кѫдѣто народътъ влачи вериги, пищи зърно отъ свинецъ!

Тамъ... тамъ буря кърши клонове
А сабя ги свива на вѣнецъ;
Зинали сѫ страшни долове,
И пищи въ тѣхъ зърно отъ свинецъ
И смъртьта й тамъ мила усмивка
И хладенъ гробъ сладка почивка.

Картини: буря разярена, която прѣвива дърве, кърши клоне; сабя, която ги свива на вѣнецъ; страшни долове, изъ които пищи зърно отъ свинецъ. На друга страна: смъртьта и хладенъ гробъ. Въ петь реда е сбрано цѣло табло, сложно по концепция, просто по замисъль, трогателно по своята умозрителна сила!

Но съ това не се изчерпя богатството на Ботйовата поезия.

Старитѣ гърци търсѣха да имитиратъ красотата въ своята скулптура. Красотата въ изкуството, като емпиративно начало, е цѣла изваяна въ чиличения стихъ на българския поетъ, оракулътъ на нашето бѫдаще литературно развитие.

Всѣка една поетическа картина е откѫсната отъ сърдцето на поета; у Ботйова художественнитѣ картини сѫ нарисувани съ кръвьта на неговото сърдце.

Народътъ е поробенъ: сѫдбата е тежка, робътъ е онѣмялъ подъ нейнитѣ удари —.

...Мълчи народа!
Глухо и страшно гърмятъ оксви,
Намръщенъ само съ глава сочи
На сгань избрана!... Роякъ скотове!...

Нѣкои български критици, оние, съ които има да се разговаряме въ края на настоящата глава, отричатъ художественния елементъ въ поезията на българския поетъ. Какво умопомрачение! Читателтъ ще се съгласи съ насъ — ние говоримъ за онзи читатель, който е способенъ да живѣе съ идеитѣ на поета —, че въ отрицанието на българската критика има голѣма доза пристрастие и невѣжество. Ние казахме по-горѣ и то нарочно, прѣди още да дадохме нуждното количество примѣри, въ що се състои емоцията въ изкуството и отъ що зависи нейната природа. Кой би билъ онзи помраченъ умъ, който ще каже — каква дързость би било това! —, че цитиранитѣ редове, пълни съ умъ и съ въображение, съ сила и съ хубость, защото, ако щете, извънъ силата не може да има хубость! — кой ще дръзне да отрече, че цитиранитѣ редове не съдържатъ всичката способность да възбудятъ една досущъ възвишена илюзия, въ художественното значение на тая дума!

Сочи народътъ и поть отъ чело
Кървавъ се лѣе надъ камъкъ гробенъ;
Кръстътъ е забитъ въ живо тѣло,
Ражда разяда глозгани кости,
Смокъ е засукалъ животъ народенъ...

Трѣбва да умѣешъ да четешъ Ботйова, да чувствувашъ, както той е чувствувалъ, за да не кажемъ и да живѣешъ тъй, както поетътъ е живѣлъ, за да разберешъ неговата поезия. Ние бихме сами укорили поета, ако той не знаеше да мѣри на всѫдѣ значението на думитѣ. Всѣка една дума на всѣко мѣсто въ поезията нѣма едно и сѫщо значение. Двѣ думи, напр. синонимни, ако непосрѣдственно слѣдватъ една подиръ друга да означатъ еднородни или хетерогенни понятия, сѫ думи фатални въ поезията. Поетътъ трѣбва да осѣща да раздалечава хетерогеннитѣ понятия, да опрѣдѣля дистанцията между тѣхъ, и нѣщо повече, да умѣе да избѣгва монотонностьта и зѣянето. Само единъ укоръ може да се впише на горнитѣ редове и то тамъ, дѣто два слога, еднородни по звукъ, като поть и отъ („поть отъ“) стоятъ непосрѣдственно единъ слѣдъ другъ. Но това е субективна грѣшка на българското звукословие. Съ какво друго, напримѣръ, бихме могли да замѣнимъ тие двѣ думи? Потьта се лѣе отъ челото, за да падне върху гробния камъкъ. Ако потьта слизаше по лицето, тогава задачата на поета би била друга. Въ дадения случай, грѣшката, която едно усѣтливо ухо би могло да забѣлѣжи въ монотонното сливане на хомогеннитѣ звукове, е грѣшка не на поета. И при все това, ние бихме желали сѫдбата на тие и на още много други Ботйови стиха да бѫде подруга: ние бихме желали тѣхната мисъль и тѣхниятъ тонъ да бѫдатъ прѣнесени на платно, или на мраморъ, да бѫдатъ нарисувани съ длѣтото на скулптора. Българскиятъ поетъ отваря пѫть на нашитѣ живописци и скулптори, но... още рѫцѣтѣ сѫ неопитни, дѣтински и слаби..

VI.

Съ горнето ние не искаме да спрѣмъ, защото, справедливо да говоримъ, докато стигнемъ до славата на поета, до неговата пѣсень, ó, която ще се чупятъ много недостойни критически пера и отъ която ще се възхищаватъ бѫдащитѣ поколѣния, има да изминемъ още едно кѫсо разстояние, изпълнено съ по-красиви и по-великолѣпни статуетки. Поезията на Ботйова, състояща само отъ двадесеть парчета, прѣдставлява нѣщо като художественъ музей, който толкова повече те овладѣва, колкото по-дълго врѣме останешъ въ него.

Ние казахме, че по брой, картинитѣ въ Ботйовитѣ художественни произведения (respectivé-поe-

зия) възлизатъ до броя на стиховетѣ въ тѣхъ. По разреди, обаче, ако би ви се щѣло да ги дѣлите, както е въ обичая на нѣкои чужди критици, тие картини трѣбва да се разпаднатъ на нѣколко по-главни дѣла: картини на отечественната природа, картини на народнитѣ страдания, картини изъ личния животъ на поета, картини на бѫдащето и пр. Ние се запознахме съ едни отъ тѣзи картини.

Но и останалитѣ нѣколко, къмъ които прѣминаваме, по концепция и по сила на изпълнение, не отстѫпятъ на картинитѣ, за които говорихме.

Любовьта на Ботйова не е единъ поетически аксесоаръ; поетътъ има нужда отъ любовь да развѣдри чувства и мисъль, сѣкашъ да укрѣпне въ съчувствието на близъкъ по духъ човѣкъ мѫжка сила, крилати надежди. Спомнете си, какво наричаше поетътъ на първо либе: той думаше хайдушки думи. Любовникътъ е хайдукъ, хайдутинътъ — поетъ; първо, ще каже на либето да запѣе и то пѣсень като поета — любовникъ, пѣсень на жалость —

. . . какъ братъ брата продава,
Какъ гинатъ сили и младость,
Какъ плаче сирота вдовица,
И какъ теглятъ безъ домъ дѣчица! —

ще каже това поетътъ, пакъ ще грабне дружина вѣрна сговорна —

Подъ байракъ лични юнаци,
Напѣти въ дрехи войнишки
Съ левове златни на чела,
И съ саби — змии на кръстътъ —

и ще кондише надъ красно село, за да овѣнчае съ слава гробътъ народенъ:

О, тогазъ, майко юнашка!
О, либе мило, хубаво!

Берете цвѣтя въ градина,
Кѫсайте бръшлянъ и здравецъ
Плетете вѣнци и китки,
Да кичимъ глави и пушки!

Не е ли завършена картината? не е ли пълна емоцията? Да? Ето обстоятелствата! Първо: поетътъ е станалъ хайдутинъ и се скита не милъ не драгъ; второ: турчинъ бѣсней надъ бащино огнище, — тамъ дѣто поетътъ е порастналъ и първо млѣко засукалъ —,

Тамъ дѣто либе хубаво
Черни си очи вдигнеше
И съ оназъ тиха усмивка
Въ скрѣбно ги сърдце впиеше;

тамъ, дѣто баща и братя черни чернѣятъ за него. Трето: поетътъ — хайдутинъ е нарамилъ вече пушка и на гласъ тича народенъ; четвърто: брань —: ако поетътъ убитъ падне, то гато излѣзе либе и майка на хоро двѣ очи ще да се срѣщнатъ

И двѣ щатъ сълзи да капнатъ
На стари гръди и млади...

Стигне ли обаче до селото, челата ще бѫдатъ окичени съ вѣнци отъ бръшлянъ и здравецъ —

И тогазъ съ вѣнецъ и китка
Ти, майко, ела при мене,
Ела ме, майко, пригърни
И въ красно чело цалуни...
А азъ ще либе пригърна,
Съ кръвава ржка прѣзъ рамо...
Пакъ тогазъ... майко, прощавай!
Ти, либе, не ме забравяй!
Пѫтътъ е страшенъ, но славенъ...

Даже у такова тихо, равномѣрно въ развитие на идеята и чувствата стихотворение, като Пристанала,

горнитѣ качества, присѫщи на Ботйовата поезия, сѫ се напълно отпечатили. Написано въ духътъ на народната поезия, Пристанала, пакъ и Зададе се облакъ тъменъ... — съдържатъ образи, пластически скулптирани, лица съ характеръ и воля, положения бликнали съ чувство и съ вѫтрѣшна енергия. Хиперболата заема почетно мѣсто, ентусиазмътъ е сѫщо така уваженъ, за да се изобрази картина за интимното чувство, или за това на бащата-народъ...

Кавалъ свири на поляна,
На поляна, край горица.
Млада хубава Стояна
Търчи съ мѣнци за водица.
. . . . . .
Ей изкочи стара майка
На високъ и хубавъ чардакъ;
Ахна, търти се, заплака,
Като видѣ кървавъ байракъ,
Че се байракъ тамъ вѣтрѣе
Срѣдъ юнаци, срѣдъ дружина
И Стоянка се бѣлѣе
Въ пригрѫдкитѣ у Дойчина!

Между чувствата на бащата и майката има голѣма разлика. Условията сѫ принудили жената да мисли, да разбира и да чувствува не съ тая мѫжка сила, съ каквато чувствува бащата. Майката е повече егоистична — може би повече! — отколкото мѫжа, и тя се издига до себеотрицание въ случаи, когато низката култура е освѣтена съ една висока вѣра. Въ робство — жената е двойно робъ. Бащата е двойно герой. — Момата захвърля мѣнци — пусти опустяли! — и тича прѣзъ росно ливаде при дружина да пригърне либе и съ него юнашки да загине. На чардакътъ се задава бащата, поставенъ въ трѣвога отъ майчинъ плачь и клетви: той ще се скара на лудо дъще за волность

на млади чувства, но... като видѣлъ той Дойчина, дъщеря си и милъ сина, попоглади си брадата и извика къмъ гората:

Горо, горо, майко мила,
Толкозъ годинъ си хранила
Мене, горо, юнакъ стари
Съ отборъ момци и другари, —
Храни, горо, таквизъ чада,
Дордѣ слънце въ свѣтътъ гледа;
Дордѣ птичка въ тебе пѣе,
Тозъ байракъ да се вѣтрѣе!

Бащиното чувство е чувство народно, когато то е чувство хайдушко; бащината благословия е благословия божа, когато тя е благословия юнашка.

Юнакътъ ни говори и въ друга една поема, незабравяна отъ поколѣнията, но не оцѣнена отъ нашата литературна критика: тази поема ни рисува единъ моментъ на българската природа и единъ моментъ отъ тежката скрѣбь на човѣкътъ-робъ. Въ Зададе се облакъ тъменъ... — човѣшкото битие се слива съ битието на природата, по промѣнитѣ въ която понѣкога народътъ гадае своята сѫдба. Тънкиятъ познавачъ на българската народна душа умѣе да провежда корелация между вѣрването на простолюдина и естественнитѣ промѣни въ природата; а естетическо впечатлѣние Ботйовата пѣсень ще получи чрѣзъ художественни антитези. Пластичнитѣ изкуства си служатъ съ боитѣ за да прѣдадатъ всевъзможни тонове, които открояватъ битието на идеята; поетътъ си служи съ антитези, защото при тѣхъ по-релиефно изпъква красотата въ изкуството.

Зададе се облакъ тъменъ
Отъ къмъ гора, отъ Балкана:
Дали ще е дъждецъ дребенъ,
Или ще е буря страшна?

Прѣдчувствията не лъжатъ поетътъ — психологъ: наблюдава пригърбенъ надъ рало старецъ да рони сълзи, като градъ. Другъ пѫть било то, самъ поетътъ видѣлъ старецътъ да сѣди всрѣдъ юнаци въ гората, а сега...? Поетътъ иска отговоръ —:

Ехъ, мой синко! що ме питашъ?
Чуй тозъ гарванъ дѣ тамъ грачи...

Споредъ българската народна поезия, гарванътъ е вѣститель на грозни сѫбития: той грачи сега надъ безплодната кръвь, която лѣятъ въ селото неблагоразумни синове:

Двама братя воеводи,
Двамата ми вѣрни сина:
Скарали се кой да води
Бащината имъ дружина!

Тѣсни били планинитѣ
За несговорна дружина
И стърчатъ имъ днесъ главитѣ,
За да плаче кой какъ мине.

„Стариятъ войвода", неможелъ да ходи по Балкана, завѣщалъ борбата на недостойни синове, не равнодушенъ къмъ расколътъ, плодъ на несговоръ и безумие, иска не смърть надъ чадата си, които опитътъ ще научи кое трѣбва да вършатъ, а за себе си — земята да зине, гръмъ да го разсипе, вѣтъръ да го разнесе, за да не гледа сетнѣ сирашка несрѣта:

Боже, съ гръмъ ти разсипи ме!
Вѣтре, въ прахъ ти разнеси ме!
Да не гледамъ дѣца малки
И тѣхнитѣ клети майки,

Околъ пръте какъ се кѫсатъ—
Рѫцѣ дигатъ къмъ главитѣ,

И какъ послѣ ще се мѫчатъ
Голи, боси и прѣбити.

Било каквото било, гарванътъ, този Мефисто въ птичето царство, не напраздно е грачелъ:

Закапаха едри капки,
Лѣтятъ, крѣкатъ гѫски, патки;
Буря страшна ще да ревне . . .

Картината тука стои недовършена. Защото не е нужно да се довърши. Понѣкога единъ ескизъ е поефектенъ отъ една завършена рисунка на сѫщия сюжетъ Нѣколкото главни момента, схванати въ горнята поема стигатъ да ни се даде ясно прѣдставление за цѣлитѣ, на автора и за състоянието на лицата.

VII.

Мнозина тънки цѣнители на изкуството въ България бѣха се заплѣли прѣди нѣколко години въ единъ схоластиченъ споръ: прѣпираха се върху пустия въпросъ за мѫжкитѣ и женски рими у стихосложението и коя отъ тие два вида рими прѣобладава въ стиховетѣ на Ботйова. Заплѣтени въ рѣшението на формални въпроси, българскитѣ критици не видѣха дѣйствителнитѣ красоти въ Ботйовата поезия. Ученитѣ критици се заплѣтоха въ думитѣ, а нѣкои отъ тѣхъ пъкъ нарочно свѣдоха въпросътъ на тая формална почва, за да подцѣнятъ сѫщностьта, за да опразднятъ твореният на българския поетъ отъ тѣхнитѣ безспорни художественни достоинства.

Ние не сме прѣдразположени, нито пъкъ нѣкой би могълъ да ни въведе въ изкушение да паднемъ въ екстазъ само отъ една дума, или отъ думитѣ въ Ботйовата поезия. Но бива ли да се прости на заинтересуванитѣ и незаинтересувани критици свободата, когато тѣ се заематъ съ роля достойна за по-друга

участь, когато като вандали се нахвърлятъ върху българското изкуство и искатъ, безъ угризение на съвѣстьта си, да разрушатъ неговитѣ най-съвършенни паметници?

Ние сме прѣдъ тѣзи паметници: на тѣхъ сочатъ цѣли петь тъмни вѣка, цѣли десеть вѣка откакъ бѣха поставени първитѣ темели на българската държава, или откакъ се записа въ историята българската култура.

Това сж „Хаджи Димитъръ“ и „Обѣсването на Василъ Левски“, два ореола за нашето национално творчество, двата вѣнеца и за поезията на Ботйова! Въ тѣхъ — въ тѣзи двѣ дивни произведения, диша българската хубава природа, въ тѣхъ пѣе пѣсеньта на Балкана, въ тѣхъ е въплътена най-висшата красота, каквато може да мечтае всѣки художникъ — самодивската красота, въ тѣхъ е съсрѣдоточена енергията на българския националенъ гений, който нѣма прѣминало, но има настояще и това настояще е Ботйовъ, ще има бжаще и това бжаще ще е мечтаното отъ пѣвецътъ на робитѣ...

Викторъ Хюго казалъ бѣ, струва ни се, че поетътъ има двѣ очи: едното за човѣчеството (l'humanité), другото за природата (pour la nature).

Ботйовъ вижда подъ единъ и сжщи жгълъ човѣчеството и природата, и той не затваря дѣсното си око, когато гледа съ лѣвото.

Въ „Обѣсването на Василъ Левски“—, което (споредъ тънкитѣ цѣнители на глупостьта въ изкуството) разкривало отпадъкътъ на творческитѣ сили у българския поетъ, читателътъ вижда пакъ сжщето могжество на фразата, и пакъ оная сила на поетическата концепция, които наблюдавахме изъ другитѣ стихотворения. Нѣщо повече — тука, при загиването на единъ революционеръ отъ първа величина, гарванътъ за втори пжть се явява въ поезията на Ботйова, и то

въ единъ моментъ, когато смъртьта на единъ човѣкъ е смъртоносенъ ударъ, нанесенъ върху цѣлъ народъ.

О, майко моя, родино мила,
Защо тъй жално, тъй милно плачешъ?
Гарване, и ти, птицо проклета,
На чий гробъ тамъ тъй грозно ти грачешъ?

Охъ, зная, зная — ти плачешъ, майко,
За туй, че ти си черна робиня,
За туй, че твоя свещенъ гласъ, майко,
Е гласъ безъ помощь, гласъ въ пустиня.

Въ 1873. година една прѣдателска ржка посочи народниятъ Апостолъ на палачитѣ. Въ 1873. година бѣ сжденъ отъ османското правосждие синътъ человѣчески, — защитникътъ на робътъ. Въ 1873. бѣ окаченъ на бѣсилото единъ праведникъ, който говорѣше като светецъ, който мислѣше като философъ и който сочеше въ бждащето като пророкъ.

Въ 1873. година, татъкъ, по софийско равно поле, вѣтрища тръне гонѣха, виявици виѣха, а край бждащия свободенъ градъ съ страшна сила висѣше на черно бѣсило Апостолътъ. България плачеше. Студъ и мразъ вънъ, студъ и мразъ въ душата на България. Поетътъ вижда природата—вижда и човѣкътъ; вижда вселенната — вижда и човѣчеството, вижда правдата жива разпната. И съчетава всички положения, съ които иска да издигне единъ страшенъ съ мълчанието си паметникъ на издадения светецъ. Този паметникъ е орнаментиранъ съ всичкитѣ темпорални аксесоари:

Гарвана граче, грозно зловѣщо,
Псета и вълци виятъ въ полята,
Старци се молятъ богу горещо,
Женитѣ плачатъ, пищятъ дѣцата.

Зимата пѣе свойта зла пѣсень,
Вихрове гонятъ тръне въ полето.
И студъ, и мразъ, и плачь безъ надежда,
Навѣватъ на тебъ скърбь на сърдцето.

Скръбьта бѣше обща. Народната скръбь, въ която взема участие и природата, зимата съ свойта зла пѣсень, можеше да се орнаментира само въ тие страшни редове. Но... видѣщемъ дерта на българскитѣ критици.

VIII.

Природата, казваше Шелингъ въ своята поетическа рѣчь върху изкуството, не е една инертна маса. За тогова, който знае да се проникне въ нейното сюблимно величие, тя е творческата сила въ вселенната, сила, която непрѣкѫснато дѣйствува, примитивна, вѣчна, изъ собственнитѣ гѫрди на която се ражда всичко, което сѫществува, изчезва и се ражда отново.

Тази сюблимность на природата е възпѣта въ „Хаджи Димитъръ", съ единъ щастливъ стихъ, колкото гъвкъ, толкова и оригиналент. Въ „Хаджи Димитъръ" отношението между езика и мисъльта, между изкуството и живота, е намѣрило своето върховно единство. По своята структура и богатство — езикътъ, стихътъ, бихме рекли думитѣ и отдѣлнитѣ срички, които конструиратъ езикътъ и стихътъ, въ тая поема сѫ толкова красиви, колкото и нашата разкошна земя . . . Езикътъ на Ботйова, издяланъ тукъ въ четиридесеть и осемь стиха, прѣдава чарь и свѣтлина на картинитѣ, стиховетѣ проливатъ лъхъ отъ животъ върху мислитѣ, мислитѣ върху живота, живота върху природата. Струва ти се, че не би сгрѣшилъ човѣкъ, ако каже: „Хаджи Димитъръ" — ето цѣлото българско изкуство! Защото, това изкуство съединява природата съ живота, слива двѣ страни на едно и сѫщо битие. Защото, дѣйствително, природата не е една инертна маса, но изкуството на българския поетъ, слѣдъ нея се явява втора активна сила.

Кой не е челъ това художественно дѣло, достойно за страницитѣ на старата класическа поезия? Кой не е изучилъ наизусъ този поетически псаломъ, тази върховна дума на българското изкуство? Въ България то е извѣстно: „Хаджи Димитъръ" вълнува сърдцата въ всѣка паланка и въ всѣки градъ; „Хаджи Димитъръ" е художественнията храмъ, отъ който всѣки учи, кои страни въ живота сѫ цѣнни и каква хубость съдържа поезията на българския поетъ.

Ние ще хроникираме картинитѣ:

1. Тамъ на Балкана, потъналъ въ кръви, лежи юнакъ съ дълбока въ гѫрди рана, юнакъ въ младость и въ сила мѫжка:

На една страна захвърлилъ пушка,
На друга сабя на двѣ строшена;
Очи тъмнѣятъ, глава се люшка,
Уста проклинатъ цѣла вселенна!

2. Лежи юнакътъ, а на небето — слънцето спрѣно сърдито пече: гласъ на жътварка, гласъ на робини се чува, и кръвьта още по-силно тече!

Жътва е сега... Пѣйте, робини,
Тѣзъ тѫжни пѣсни! Грѣй и ти, слънце,
Въ тазъ рабска земя! Ще да загине
И тоя юнакъ... Но млъкни, сърдце!

Тозъ, който падне въ бой за свобода,
Той не умира: него жалѣятъ
Земя и небо, звѣръ и природа,
И пѣвци пѣсни за него пѣятъ...

На „този юнакъ" — а по мѫжка сила и юнашки дарби той е вторъ слѣдъ Левски-Дяконътъ — на този

юнакъ денемъ сѣнка орлица пази, и влъкъ му кротко
раната ближи; надъ него соколъ—юнашка птица и тя
се за братъ, за юнакъ грижи!

3. Картината не би дала пълно прѣдставление за състоянието на героя, ако не се промѣни положението: деньтъ се смѣнява съ нощь. Третята картина е изпълнена съ горска вѣдрина, съ звѣздно небе и съ самодивска красота.

Настане вечерь — мѣсецъ изгрѣе,
Звѣзди обсипятъ сводътъ небесенъ;
Гора зашуми, вѣтъръ повѣе, —
Балканътъ пѣе хайдушка пѣсень!

Татъкъ — прѣдвѣстени за страшнитѣ мжки на силния юнакъ —

. . . самодиви въ бѣла прѣмѣна,
Чудни, прѣкрасни, пѣсень поемнатъ, —
Тихо нагазятъ трѣва зелена
И при юнакътъ дойдатъ та сѣднатъ.

Оние отъ читателитѣ, които сж скитали изъ българскитѣ балкани, оние усѣтни къмъ хубавото въ живота и въ природата сърдца, които сж туптѣли по нашитѣ красиви гори, оние които сж изучавали българския народенъ епосъ и знаятъ, че той е от'екъ отъ изранената душа на народа, оние които сж пѣли народни пѣсни заедно съ ръмънътъ на горскитѣ листа и съ шумътъ на балканската ручейка —, оние които умѣятъ да прѣнесатъ възпѣтото тегло къмъ теглото на човѣкътъ, оплакано и отъ самодиви, и отъ свирѣпъ влъкъ, и отъ потна жетварка—само тѣ сж въ състояние да почувствуватъ силата на красотата въ тие нѣколко стиха. Филистерътъ не е способенъ да живѣе искренно, а онзи, който не живѣе искренно — той не може да чувствува нито човѣческото, нито природата въ вселенната, а още по-малко въ поезията.

4. Самодивитѣ — чудни прѣкрасни —, като всички дѣца на фантазията —, тихо нагазятъ трѣва зелена и при юнакътъ дойдатъ та сѣднатъ.

Една му | съ билки | раната | върже,
Друга го | пръсне | съ вода | студена,
Третя го въ уста цалуне бърже, —
А той я гледа, — мила, засмѣна!

„Кажи ми сестро, дѣ — Караджата,
Дѣ е и мойта вѣрна дружина?
Кажи ми, пакъ ми вземи душата, —
Азъ искамъ, сестро, тукъ да загина!“

И плѣснатъ съ ржцѣ, па се прѣгърнатъ,
И съ пѣсни хвъркатъ тѣ въ небесата, —
Лѣтятъ и пѣятъ, дордѣ осъмнатъ,
И търсятъ духътъ на Караджата...

5, Въ картина пета юнакътъ е все пакъ самъ на Балкана. Новъ день: слънцето огрѣяло юнакътъ и като най-вѣренъ неговъ другарь прѣзъ ясния и парливъ лѣтенъ день на Балканътъ се намира само вълкътъ:

Но съмна вече! И на Балкана
Юнакътъ лежи, кръвьта му тече, —
Вълкътъ му ближе лютата рана,
И слънцето пакъ пече ли-пече!

Една-двѣ елементарни бѣлѣжки върху думитѣ и стихътъ на тая балада.

Стихътъ въ „Хаджи Димитъръ“ е четиристжпенъ ямбъ, смѣсенъ съ дактилъ. Дали тази смѣсь на ямбъ съ дактилъ подхожда повече на духътъ на Ботйовото поетическо творчество, или моментътъ, когато поетътъ е писалъ своята балада е наложилъ тая комбинация, за насъ това е безразлично. Фактътъ е на лице, и ако отъ тая комбинация се получаватъ всич-

китѣ богатства на баладата, това ще каже, че тя е била неизбѣжна.

Но въпроснитѣ богатства не се дължатъ на тая случайна или необходима комбинация отъ дактилъ съ ямбъ, защото самата тя се явява резултатъ на нѣщо друго: основната мисъль, която прокарва Ботйовъ въ своето дѣло и неговото чувство къмъ по-красиви, цѣлесъзнати езиковни форми.

Мисъльта е позната.

Какъвъ е езиковния материалъ, съ който си служи поета? — Поставете се на отрицателно становище, за да дадете по-добро освѣтление на проблемата.

Въ първиятъ куплетъ, стихъ четвърти, поетътъ казва, че юнакътъ билъ въ младость и въ сила мжжка. Очевидно, той е искалъ да ни запознае съ физическата сила на юнакътъ, която цѣнятъ самодивитѣ. Би ли се получило опрѣдѣлено впечатлѣние на сила, ако тѣзи думи бѣха замѣнени съ други, или ако бѣха размѣнени мѣстата имъ?

Би ли се получило сжщето впечатлѣние, ако двата послѣдни стиха на втория куплетъ — Очи тъмнѣятъ, глава се люшка, Уста проклина цѣла вселенна! — бѣха замѣнени съ други, или ако думитѣ „тъмнѣятъ“ и „се люшка“ бѣха запълнени съ нѣщо друго? Юнакътъ е раненъ: „съ дълбока на гжрди рана“ — въ прѣдсмъртна агония — на върхъ Балкана, самъ самиченъкъ, слънцето спрѣно сърдито пече, а жътварката — работната ржка на стара България — пѣе народни пѣсни нѣйдѣ въ полето. Въ тази картина, мжкитѣ мрачатъ погледа, очитѣ тъмнѣятъ и главата се люшка. Можеше ли да бжде другояче изразено това състояние?

По-нататъкъ, въ четвъртия куплетъ, слушаме думи за „тжжни пѣсни“ (Пѣйте, робини, тѣзъ тжжни пѣсни) и за „рабска земя“ (Грѣй и ти слънце, въ тазъ рабска земя); въ шестия, за да не споменуваме петия, вълкътъ кротко раната ближи, соколътъ се нарича „юнашка птица“ —: замѣнете ги съ други думи!

Замѣнете сжщо така стиховетѣ и думитѣ отъ втората часть на стихотворението, които ни рисуватъ нощнитѣ картини! Замѣнете ги, но само при едно условие: повечко внимание! Вниманието е една добродѣтель равна въ литературната критика на оная, за която ни говори шестата заповѣдь. Ние дадохме погорѣ почти изцѣло тая часть, включително и крайния куплетъ, който съставлява третата часть на баладата и съ който ни се загатва за състоянието на смъртно ранения хайдукъ прѣзъ втория день.

Не рисуватъ ли тие стихове могжществото на Ботйовия поетически духъ и сжщностьта на неговото творчество? Не изчерпятъ ли тѣ есенцията на двадесеть кжса, съставени отъ кръвь и нерви, отъ мечти и мисли? Поетътъ има една важна задача въ живота, сериозна и сюблимна като волята на вселенната: безъ да се спира надъ прѣходнитѣ, скоро забравими явления, поетътъ има длъжностьта да дигне явленията на живота до тѣхното историческо значение, да ги осмисли художнически съ тѣхния духъ, и да посочи съ пръстъ на едно бждаще. Поетътъ е длъженъ да хвърли върху съврѣменницитѣ си строгия зракъ на своята душа, и безъ да ги храни съ илюзия, да имъ посочи двѣ нѣща: първо, мизерията и второ — красивото утро.

Корифеятъ на българската литература това и постигна: неговата дѣятелность бѣше едно дѣло, което е изходно начало за нашата днешна и бждаща художественна литература. Въплощение на социални чувства и на съвършенната красота въ изкуството, пѣсеньта на Ботйова, прѣимущественно лирическа, е творчески актъ на миналото на българската литература и библейската звѣзда за нейното бждаще . . .

IX.

Ала какво рече българската критика за поезията на българския поетъ, която е поезия на цѣла културна България! А-а! нашитѣ скрибачи бѣха много... строги и повече несправедливи: тѣ бѣха до прѣстѫпность не скромни. Тѣ обвиниха Ботйова въ всичко и най-много въ онова, за което най-малко може да се държи отговоренъ. Тѣ го обвиниха въ кражби, въ несамостоятелность, въ отпадъкъ на неговото творчество, още и затова, че не спазвалъ правилата на мрътвото стихосложение, и въ това, че е тръгналъ въ по-самостоятеленъ пѫть, къмъ по-свободенъ стихъ, и въ това, че похулилъ богътъ на глупцитѣ, та че ако щете и въ това, дѣто е засѣдналъ на първия и единственъ столъ на българския Парнасъ!

Както виждате, обвинения тежки.

Но тѣ не сѫ сериозни.

Защото, да отречешъ дѣлото на Ботйова, това ще каже да отречешъ самъ себе си.

Най-пръвъ, г. Иванъ Вазовъ дигна застрашителна дѣсница противъ българския поетъ. Г-нъ Иванъ Вазовъ, съ име въ българската литература, се обяви противъ Ботйовъ и неговата поезия въ една епоха, когато самъ той се мѫчеше да си пробие пѫть, да заеме почетно мѣсто въ българската книжнина. Това обстоятелство — сѫщето ще видимъ и съ друго едно лице — е само по себе си важно. Но ние не държимъ на него. Ние искаме да видимъ резонитѣ въ „критиката“ на българския Аристархъ. Уви! тѣ сѫ много и никакви.

Първо, Ботйовъ не умѣялъ да люби.

Второ, Ботйовъ е оставилъ цинични работи въ българската литература.

Ако той умѣеше да люби по-интенсивно, неговата поезия щѣше да изобилва съ по-интенсивни чувства!

Българскиятъ критикъ-поетъ рови изъ Ботйовитѣ 20-на кѫса и намира, че само „До моето първо либе“ е любовната пѣсень у него. И то каква пѣсень!? Пѣсень, въ която нѣма нито езикътъ, нито сърдцето на любовьта. „Ние сме увѣрени, казва г. Вазовъ, че Ботйовъ е умѣялъ да люби силно, както силно е умѣялъ и да мрази, но въ пѣснитѣ му не се зачува оня живъ откликъ на интимния животъ на сърдцето, който винаги е една струя отъ поезията“ [1].

Така разсѫждава г. Вазовъ.

Но обърнете стр. 8. на Ботйовитѣ съчинения и на редъ 8. ще прочетете тие два стиха —

Забрави туй врѣме, г'а плачахъ
За погледъ милъ и за въздишка!

Обърнете и стр. 5. редъ 26. и ще прочетете слѣднето:

Тѫжно щѣшъ, майко, да гледашъ
Ти на туй хоро весело,
И като срѣщнешъ погледътъ
На мойто либе хубаво,
Дълбоко ще ми въздъхнатъ
Двѣ сърдца мили за мене —
Нейното, майко, и твойто ...

Какво е това? Ами поемата „Пристанала“, въ която поетътъ ни казва, че байракъ се

... тамъ вѣтрѣе
Срѣдъ юнаци, срѣдъ дружина,
И Стояна се бѣлѣе
Въ пригрѫдкитѣ у Дойчина —?

Но г. Ив. Вазовъ говори за нѣкакъвъ „живъ откликъ на интимний животъ на сърдцето“! Дали Ботйовъ не е познавалъ тоя интименъ животъ на сърд-

[1]) Вж. сп. Денница, г. II. стр. 321.

цето и дали въ неговата поезия нѣма дѣйствително живъ откликъ? Четете, ако „На прощаване“ и „До моето първо либе“ сж недостатъчно категорични:

Като зърна той, че иде
Неговото мило либе,
Изъ юнаци той изкочи
И къмъ нея съ пръстъ посочи:

„Ей, дружина, хай станете!
Ей я иде — погледнете:
Туй е мойта горска птица,
Туй е мойта годеница!“

Па си веселъ, засмѣнъ тръгна
Да посрѣщне той С.ояна;
Наближи я — съ пушка гръмна,
Като видѣ че й засмяна.

И дружина загърмѣха,
На засѣвки та запѣха;
А тя ржцѣ си разгърна,
Та Дойчинъ я младъ пригърна.

Ботйовъ не само умѣеше да люби силно, както и силно мразѣше, но той сжщо така остави и стихове, въ които намѣри „живъ откликъ интимний животъ на сърдцето“. Разликата е само една: че той нито любеше, нито мразеше, нито възпѣваше любовьта, както любятъ и както я възпѣватъ литературнитѣ галфони.

Но още по-забавителенъ въ разсжжденията си е първиятъ литературенъ врагъ на Ботйова, когато заговори за „Молитвата“ на българскиятъ поетъ. О, тогава г. Вазовъ излива всичката си злъчь не само затова, че Ботйовъ единъ пжть го бѣше жестоко, но справедливо наранилъ за неговата стадна пѣсень, но и за-

това, че мжченикътъ на Вѣслецъ се гаври съ богътъ на безчестнитѣ тирани.

Не ти, комуто се кланятъ
Калугери и попове,
И комуто свѣщи палятъ
Православнитѣ скотове.

Вазовъ се възмущава силно отъ тие нѣколко реда. Съ своя „цинизмъ“ тие внушавали „на здравата душа едно противно чувство, прилично на отвръщение“. Но съ тие редове не се изчерпя всичкото възмущение на г. Вазовъ. Той казва: думитѣ „православни скотове“ сж самооплювване за поета. Защото „православнитѣ скотове сж бащитѣ, братята, майка му на поета и цѣлиятъ му страдалчески народъ“. „Православния богъ е помогналъ на тоя народъ — спекулира надъ дѣйствителностьта Вазовъ, да запази националната си личность прѣзъ петь вѣка чудовищно робство, сгипетско робство, и къмъ тоя богъ той вика на помощь“ (Денница, II. 454.). Логиката на Вазовъ е патетична и, както изглежда, той ще спечели процеса противъ Ботйова. Прѣзъ 1885. година, врѣме, когато всѣка политическа партия експлоатираше името на поета, поставяше го за знаме, задъ което скриваха морални и физически насилия, чулъ Вазовъ, слѣдъ нѣкакво богослужение, тълпа млади хора да пѣятъ Ботйовата Молитва. Вазовъ е, несъмнѣно, чувствителна натура. Той се трогва дори и тогава, когато нѣкой брули плодъ отъ сливата, или хвърля камъкъ върху „прѣбито псе“... Когато чупятъ човѣшки кости, когато убиватъ цѣли поколѣния съ войни и систематически гладъ, Вазовъ мълчи... Когато хулятъ богътъ на народнитѣ душмани Вазовъ се мръщи: „колко е тжжно, казва г. Вазовъ, колко е грозно, когато въ врѣме на народни тържества, чуешъ тълпа млади хора, които реватъ изъ въздуха тие дебелашки цинизми:

Не ти, комуто се кланятъ
Калугери и попове
И комуто свѣщи палятъ
Православнитѣ скотове!

Ние ги чухме на 1885. година, че се пѣяха по Пловдивскитѣ улици този часъ подиръ свършването на божественната служба въ память на Ботйовата годишнина, 20. май...“ „Има нѣщо не само безсмисленно, но и подло въ това грубо самооплюване.“ Очевидно, критикътъ е сърдитъ. Но я да видимъ тоя богъ, богътъ на православнитѣ скотове, каква стока е, и какви сж резонитѣ на противната страна!

Най-напрѣдъ, нека кажемъ, че подъ думитѣ „православни скотове“ Ботйовъ съвсѣмъ не разбйра широкитѣ работни маси, „братята сиромаси“. Той дѣли експлоатиранитѣ въ името на тоя богъ роби отъ оние глупци и безчестни тирани, които ги експлоатиратъ и които хвърлятъ човѣка въ борба и т. н. Напусто нѣкои отнесоха епитета, даденъ на скотоветѣ, върху цѣлия народъ. Това заблуждение, пристрастно посѣ Вазовъ, който е ужиленъ отъ Ботйовъ, разшири го по своему г. Ст. Заимовъ (Мсб. I. стр. 251.). под'е го и г. Д. Т. Страшимировъ, който съ разни „разсжждения“ и „анализи“ се мжчи да оправдае поета, като смѣсва нѣщата.[1])

Това едно.

Второ, понятието богъ, православенъ богъ, богътъ на глупцитѣ и на безчестнитѣ тирани, у Ботйова нѣма локално значение. Въ това понятие е генерализирана оная фикция, съ която плашатъ народитѣ и отъ името на която се проливатъ рѣки човѣшка кръвь. Отъ името на тоя богъ, или задъ богътъ на християнската цивилизация се криятъ 20 вѣка робство, една инквизиция и рѣки отъ сълзи. Въ името на тоя „богъ“ християнска Европа и днесъ проповѣдва на робитѣ максимата, която гласи, че търпението е спасение, а мълчанието — злато.

За този „богъ“ говори Ботйовъ.

Ако той е богъ и на Вазовъ — което не е лъжа —, толкова по-злѣ!

Но това ще каже, че за да поставимъ Вазовъ и всички „православни скотове“ въ положението сами да узратъ сериознитѣ основания на българския поетъ да нарече и богътъ и поклонницитѣ му съ собственнитѣ имъ имена, ще изброимъ нѣколко събития до 70-тѣ години на миналия вѣкъ, върху почвата на които се създадоха отрицателнитѣ настроения въ срѣдата на „братята сиромаси“, както и тѣхнитѣ основания да дадатъ гръбъ на тоя звѣръ-богъ и да се обърнатъ къмъ човѣкътъ-богъ.

Ще си спомни г. Вазовъ, че още великиятъ Апостолъ бѣше казалъ на Римлянитѣ: „нѣма власть, която не изхожда отъ Бога; прочее, този, който се противи на законнитѣ власти, противи се на волята Божия“.

Тѣзи думи християнскиятъ миръ етсплоатира отъ 20 вѣка насамъ, и съ тѣхъ се вѣнчава всѣки „помазаникъ Божи“.

Въ всѣка папска енциклика, тие думи стоятъ на първо мѣсто. Папа Левъ XIII. ги възведе въ догма, като заклейми всѣко движение на народитѣ къмъ промѣна грозната мизерия за сатанински бунтъ, който пѣтни душитѣ . . .

Отъ началото на християнската ера варварското начало: „роби, молѣте се, когато ви биятъ“ — стана принципъ на новата цивилизация.

Споредъ римското право, всичката земна власть и могжество произхождатъ отъ народа по една вѣчна

[1]) Г. Д. Страшимировъ иска да брани Ботйовъ отъ нападкитѣ на Вазова, но въ сжщето врѣме намира, че възмущението на г. Вазова е „справедливо“ (вж. Критически опитъ, стр. 278.. р. 3—4). Защитата на г. С. е по-врѣдна за Ботйова отъ „критиката“ на Вазова.

делегация; земната власть — цезарътъ — може да упражнява права, които съзнава, че се схождатъ съ възгледитѣ и обичаитѣ на народа.

Великиятъ Апостолъ, и папитѣ — неговитѣ наслѣдници, освѣтиха началото: всѣка земна власта да упражнява права, които сѫ въ разрѣзъ съ възгледитѣ, съ обичаитѣ и съ чувствата на робитѣ.

Тие начала минаха прѣзъ инквизицията и въ съврѣменната държава прѣтърпѣха само една промѣна: че богътъ на глупцитѣ се прѣвърна и въ богъ за економическа експлоатация, ако въобще може да се каже, че нѣкога тоя богъ е прѣставалъ да бѫде свѣтило за економическото робство...

Но вие искате още примѣри? Вие не сте се убѣдили, че дѣйствително религията съ нейния „Богъ", е една верига отъ систематически заблуждения, която служи за притѣснение и робство?

Спомнѣте си годинитѣ 1830, 1848. и 1871. Слѣдъ като новата държава биде консолидирана, а господаритѣ на положението измамиха надеждитѣ на останалитѣ маси, тие се възбуниха за хлѣбъ и свобода. Какъ имъ отговориха тѣхнитѣ противници и кой бѣше богътъ, който благослови прѣстѫпленията на послѣднитѣ? Не бѣше ли това богътъ на глупцитѣ и на безчестнитѣ тирани?

Погледнете на Парижъ и надникнете въ гробищата Перъ-Лашезъ, господа! Не бѫдѣте слѣпци, за да оскѫрбявате българския поетъ, който обичаше народътъ си повече отъ васъ, и робитѣ толкова по-искренно, колкото по-дълбоко той мразеше тѣхнитѣ духовнии и физически опресьори.

„На никой културенъ езикъ не е било написвано такова дебелашко и ненужно богохулство — пише Ив. Вазовъ —, нито четено безъ скрюпули отъ такава маса млади читатели". Съ своята „Молитва", Ботйовъ плюе „безъ никакво историческо оправдание и безъ

никаква нужда на симпатии, традиции, вѣрвания" на „народа" и на „обществото".

Вазовъ се лъже и заблуждава: той самъ заблуждава! Защото, Вазовъ и „православнитѣ скотове" — нека добавимъ — въ часть отъ тѣзи „скотове" влизатъ и часть отъ заблуденитѣ народи![1]) — сѫ слѣпци и не виждатъ прѣдъ себе си тежкото зло. Ботйовъ не бѣше слѣпецъ; Ботйовъ не бѣше глухъ: Ботйовъ не бѣше безчувствено дърво. Ботйовъ виждаше, чувствуваше, слушаше —, Ботйовъ разбираше кѫдѣ води всѣко зло и злото, създадено отъ съврѣменната цивилизация, и затова каза:

. . . Лъжа и робство
На тая пуста земя царува!—,

лъжа и робство, които ще се прѣмахнатъ, когато счупите старитѣ идоли и на мѣстото имъ поставите богътъ на разумътъ, защитникътъ на робитѣ,

На когото щатъ празднуватъ
Деньтъ скоро народитѣ!

Х.

Не по-малко сериозни лъжи и заблуди се разпространиха и върху други два въпроса: върху баснята за отпадъкътъ на творческитѣ сили у поета и за нѣкакви литературни кражби на Ботйова.

И по двѣтѣ тѣзи обвинения г. Вазовъ и г. П. Славейковъ обраха лавритѣ.

Най-напрѣдъ г. Вазовъ, а по-сетнѣ — г. Славейковъ — г. Славейковъ всѣкога се явява по-късно! — се опитаха да докажатъ, че „Обѣсването на В. Левски" нефеля колкото счупена аспра. На Вазова най-много драще ухото стихътъ — „Вихрове гонятъ тръне въ полето". — Тоя стихъ изглеждалъ да е неправдопо-

[1]) Вж. стихотворението „Гергьовъ-день".

добенъ. Сигурно! Защото ако нѣкой може да докаже, че дѣйствително Вихрове гонятъ тръне въ полето е нѣщо неправдоподобно — българскитѣ критици констатиратъ „правдоподобното“ у Ботйова при други случаи! —, ако, повтаряме, критицитѣ докажатъ, че въпросниятъ стихъ е неправдоподобенъ, тогава цѣлото стихотворение се обезцѣнява и въ художественно значение става чиста ерунда. Но, очевидно, не Ботйовъ, а неговитѣ противници дращатъ ерунди. Ние отбѣлѣжихме по-горѣ главнитѣ художественни моменти въ това стихотворение. Ние ги повтаряме: Апостолътъ виси съ страшна сила на бѣсилото; младо и старо плаче и богу горещо се моли; зима; гарванъ граче грозно зловѣщо, вълци и псета виятъ въ полето — зимата пѣе свойта зла пѣсень — и вихроветѣ играятъ самодивско хоро съ тръне въ полето. О, не!— самодивско хоро играятъ българскитѣ критици надъ паметьта и надъ дѣлото на българския поетъ. Защото, при очевиднитѣ достоинства на „Обѣсването“ да твърдишъ, че въ него прѣобладава неправдоподобностьта, е една нескромность, подобна на оная, която у насъ само дързостьта на г. Славейкова подържа, именно, че въ Обѣсването Ботйовиятъ поетически талантъ е прѣтърпѣлъ крахъ! [1])

[1]) Г-нъ Д. Т. Страшимировъ, който взима подъ защита „Обѣсването“, и въ оцѣнката си на това стихотворение, и въ желанието си да противоречи на г. Вазова, се движи между „но“ и „да“. По поводъ стихътъ: „Вихрове гонятъ тръне въ полето“, както и за куплета: „Гарванътъ граче грозно зловѣщо, Псета и вълци виятъ въ полето, Старци се молятъ богу горещо, Женитѣ плачатъ — пищатъ дѣцата“ — г. Д. Страшимировъ прави тая бѣлѣжка Вазову: „Несъмнѣно, Вазовъ е добъръ наблюдатель, както е и добъръ поетъ, но въ този случай едва ли има право . . . Картината е силна, поетътъ е все сжщия оня гигантъ, когото знаемъ, но годинитѣ на крилатитѣ мечти сж отлѣтѣли“. Защо, ще попитате: защото, отговаря г. Страшимировъ — „ако Ботйовъ да бѣше пакъ оня съ юношескитѣ

Тръне въ полето — ако искате да си позволимъ една подробность — има и лѣтѣ и зимѣ, но зимѣ, подгонени въ полето, трънетѣ навѣватъ по-страшни мисли, отколкото лѣтѣ. Второ — вихрове има и лѣтѣ и зимѣ: но когато зимата пѣе свойта зла пѣсень и зимнитѣ вихрове подгонятъ сухи тръне по полето—, когато гарванъ грозно граче, когато псета виятъ като изъ ада, а вълкъ, царьтъ надъ всички Балкански звѣрове, взима участие въ сждбата на обѣсения герой, както вълкътъ взе участие въ сждбата на Бузлуджанския херой—, когато всички тѣзи обстоятелства сж съединени съ онова изкуство, което виждаме въ контестираното стихотворение—художествената картина е пълна, емоцията силна.

Обѣсването, както и Хаджи Димитъръ, очакватъ не критикарски шикани, а млатъ и четка, за да бждатъ стилизирани върху мраморъ и върху платно!

Но . . . , както г. Вазовъ, така и г. Славейковъ, субективно убѣдени, че сизифовски трудъ би било да оборвашъ Ботйовъ—художникътъ, помжчиха се да отправятъ въпроса въ друга посока: трѣбва да се докаже, че, напримѣръ, еди кое си у Ботйова е несъм-

и хайдушки мечти, когато създаде баладата Хаджи Димитъръ, той щѣше на бѣсилото на Левски гръмъ и свѣткавици да отправи противъ тиранина и да прокълне цѣлия свѣтъ, намѣсто да рисува отчаяние и плачове“ („Критич. опитъ, стр. 204. и 205). На стр. 201. г. С-ровъ говори, че „тжжнитѣ думи на поета“ въ „Обѣсването“ „все още“ говорѣли за една мощна фантазия, обаче, „за да допълнимъ още картината, трѣбва да прибавимъ, че самъ Ботйовъ е чувствувалъ, какъ сж отлѣтѣли вече годинитѣ на крилатитѣ му мечти (стр. 203). Справедливо би било да кажемъ, че З. Стояновъ пръвъ — г. Славейковъ може да му завижда и въ това отношение — лансира глупостьта за „отпадналитѣ сили“ и за анемичностьта на Обѣсването: г-нъ Страшимировъ, както всждѣ, и тукъ повтаря З. Стояновъ, а г-нъ Славейковъ контестира понѣкога глупоститѣ на З. Стояновъ, за да ги замѣсти съ други.

нѣно лошо, еди кое — добро. Ала това добро не е Ботйова собственность. Доброто у Ботйова е чиста кражба, било по форма, било по идея.

Тази оригинална теза поддържа П. Славейковъ, който е ималъ повече търпение да търси изъ златото сребро.

Ние ще дойдемъ въ помощь на Ботйовитѣ критици.

Ние ще кажемъ на втория български Аристархъ, който има прѣдразположението да осѫжда Ботйова — че Ботйовъ е кралъ.

П. Славейковъ запѣ пѣсеньта, че българскиятъ поетъ е заимствувалъ отъ Хайне; че Хаджи Димитъръ била не само побъркана въ основата на своя градежъ, че не само въ общата си концепция не издържала критика, но отдѣлнитѣ мѣста, които могатъ се взе за хубави, сѫ крадени. Г-нъ Славейковъ навеждаше и примѣри. Такъвъ единъ примѣръ той взема изъ Хайневото „Die Nixen“, единадесеть реда изъ което цитира. Ето тие единадесеть реда въ оригиналъ:

. . Auf weisser Düne der Ritter ruht,
Von bunten Träumen befangen,
Die schönen Nixen, im Schleiergewand,
— Entsteigen der Meerestiefe.
Sie nahen sich leise dem jungen Fant,
Sie glaubten wahrhaftig er schliefe.
Die eine betastet mit Neubegier
Die Federn auf seinem Barette,
Die andre nestelt am Bandelier
Und an der Waffenkette.
Die dritte lacht und ihr Auge blitzt...

Съвпадението — за да дадемъ малка утѣха на критикарската съвѣсть у противницитѣ на българския поетъ — е очевидно. Но прѣди да прѣнася случайното и възможно въ поезията съвпадение въ категорията на съзнателнитѣ кражби, необича ли строгиятъ критикъ да ни

каже: по какъвъ пѫть е могълъ Ботйовъ да краде отъ Хайне? Ботйовъ не знаеше нѣмски. Само по френски, руски и ромѫнски източници той слѣдеше европейската литература. Въпроснитѣ мѣста отъ Хайне бѣха ли прѣведени на тритѣ споменати езици, за да минатъ по зла воля и въ Ботйовата поезия?

Но ние казахме, че ще улеснимъ задачата на Ботйовитѣ критици, и затова, вмѣсто да имъ възражаваме, ще дадемъ още факти въ рѫцѣтѣ имъ. У Шатобриана, въ неговата книга l'Amour de la campagne, стр. 542. има слѣднето мѣсто:

Au sejour des grandeurs mon nom
mourra sans gloire,
Mais il vivra longtemps sous les toits
de roseaux
Mais d'âge en âge en gardant leurs
troupeaux,
Les bergers attendris feront ma courte
histoire.
— «Notre ami, diront-ils, naquit sous
ce berceau;
Jl commença la vie à l'ombre de ces
chênes
Jl la passa couché près de cette eau
Et sous les fleurs sa tombe est dans
ces plaines.

Много думи въ тие 7—8. стиха наподобяватъ нѣкои мѣста изъ „Гергьовъ-день“, „Борба“, „На прощаване“ и др. Опитайте се да откриете кражба!

Втори фактъ. У руския поетъ Морозовъ (вж. Новый Сборникъ революціонныхъ пѣсень и стихотвореній, Парижъ) се срѣща едно стихотворение, озаглавено „Въ память юньскихъ дней 48-го года“, въ което има думитѣ „хлѣбъ и свинецъ“, както и въ Ботйовата „Борба“:

Здѣсь для свободы олтарь воздвигается;
Здѣсь новой жизни заря загаряется,
Людямъ грядущимъ въ урокъ.
Будетъ героямъ награда
Пуля или хлѣба кусокъ.
Наши страданья приходятъ къ концу:
Хлѣба или свинцу
Завтра республика дать обѣщаетъ...

Сжщитѣ думи „хлѣбъ или свинецъ“ ние намираме употрѣбени на двѣ мѣста въ съчинението на Прудона „De la justice dans la Révolution et dans l'Église,“ Парижъ 1858. томъ втори, стр. 254. и 259: j'étais de la race de ceux qui prenaient pour divise: Vivre en travaillant, au mourir en combattant! qui en 1848, accordaient trois mois de misère à la République; qui, en juin, écrivaient sur leur drapeau: Du pain ou du plombe! (хлѣбъ или свинецъ!). —

Не ли ви се ще да кажете, че Ботйовъ е кралъ и отъ Морзова, у когото нѣма никаква художественна сила, и отъ Прудона, съчиненията на когото той е челъ, уви! за велика скрѣбь на българския Аристархъ — съчинения, писани съ суха като клечка проза! . . .

Най-сетнѣ, онзи, който иска да търси подъ вола теле, нека се справи и съ стр. 415, 416. на „De la justcie dans la Révolution“, т. II.: може би ще се намѣри тамъ нѣщо и противъ „Моята молитва“, или съ стр. 165, 266. и 267. кждѣто ще срѣщнете, о! вий Аристарси, много аргументи противъ... самитѣ васъ, но не противъ българския поетъ.

Защото, Ботйовъ отъ никого рабски не се е влиялъ, нито безсъвѣстно е заимствувалъ отъ нѣкого нѣщо.

Защото, онова, което е било обща мисъль на врѣмето, то е било съставна часть отъ духътъ на поета.

Защото, най-сетнѣ, случайнитѣ съвпадежи въ художественното творчество не сж и немогатъ се взѐ за отсжтствие на поетически талантъ.

Защото, случайностьта и въ юриспруденцията не е аргументъ за обвинение...

Да би било инъкъ, художникътъ и поетътъ Гете отдавна би билъ развѣнчанъ, защото, ако се поведете по ориенталската логика на българскитѣ критици, Гете трѣбва да е билъ най-вулгарния литературенъ вагабонтинъ. Нѣщо повече, изглежда, — все ако се возимъ по колцата на ориенталската логика —, че славата на Гете — Фаустъ — неще да е нищо друго, освѣнъ едно обикновенно подражение. Ето ви доказателството: не 3—4 дѣсятилѣтия прѣди смъртьта на Гете, а 6—7 вѣка прѣди нашето лѣточисление, живѣлъ единъ индуски поетъ, Калидасъ, и написалъ драма или поема нѣкаква подъ название „Сакунтала“. Сакунтала на чистъ ориенталски, български езикъ, прѣведена, ще каже: налѣгай си парцаля, че ще ти прѣбия ржцѣтѣ...

Ето, въ прологътъ на тая „Сакунтала“, досущъ както въ „прологътъ“ на първата часть въ „Фаустъ“, стои слѣдното мѣсто, което ние дословно прѣдаваме по руския прѣводъ на В. П. Буренинъ, повече за удоволствие на читателитѣ, отколкото да... хвърляме камъни по нечистата съвѣсть на българската критика:

Директоръ театра. (входитъ и говоритъ, обращаясь въ сторону гдѣ уборная). Милостивая государыня, если вы готовы, то неугодно ли вамъ выходитъ.

Первая актриса (выходитъ на сцену). Вотъ и я. Приказивайте, что мнѣ слѣдуетъ дѣлать.

Директоръ театра. Видишь ли ты Это собраніе образованной публики? Мы должни передъ ними выступить сегодня съ новымъ произведеніемъ Калидасы „Перстень признанія Сакунталы“. Мы должны приложить всѣ старанія, чтобы исполнить Эту пьесу какъ можно лучше.

Актриса. При вашемъ испытаномъ знаніи дѣла все пойдетъ хорошо.

Директоръ.

Скажу тебѣ объ этомъ откровенно:
Передъ судомъ цѣнителей изкусствъ,
Я ни во что умѣлось нашу ставлю,
И самый образованный художникъ
Питаетъ недовѣріе къ себѣ.

Актриса. Это такъ. Приказывайте же съ чего начать.

Директоръ. Съ чего начать? Ну разумѣется съ пѣсни, каторая настроила бы благопріятно слухъ зрителей.

Актриса. Какое врѣмя года должна я выбрать для начала?

Директоръ. Конечно только-що наступившее, приглашающее къ наслажденію, жаркое лѣто.

Потому что пришли
Дни, когда освѣщаетъ купанье
И лѣсной вѣтерокъ ароматомъ цвѣтовъ
И подъ пѣнью листьы [напоенъ
Въ часъ вечерніи такъ сладостенъ сонь.

На български има два различни прѣвода на „Фаустъ“. И въ двата еднакво е прѣдаденъ „Прологътъ въ театра“: изъ този „Прологъ“ именно се прокарватъ аналогични нѣща, каквито четемъ въ „Сакунтала“. Разговорътъ се води между директорътъ на театра, поета и комикътъ. Смисълътъ на разговора се изчерпя съ това, че отъ една страна поетътъ иска да си остане жрецъ на чистото изкуство, а отъ друга — директорътъ желае да прѣдстави нѣщо, съ което да привлече повече публика, да я залъже и да ѝ достави удоволствие:

А главное, мой другъ, введите приключенья!
Смотрѣть для зрителя прямое наслажденья —

Ну, и пускай толпа, разиня ротъ, глядитъ...
Причудливую ткань раскиньте передъ нею,
И вы упрочили за пьесою своею
Успѣхъ — и къ вамъ толпа уже благоволитъ...
Пусть каждый кое-что на вкусъ получитъ свой!...

Убѣдени сме, че нѣмската критика ще е знаяла отдавна аналогията между Прологътъ въ „Сакунтала“ и Прологътъ въ „Фауста“. Сигурни сме, че далечната прилика въ нѣколкото реда на тие двѣ високо художественни произведения отдавна е правила впечатлѣние на литературнитѣ историци. Но сѫщо така сме сигурни въ прѣдположенията си, че никой съвѣстенъ критикъ въ Западна Европа, не е и нѣма да инкриминира „Прологътъ“ въ „Фаустъ“, като вулгарна кражба.

Тие чудеса сѫ възможни въ България.[1])

---

[1]) За да даде по-голѣма тяжесть на „убѣждението“ си, че „Хаджи Димитъръ“ е ... плагиатъ, г. Славейковъ навожда два куплета изъ „Сонь“ на М. Ю. Лермонтовъ. Наистина, въ въпроснитѣ два куплета на „Сонь“ се говори за „крушумъ“, за „гѫрди“, за „кръвь“, за „слънце“ и ... за „пѣсъкъ“:

Лежалъ одинъ я на пескѣ долини,
Уступи скалъ тѣснилися кругомъ,
И солнце жгло ихъ желтия вершини
И жгло меня... но спалъ я мертвимъ сномъ..,

—, съ една дума, говори се за всичко и за...нищо. Трѣбва да бѫдешъ П. Славейковъ въ българската литература, за да държишъ спрямо Ботйова положението на прокуроръ! Но, ако г. Сл. е ревностенъ да търси подъ вола теле, защото друга работа нѣма, не обича ли да ни посочи нѣкоя кражба и у Лермонтова, подобна на кражбата извършена отъ българския поетъ? Сигурно,—въ това сме убѣдени—, ако г. Славейковъ подигне тоя въпросъ въ Русия, тамъ нѣма да му се смѣятъ, както въ България, а ще му кажатъ „браво“. Слушайте, г-не Сл.! У Лермонтова има едно стихотворение „Жалби турка“ (Сочиненія, т. I. стр. 19. изд. отъ 1873. година). Проучете това хубаво стихотворение и подигнете въпросътъ въ руската

Въ България можешъ да развѣнчаешъ единъ художникъ, за да се помѫчишъ да заемешъ неговото мѣсто.

Въ България всички ще ти ржкоплѣщатъ да докажешъ, че идеитѣ у Ботйова не сѫ негови самостоятелни идеи; че като поетъ на идеята отначало, ей — далече въ забравенитѣ години на неговия животъ, е имало нѣщо, но сетнѣ талантътъ му измѣнилъ; че никакво художество не се срѣща изъ поезията на българския поетъ, и че... останалото е кражба.

Докажи всичко това съ гузната съвѣсть на пиратъ, пакъ се оттегли — лѣгни, почивай и сънувай.

Но какво ще сънувашъ? — Ще сънувашъ, че си великъ поетъ и дребенъ човѣкъ...

литература: не е ли то чиста кражба отъ Гете? Въ „Жалби турка“ ще срѣщнете ето що:

Ти зналъ-ли дикій край подъ знойними лучами
Гдѣ рощи и луга поблекшіе цвѣтутъ...
Тамъ стонетъ человѣкъ отъ рабства и цѣпей!...
Другъ! Этотъ край — моя отчизна!...

Пѣсеньта на Миньонъ въ романа „Ученическитѣ години на Вилхелмъ Мейстеръ“ е позната:

Ти знаешь ли край, гдѣ лимонния рощи цвѣтутъ,
Гдѣ въ тёмнихъ листахъ померанецъ, какъ золото, рдѣетъ...

Ти знаешъ ли домъ? Позолотою яркой блестя,
На лёгкихъ колоннахъ вздимается пишная зала...

Ти знаешь ли гору? Тамъ въ тучахъ тропинка видна...
Ти знаешь ту гору? Туда би съ тобой и т. н.

Разликата не е малка и при очевидната прилика между нѣкои сентенции: у Гете говори момиче, а у Лермонтова дрътъ мѫжъ. Но г. Славейковъ би обралъ лавритѣ, ако излѣзе и въ Русия съ сѫщия куражъ, който има въ България!

ГЛАВА ПЕТА.

Христо Ботйовъ като критикъ.

Художествената литература и Христо Ботйовъ. — Неговитѣ естетически възгледи и рускитѣ реалисти-рационалисти. — Нѣколко оцѣнки. — Какви качества трѣбва да обладава еднинъ критикъ? — Ботйовъ за хумористическата литература. — Той и развитието на новобългарския книжовенъ езикъ. — Сѫдбата на българския художественъ езикъ до първата половина на миналия вѣкъ. — Повѣстьта на Каравеловъ и Ботйовъ. — Бѫдащето на българската художественна литература слѣдъ Христо Ботйовъ.

I.

Да се кажатъ двѣ думи върху естетическитѣ възгледи на Ботйова въ края на тази книга, е една необходимость. Ботйовъ бѣше не само поетъ, публицистъ и революционеръ-пропагандистъ, но сѫщо така и критикъ. Въ в. Независимость, доколкото се простиратъ свѣдѣнията ни, нашиятъ човѣкъ е вземалъ най-живо участие въ отдѣлътъ „Книжовни вѣсти“ слѣдъ влизането му въ редакцията на тоя вѣстникъ. Да се отдѣли обаче, онова което е писалъ Ботйовъ отъ онова, което е писалъ „главниятъ редакторъ“ Каравеловъ, е твърдѣ мѫчно. Ние обаче, имаме прѣдъ себе си собственнитѣ критически бѣлѣжки на Ботйова, помѣстени въ „Будилникъ“ и „Знаме“. Въ тѣзи бѣлѣжки, кѫси, отривочни и пълни съ ирония, свойственна на Ботйовото перо, се е отразилъ възгледа на българския

поетъ върху художествената литература, въ тѣзи лаконични критически бѣлѣжки виждаме скицирани и неговитѣ естетически възгледи. Както въ основитѣ на Ботйовата социологическа мисъль, така и въ възгледътъ му за значението на художествената литература, е лѣгнала философията на рускитѣ реалисти-просвѣтители.

Теорията „изкуство за самото изкуство“ е теория противна на българския поетъ. Съ тази теория могатъ да се забавляватъ литературнитѣ охолници, а практически изразъ въ художественнитѣ произведения могатъ да ѝ даватъ литературни безразличия.

Теорията „изкуство за самото изкуство“ е противна въ едно врѣме, когато човѣкътъ не се ползува и съ „сѣнка отъ свобода“.

Сѫщо така, тя е противна отъ гледището на културата.

Задачата на изкуството не е да ни рисува онова, което не е било, нито онова, което нѣма да бѫде, но онова което е и което м о ж е да бѫде. Наистина, по примѣрътъ на рускитѣ реалисти-рационалисти, Ботйовъ не отиваше по-далечъ отъ тази мисъль. Той спираше до това „може“, и отъ тука опрѣдѣляше своитѣ искания отъ художника и отъ художествената литература. Знаемъ, че рускитѣ реалисти-рационалисти искаха отъ художествената литература реалность, т. е. искаха тѣ отъ изкуството да рисува живота на човѣка такъвъ, какъвто е. Въ основата на този възгледъ има много нѣща цѣнни, здрави. Защото, изкуството се третира не като забава, дѣтска играчка, а като една сериозна културна работа, като единъ — може би — измежду най-сериознитѣ културни фактори. Да възпроизвеждашъ нѣщата художнически, безъ да ги украсяващъ съ небивалици и невъзможни аксесоари, това ще каже — да пресъздадешъ самия животъ, това ще каже да осмислишъ изкуството, това ще каже да не гледашъ на него съ оскърбителното зрѣние на „чиститѣ естетици“.

Това е досущъ така, и съ него Ботйовъ бѣше напълно съгласенъ.

Този възгледъ ние намираме и въ неговитѣ критически бѣлѣжки.

Този възгледъ бѣше въ явно противорѣчие и съ тиорията на Канта, който поставяше едно художественно произведение толкова по-високо, колкото повече то е източникъ на „безкористно наслаждение“. Отъ гледището на рускитѣ писатели, възгледътъ на Канта е неприемливъ. Защо? — На този въпросъ тѣ отговаряха съ това, че всѣко изкуство, непосрѣдственната цѣль на което е „безкористното наслаждение“, забавя културния напрѣдъкъ на човѣчеството.

Прѣдметъ на тие нѣколко страници не е да влизаме въ разборъ на естетическитѣ възгледи на Ботйовитѣ учители върху изкуството и художествената литература. Казваме горнята бѣлѣжка, за да е попълнимъ съ двѣ думи не за друго, а за да поставимъ читателитѣ въ възможность да се отнесатъ съ повече критицизмъ върху една теория сериозна, но не пълна въ основата си. Ето въ що се състои работата. Несъмнѣно, „безкористното наслаждение“ не може да бѫде цѣль на изкуството. Безкористно наслаждение нѣма. Оня, който поддържа тоя възгледъ, той, безъ друго, — по твърдѣнието на рационалиститѣ - реалисти, е скѫсалъ връзки съ културния напрѣдъкъ. Но защо е скѫсалъ? Ето въпроса. Защо, споредъ Канта, изкуството изцѣло и отдѣлно всѣко художественно произведение т р ѣ б в а да е източникъ на безкористно наслаждение? Ето втория въпросъ. На тѣзи два въпроса, които въ сѫщность съставляватъ единъ, неотговарятъ рускитѣ реалисти - рационалисти, както и нашия поетъ. Или ако отговарятъ, то тѣ не могатъ да отидатъ по-далече отъ това, че изкуството т р ѣ б в а да служи на това и това. Проблемата, обаче, се рѣшава много

просто, ако при своитѣ разсѫждения изхождаме отъ гледището на класовитѣ противорѣчия въ съврѣменното общество и забодемъ „анатомическия ножъ“ въ корпуса на модерната наука.

Цѣлата буржуазна философия прѣди Революцията не говорѣше, или много малко говорѣше за безкористно наслаждение въ изкуството. Прѣзъ медовия мѣсецъ тя бѣше по-щедра и гледаше на изкуството по-сериозно, гледаше на него сѫщо така сериозно, както и на публицистиката. Изкуството за нея бѣше източникъ за наслада, несъмнѣнно, но и източникъ за добиване повече образователни елементи.

Това дó врѣме.

Сирѣчь, дотогава, докогато социалнитѣ агрегати се бѣха избъркали прѣзъ врѣме на Революцията и не се знаеше ни кой пие, ни кой плаща.

Сирѣчь, докато се започна новата класова диференциация въ обществото. Но отъ този моментъ нататъкъ, и най-много, откато новата културна и политическа сила — съврѣменнитѣ илоти, се откѫснаха отъ старата революционна класа, която зае мѣстото на феодалната, цѣлата наука се прѣвърна съ главата на долу —, и теорията „изкуство за самото изкуство“, изкуство, което да е източникъ на безкористното наслаждение и др. п., стана теория модерно отъ гледището на старитѣ политически сили, но реакционна отъ гледището на новитѣ.

Въ това се състои сѫщността и на цѣлата проблема.

Но, както знаемъ, рускитѣ учители на Ботйова се спираха на явления, които трѣбваше да се обяснатъ, безъ да ги обяснатъ така, както въ тѣхно врѣме и по-сетнѣ ги обясни новата материалистическа философия. По въпросътъ за изкуството тѣ изказаха много зрѣли, цѣнни мисли и, главно, по въпросътъ за значението на изкуството, които съствляватъ тѣхната

изключителна заслуга въ разработката на философията на изкуството.

Въ нашата критика, непрѣживѣла и днесъ още своя дѣтски периодъ, Ботйовъ има сѫщето значение.

Той е единъ отъ първитѣ реалисти — критици у насъ въ този смисъль, че пръвъ посочи необходимостьта отъ здрава художественна храна за поколѣнията и пръвъ опрѣдѣли културната роля на художествената литература.

Това се вижда отъ неговата полемика съ „просвѣтителитѣ“ и отъ неговитѣ оцѣнки на чужди и български художественни произведения.

Въ една прѣпирня съ редакцията на в. Знание, редактирано отъ Л. Каравеловъ, както и съ „Дружеството за разпространение полезни знания“, душа на което бѣше пакъ сѫщия Каравеловъ, Ботйовъ се изказва съ слѣднитѣ думи за художествената литература: „Разбира се, че за да направи това (сир. за да си отърси народа яката отъ „варварското турско зло“, както се е отърсилъ отъ фенерското духовенство, р.), то и науката, и литературата, и поезията и журналистиката, съ една дума — всичката духовна дѣятелность на неговитѣ водители би трѣбвало да взематъ характера на политическа пропаганда, т. е. — да се съобразятъ съ живота, съ стремленията и съ потрѣбноститѣ на народа и да не бѫде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за прѣживѣване старото, изгнилото и отдавна вече изхвърленото европейско гюбре“ (Съчинения, стр. 216. Отдѣлъ „Политика“).

Тази е основната мисъль въ гледището на Ботйова по въпроса за литературата и нея той прѣнася въ оцѣнката си било на прѣводни или оригинални съчинения.

Характерно е, че Ботйовъ не отрича абсолютното значение на дадено прѣводно художественно произве-

дение, написано отъ гениаленъ художникъ, и което възпроизвежда художнически живота. Самъ тънъкъ художникъ, съ нѣженъ и придирчивъ вкусъ, Ботйовъ изхожда отъ ползата и наврѣменностьта, когато е дума да се даде на „народа“ извѣстно съчинение. Ето неговото мнѣние. „За французкия народъ, казва Ботйовъ, могатъ да бждатъ «полезни и поучителни» романитѣ даже и на Полъ-де-Кока, а за насъ не ще да има смисъль даже и Гетевия Фаустъ. Романитѣ, повѣститѣ, разказитѣ и въобще чисто литературнитѣ произведения трѣбва да се приравняватъ или, по-право да кажемъ — да отговарятъ на стремленията и на характера на онзи народъ, на езика на който се пишатъ или прѣвождатъ тѣ. На основание на това, за насъ сж потрѣбни сега-за-сега такива литературни произведения, които отговарятъ на нашитѣ потрѣбности и стремления и които иматъ съврѣмененъ и общечовѣшки интересъ. А въ това отношение намъ може да послужи литературата на оние народи, които сж били или сж и сега въ такова положение, въ каквото сме и ние...“ „Оставете на страна — провиква се Ботйовъ къмъ българскитѣ прѣводачи —, оставете на страна различнитѣ Телемахи, Геновеви, Душици и пр. и пр. и прѣвождайте това, което има смисъль и за нашиятъ народъ“ (Съчинения, 354—355. Отдѣлъ „Критика и Библиография“).

Иска ли питане, че Ботйовъ е рѣшителенъ противникъ на „буклуцитѣ“, които скодоумни драскачи поднасятъ на народа? „Излѣзла е — пише поетътъ, и четвъртата книжка на Книговище, което се „списва“ отъ д-ра И. А. Богорова. Който е ималъ търпение да прочете баремъ една отъ прѣдидущитѣ три книжки, той е можалъ да си състави понятие на какъвъ клонъ отъ литературата принадлежи това списание и въ кой редъ писатели се намира неговиятъ редакторъ. Всѣки отъ насъ знае, че при всичката оскждность, нашата литература е щастлива поне съ това, че народътъ ѝ е още твърдѣ простъ и заедно съ полезната и здравата храна на науката не чете и боклуцитѣ, които му поднасятъ нашитѣ доктори на глупостьта и нашитѣ списатели на различни безсмислици. Въ това отношение д-ръ Богоровъ заслужава лавровъ вѣнецъ“ (Съчинения, 352. Отд. „Критика“).

II.

Строгъ взискатель да се прокарватъ въ художественнитѣ произведения сериозни, цѣнни мисли, българскиятъ поетъ изисква и друго нѣщо. Той иска художественнитѣ произведения да носятъ печатътъ на художественъ вкусъ и на безспоренъ талантъ.

Прѣзъ годинитѣ 1865—75. поетитѣ въ България бѣха поникнали като гжби, — бѣха станали „365 дни въ годината“, както иронично се изразява на едно мѣсто Ботйовъ. Безъ какво-годѣ художественно развитие, и съ още по-съмнителни поетически дарби, се бѣха запрѣтнали званни и незванни да пълнятъ списанията и вѣстницитѣ съ поетически гжби, отъ проблематична стойность и безъ значение. Въ Читалище, наравно съ Славейковъ, ширеха се Франга. П. Ивановъ и мн. др. Славейковъ пѣеше:

Тамъ Славейко е затрѣптѣль
Между дрьвя листаты,
И сладкозвучно е запѣлъ
Пѣснитѣ си познаты:
Чип-чип... и спій! спій! спи!...—[1]),

а Франга въ своя „Вѣнецъ“ додаваше въ стихотворението „Съньтъ“:

Ако съньтъ, сънь небеше
Чилекътъ да желай щеше

[1]) Читалище, кн. 6. 1870.

Тукъ доло се да спи:
Безъ грижи да си минува
Животътъ и да бълнува
Сладко и се да спи.

Ботйовъ е побързалъ (вж. Съчинения, 369. Отд. „Критика и Библиография“) да даде слѣднето прѣдупрѣждение, прѣди още да е дошло до ржцѣтѣ му гениалното произведение на А. Франга, между прочемъ, единъ отъ реномиранитѣ поети на своето врѣме:[1]) „Вѣнецътъ на българската Муса отъ А. Франга е излѣзла вече отъ печатъ. Ние съ нетърпение чакаме да видимъ произведението на този втори слѣдъ Пишурка поетъ и да сподѣлимъ възхищенията си съ нашитѣ читатели. Г-нъ Франга е достоенъ подражатель на г. Славейковитѣ Момиче, момиче, бѣло Иваниче“.

[1]) Въ „прѣдисловіе'то“ на своята „Муса“, А. Франга пишеше: „Въ днешно врѣме чилѣкътъ, у назъ както и въ другитѣ народи, е станалъ повечето веществень отъ колко-то душевенъ и необраща никакъ вниманіе къмъ отвлеченното, което може да му принесе полза душевна.

Тѣлеснитѣ одоволствиія толкози го завладаха, дето му затриха съвсемъ чувствата и го накараха тжй да са приближи по много къмъ животното...“

По-долѣ, като възхвалява отъ една страна „българската Муса“, че била „красна“ („О! колко е красна Българската Муса!... Горска, прелестна Богиня, съ нежни; нъ високи и благородни чувства; сѣкашъ че носи крила като ангелъ...“), и отъ друга — като скърби, че тая „богиня“ била подхвърлена на „прѣзрѣние“ отъ новото поколѣние („Проклѣти да сте вій мръсни духове, злодейци, дѣто искате да измените и преобърнете нашата Муса за вашето славолюбіе и са показвате по мѣжду народътъ съ краденитѣ люцки чувства и мисли и тжй си въобразявате, че ще оставите име и че народътъ не вж слави...“), А. Франга тегли едно юнашко прѣзрение и на българскитѣ критици: „Азъ не са грижа никакъ за лигавитѣ критици (курсивътъ на А. Франга), които ще мжмрѣкътъ отзадеми; азъ ги презирамъ; нѣка се пукатъ отъ гнѣвъ и завистъ. На тѣхнитѣ забѣлѣжки или попарджнú, азъ ще отговора както

Въ бр. 9. на в. Знаме (Съчинения, 369—371.) българскиятъ критикъ сподѣля „възхищенията си“ съ своитѣ читатели. Тази рецензия, най-дълга отъ всички помѣстени въ съчиненията на поета, е твърдѣ характерна, затова ние ще е цитираме текстуално. Въ нея има ирония, здравъ смисъль и неподражаема оцѣнка на единъ „талантъ“, който е билъ наистина „достоенъ подражатель“ на стария Славейковъ. Четете: „Вѣнецъ на българската Муса. Първообразно поетическо списание отъ А. Франга. 51. брой на Източно Врѣме е украсенъ съ едно такова куриозно обявление, което, като прочете човѣкъ, неволно трѣбва да помисли, че редакцията на „сериозния“ цариградски листъ или не е чела тоя естрактъ отъ поетическата глупость на г. Франга, прѣди да го даде да се набере въ типографията, или ако го е чела, обнародвала го е, за

умніятъ, който казва: „Моята книга дига ли ви чувствата? Прави ли вж малко да мислите?... Стига... добра е“... А какви „чувства“ „дига“ книгата на поета и до колко критикътъ Христо Ботйовъ е билъ правъ съ своя отзивъ, който ще срѣщнете въ текста, се вижда отъ първото стихотворение, помѣстено въ „Вѣнецътъ на Българската Муса“, нѣколко стиха отъ което ще бждатъ доволно за тая страница. Ето какъ какаиже Франга:

„Не тжрси читателю въвъ мойтѣ пѣсни
Парнасътъ съсъ сладоститѣ си небесни,
Омирски умъ, мисли аллегорически,
Високи думи — дарби поетически —.
Азъ съмъ простъ, тжзи попара не е за менъ,
Не ми стига тиквата, не сжмъ тжй ученъ;
Нито пакъ са залавамъ съ дълбоки нѣща:
Тжй младъ да си бікъ главата азъ неща.
Да, нѣка други са бжхтькътъ и потъ лѣькътъ,
Азъ сжмъ отъ онезъ, дѣтъ пѣькътъ и са смѣькътъ.
Азъ не пиша, не, отъ нѣкаква си нужда,
Нито пакъ че гнѣвъ или страстъ мж подбужда;
Азъ пиша е тжй на, и азъ незнамъ защо,
Катъ ми са пише грѣхъ ли, има ли нѣщо?...“

да покаже, че Шутошъ още не е умрѣлъ. Даже нѣщо повече.—Когато прочетохме обявлението за вѣнеца на българската Муса Кеседжия, помислихме си, че авторътъ на това „първообразно постическо произвѣдение“ е искалъ да се посмѣе на щурцитѣ отъ Войниковата школа и да подиграе безобразието на тулчанския пѣвецъ. Но да ни прости почтенната редакция това наше заблуждение. Ние виждаме, че тя не прави никаква забѣлѣжка на вмъкнатата въ листа ѝ глупость, а това ни дава право да мислимъ, че „сериознитѣ хора“ сѫ се побояли или просто — подвоумили да не признаятъ новиятъ български гений. Г-нъ Франгя казва, че „богатиятъ му се смѣе, че простиятъ го мисли за лудъ и че двамата му казватъ, че го вѣе вѣтъръ, ако чѣка хлѣбъ отъ пѣсни“. По-добра рекомандация и по-добра присѫда не може и да бѫде за първообразната глупость на г. Франгя. Но г. Франгя не пише за оние, които му се смѣятъ, нито за тие, които го считатъ за лудъ; той пише за оние благородни сърдца, които чувствуватъ високото и свѣтото, които ще му подадатъ братска рѫка и ще да го пригърнатъ и които ще му помогнатъ да се издаде на свѣтъ!“ Чуете ли? да се издаде на свѣтъ! Ако редакцията на Източно Врѣме и да не желае да бѫде богата и проста, т. е. — ако и да иска да влѣзе въ г. Франгйовитѣ поклонници, то ние за да покажемъ, че имаме благородно сърдце, ще измъкнемъ

Къмъ онѣзи, които биха „завидѣли“ на славата поетова, А. Франгя повтаря въ укоръ заключението на своето „прѣдисловіе“:

„Гонетемѫ прости, за да са отлича
Съ’ — вашіятъ гнѣхъ и завистъ ще са облеча:
Великитѣ, прочутитѣ тѫй са кичатъ
И храбри въвъ пѫтьтъ на славата тичатъ.
Коретемѫ безумни, азъ ще си мѫлча,
Нѣма да са сърдѫ, не! нѣма да гѫлча:
Грижили са слънцето кога ясно грѣй...“

нейния любѫмецъ изъ обятията на сериозностьта и ще да го издадемъ на свѣта. И така, слушайте, господа. Г-нъ Франгя има нѣжно сърдце, по което сѫ израснали множество душевни гѫби. Отъ тие гѫби той е направилъ чорба за българската Муса (т. е Муса Кеседжия), която той уважава и слави така сѫщо, както я уважаватъ и славятъ различнитѣВойниковци, Пишурки, Пюскюллиевци, Вазовци и прочиитѣ наши велики таланти. Но защото у насъ тая чорба нѣма вече оная цѣна, която сѫ имали, напримѣръ, Гѫслата на г. С. Зафирова, Цигулката на сакатия поетъ (не Байронъ, а нашиятъ Мавридовъ), то г. Франгя се моли на ученолюбивитѣ г-да да го почетатъ съ помощьта си, а ако ли го не печататъ, той ще ритне своето гърне съ поезията, и благороднитѣ сърдца не ще могатъ даже да видятъ чорбата. Колкото и да е скрѣбно това намѣрение на поета, ние не можемъ да го не похвалимъ и да го не прѣпоръчаме и на другитѣ пѣвци изъ Читалище. И наистина, г-да поети, ако редакциитѣ на нашитѣ литературни списания сѫ готови да обнародватъ бреднитѣ даже и на идиотитѣ, то баремъ вие бѫдете малко по-умни отъ своитѣ учители, т. е.—баремъ вие си дръжте поетическата трииница за вази си и не разваляйте съ нея стомаха на гладния народъ. Въ това отношение вие можете всѣкога да смѣтате на помощьта и на съвѣтитѣ на всѣки свѣсенъ човѣкъ и особенно на всѣко благородно сърдце. Ето, напримѣръ, вие г-нъ Франгя, можете да бѫдете полезни съ вашитѣ тѣлесни, а не душевни изпражнения, не само на народа си и на отечеството си, но даже и на всичкото въобще човѣчество. Защо жабитѣ да не правятъ това, за което сѫ назначени отъ самата природа, а дигатъ крака и искатъ да ги ковatъ или да ги издигатъ до небесата, за да се научатъ да хвъркатъ? Обявлението на г. Франгя е пародия на баснята Жабата и Волътъ. Но кой да каже това на народа?

Жабитѣ сѫ подигнали война противъ всѣка сериозна критика!“

Както виждате, критиката на Ботйова е взискателна въ много отношения: критикътъ иска смисъль и даръ, иска концепция и художественна форма. Той не навежда примѣри, за да убѣди читателитѣ си, че критикуваното произведение не отговаря на тие условия. Но оние, които познаватъ българската литература, знаятъ, че лаконическитѣ оцѣнки на Христо Ботйова сѫ били обективни и справедливи. Ст. Зафировъ, Мавридовъ и др., които Ботйовъ визира при горнята оцѣнка, сѫ заемали въ българската литература тогава сѫщето мѣсто, каквото мнозина наши „поети“ заематъ въ съврѣменната. Ето единъ два примѣра изъ произведенията на реномиранитѣ поети на Читалище. Ст. Зафировъ тегли по тетивитѣ на своята „Блъгарска Гѫсла“ (Цариградъ, 1857.), изъ която излизатъ звукове, странни и забавни.—Една нощь поетътъ сѣдналъ въ „еднѫ градинкѫ“ „съ еднѫ млада гиздавѫ като Ладѫ“ и „сладичко“ започнали да си „хортуватъ“. Но

Любичакъ Богъ влѣзнѫ,
Къмъ насъ ся той управи,
пріятно ни поздрави,
чтомъ като ны познѫ...
И безъ друго да струва,
отъ рядъ да ны цѣлува
малкый богъ дрьзнѫ...
„Я стой, я стой — извика
либе-то, и г' оттика
что е, что е това?
„Въспали ни сьрдца-та“ и т. н.[1]).

[1]) Вторъ юрнекъ отъ прѣхвалена за оная епоха поезия прѣдставлява и слѣдния кѫсъ:

„Еднѫ вечерь прохладнѫ,
майскѫ и отраднѫ,

Не по-благозвучно скимти и „Цигулката“ (Браила 1862.) на Х. Мавридовъ:[1])

„Земни въ рѫкѫ това цигулче,
Сладко съ него засвири,
То жалното твоје сърдце,
Нѣжно ще развѣсели“.

Ботйовъ има голѣмо основание, когато иронизира въ своята рецензия тие прѣждеврѣменно увѣхнали таланти, като ги оприличава на „жаби“. У Франгя, напримѣръ, за когото можете си състави мнѣние само по цитираното въ по-първата бѣлѣжка, визираното отъ Ботйова стихотворение, което не е най-слабото въ сравнение съ общия каяфетъ на „чорбата“, приготвена за „българската Муса“, ето какъ гласи:

... Пакъ после, незнамъ кой ще бѫде онзи глупъ,
Който ще остави учени... единъ купъ,
Които въ Цариградъ пишатъ, прѣвеждатъ,
Преписватъ, и сѫчиняватъ, и нареждатъ,
И надъ пресътъ трупѫтъ сѣкій день катъ бѣсни
Вѣстници, сатири, трагедій, пѣсни,
— Предмѣти достойни за завистъ съ'—една рѣчъ
И прочути въвъ свѣтътъ, близо и далечъ! —
За да са погриже и олови съ менъ,

Кать изгрѣ мѣсячинка,
съ либе-то си дваминка
Както си ся дрьжяхме
за рѫцѣ и хоратяхме,
Влѣзохме на забавѫ,
въ еднѫ малкѫ дѫбравѫ,
И на благоуханкѫ,
и съ цвѣтя постланкѫ
Моравкѫ ся запряхме,
и тамь си ся спростряхме...“

[1]) „Цигулката“ на Х. Мавридовъ е прѣтърпѣла двѣ издания; второто е отъ 1875.

Простъ, неученъ, сиромахъ, непознатъ, тжменъ,
Самъ отдалеченъ отъ свѣтовнитѣ злини,
Безъ да гонж слава нито свѣтливи дни,
Безъ да тичамъ подирь нѣкоя надѣжда.
Азъ сжмъ оверенъ никой не мж поглежда.
Да, никой никога неще ми завиде
И съ' — криво око никой неще мж виде..."

Вие виждате, че Ботйовитѣ шеги, люти като пиперъ, не сж безпрѣдметни. Българскиятъ поетъ нищо не е писалъ на приумица: неговитѣ оцѣнки сж изградени върху факти. Неговата критика, колкото и да е остра, е справедлива.

Въ „Читалище", освѣнъ споменатитѣ „поети", прѣзъ 70-тѣ години се подвизаваха и други, като напр. Станко П. А. Разбойниковъ, д-ръ А. Д. Пюскюллиевъ, Кръстю Д. Пишурка, С. Б. Деребеевъ, П. Станчовъ, Т. Шишковъ, etc. etc. Какво дадоха, и какво сж обѣщавали тие ежедневни мушици да дадатъ на българската литература? Какво можеха да дадатъ на българската литература толкова много доктори и учени, които пълнеха съ „трудоветѣ" си българскитѣ списания и вѣстници, освѣнъ своето щеславие, освѣнъ своята суета? Само единъ проницателенъ умъ, като Ботйова, способенъ изединъ пжть да схване достойнствата и недостатъцитѣ на всѣки претенциозенъ „писатель", е могълъ да тегли ресто върху суетата и литературологията. И Ботйовъ не само подписва пасапорта на мнозина литературофази, но жестоко излива яда си върху тѣхнитѣ скодоумни фигури.

„Неумолимиятъ труженикъ въ полето на глупостьта и редакторътъ на духовния вѣстникъ Слама, г. Станчовъ, е снесалъ въ полога на русчушкитѣ гарги още една Нова Мода Глупость. Независимость съвѣтва публиката да не купува това гюбре, и отъ тукъ се вижда, че г. Каравеловъ — по мнѣнието на ефендето съ юларя (Геновичъ) и на неговия букурешки дописникъ — иска да я продаде на сърбитѣ. Ние, които уважаваме всичко, що е българско, съвѣтваме г. Станчовъ да слѣдва попрището си и да пише: защото нашитѣ бакали и халваджии, съ какво ще си овиватъ сиренето и халвата? Дързость, г. Станчовъ, дързость! Съврѣменницитѣ не знаятъ да цѣнятъ великитѣ списатели, а ти съ плодовитостьта си ще надминешъ и испанския поетъ Лопе-де-Вега. Потомството ще ти въздигне паметникъ отъ тиква" (Съчинения, 377. Отд. „Критика").

Т. Х. Станчовъ, плодовитъ драматургъ и писатель отъ робското врѣме, бѣше проглушилъ свѣта съ своитѣ „глупости". Кой днесъ не би далъ правда Ботйову, когато неговото усѣтно око е умѣяло да дѣли чистото зърно отъ къклицата?

Като спори съ единъ голѣмъ критикъ въ в. Напрѣдъкъ, нѣкой си Стойковъ, върху изискванията и качествата, които трѣбва да обладава всѣки единъ критикъ, Ботйовъ продължава: „Ние сме съгласни до нѣйдѣ съ г. Стойкова, че «критика трѣбва да бжде безкористенъ, хладнокръвенъ (?) и разуменъ оцѣнитель на едно произведение», но никога не можемъ да наложимъ нѣкому, даже и на себе си, такъвъ или инакъвъ начинъ на критикуване. Отъ критиката се изисква само една гола истина, а изказана ли е тая истина хладнокръвно или нехладнокръвно, пристрастно или безпристрастно, — това зависи отъ темперамента на критика". Защо? — защото „не всѣки може да бжде хладнокръвенъ къмъ злото, което разпространяватъ въ нашата литература отъ една страна невинната глупость, а отъ друга глупавото убѣждение, че тая глупость като е невинна, не трѣбва да се закача". „Не, не улавяйте се за личноститѣ и не подгавряйте тѣхнитѣ по-напрѣжни произведения", ще кажете вие. — „Ехъ, г. Стойковъ, вие трѣбва да сте прочели статията въ 16. и 18. брой на Училище подъ заглавие

Период. списание на Бълг. Книж. Дружество. Кажете ни, молимъ ви се, може ли да бѫде човѣкъ хладнокръвенъ къмъ такъвъ единъ идиотически бълвочъ, който е излѣзълъ изъ устата на едно докачено авторско прѣподобие? Можете ли даже и вие да се не посмѣете на г. Войникова, който, за да запази своето безцѣлно Ржководство за Словестность, се е затулилъ задъ гърба на дѣда Блъскова и говори явно като день, че никакъвъ камшикъ, критически или волски, журналенъ или исторически, е неспособенъ да вразуми нашитѣ гениални бездарници и да ги накара да се оставятъ отъ севдата да пълнятъ българската литература съ буклукъ. Кажете ни, молимъ ви се, какво трѣбва да прави критиката съ подобни самолюбиви бездарности?“ На тоя въпросъ Ботйовъ самъ си отговаря: „Ние мислимъ, продължава той, че ако би билъ живъ Бѣлински, на когото и идиотитѣ захванаха да тревожатъ коститѣ, той би казалъ: „Господа, нѣмате ли лудница?“ (Съчинения, 349—350.; вж. още стр. 343—344., отд. „Критика“).

Строгъ е Ботйовъ на всѣкждѣ и въ всичко: строгъ е къмъ „авторитѣ“, колкото и къмъ „глупоститѣ“, които тѣ сѫ пуснали на литературното пазарище, или се готвятъ да пуснатъ. Издалече още разпознава той чурука и затова, увѣрени сме, нѣма никой да му се сърди за слѣднята бѣлѣжка, колкото жестока, повече правдива: „г. В. Стояновъ е пристигналъ въ Браила и ще печати вече своето ненаписано още статистическо съчинение за България, на което цѣната е, споредъ както събра едно врѣме авторътъ пари въ Браила — една рубла. Това съчинение е обогатено съ много нови и интересни изслѣдвания, които г. Стояновъ има намѣрение да сънува нѣкоя нощь. Книгата ще носи заглавие: За подлецитѣ на XIX. вѣкъ — съчинение оригинално съ прѣважно съдържание, философска и политична свѣсть, и житейска мждрость. — „O avanti, o avanti, Signore Cameno!“ (Съчинения, 372. отд. „Критика“).

III.

Въ своитѣ критически бѣлѣжки не е пропусналъ българскиятъ поетъ да се изкаже по единъ въпросъ, недостатъчно ясенъ и днесъ за мнозина критици, какъвто е въпросътъ за хумористичната литература, а така сѫщо и по единъ въпросъ отъ чисто филологически характеръ.

Каква трѣбва да бѫде хумористичната литература?

Това не е единъ абстрактенъ въпросъ, а въпросъ на култура, правилниятъ отговоръ на който би ималъ двойно значение: първо, че хумористичната литература може да се постави при по-„разумни“ условия на своето развитие, и второ, защото нейното влияние върху обществото ще бѫде по-цѣлесъобразно, по-полезотворно.

Хуморътъ въ литературата има значение на сублимата въ медицината: той разяжда повече раната и я лѣкува радикално. Хумористичната литература нѣма за задача да глади и маже: тя има за задача, както и сатирата, защото е нейната обратна страна, да бичува и да уничтожава. Хумористичната литература си служи съ усмивката, за да отрече въ сѫщностьта извѣстенъ порокъ, дълбоко засѣдналъ въ сърдцата и въ умоветѣ. Но оня хуморъ има здраво влияние върху съврѣменницитѣ, който е обективенъ, и който отива по-далечъ отъ гангрената на миналото. Оная хумористична литература ще намѣри почва за развитие, която докосва сѫществующитѣ язви, безъ да гледа хатъръ нѣкому. Най-сетнѣ, оня смѣхъ ще е най-правдивъ — а литература безъ правдивость би запиличала на трупъ безъ душа—, слѣдователно и най-силенъ, който излиза изъ гѫрдитѣ на хора, имащи легитимното право да се смѣятъ съ сълзи и да плачатъ съ проклятие.

Въ България открай врѣме да не кажемъ, но отъ началото на 60-тѣ години се появиха множество хумористични листове. Българската хумористична литература почти че брои годинитѣ на нашата журналистика. Но тя рѣдко се е издигала надъ частното, рѣдко е поставяла по-общи въпроси, съ изключение на оная, прѣдставитель на която бѣше българския поетъ (вж. глава IV).

Очевидно за това, защото и да би имало назрѣли условия, нѣмало е даровити писатели, които да окарикатурятъ нравитѣ, да усмѣятъ навицитѣ и да се подгаврятъ надъ недостатъцитѣ.

Единъ случай, появата на едно незначително хумористично вѣстниче — Тжпанъ —, на което Ботйовъ не е придавалъ очевидно никакво значение, му е дало възможность да се изкаже върху хумористичната литература, която той бѣше вече създалъ, както и съ една бѣлѣжка да зачеркне „гюбрето“ въ нея. — „У всѣки единъ народъ, казва българския поетъ, въ началото на неговото възраждане и приемане европейската култура и цивилизация, се появяватъ на всѣка една стжпка смѣшни, скрѣбни и даже възмутителни черти. Погледнете на нашия народъ и вие ще се увѣрите, че това е тъй. Маймунство почти въ всѣко едно отношение!“

Какво трѣбва да се прави при такова едно „скрѣбно“ положение? „Разбира се, отговаря Ботйовъ, че за да могатъ да се поправятъ тие пороци или недостатки, то е необходимо нуждно да имаме и ние такива органи, които съ особенния свой тактъ да бждатъ като бичъ за нашитѣ литературни, обществени и политически маймуни, но у насъ сж се издавали до сега нѣколко такива органи, а като-речи, ни единъ не е можалъ да отговори на своето назначение. Подъ петитѣ на азиятскитѣ варвари ни единъ не е можалъ нито да се смѣе, нито да плаче; а отсамъ Дунава смѣхътъ се е обрѫщалъ на псувня, а сатирата на проклятия. Съ една дума — ние не сме имали до сега хумористиченъ вѣстникъ въ пълното значение на думата“. Колкото се отнася до новиятъ хумористиченъ журналъ — Ботйовъ съвѣтва редакторътъ му, „ако иска да попълни тоя недостатъкъ. да се старае да бжде колкото се може повече общъ въ своето направление и да има всѣкога прѣдъ очитѣ си не тая или оная партия, а недостаткитѣ на всичкото почти наше общество“. „Съ такова едно направление, завръшва Ботйовъ, мислимъ, че г. Мънзовъ (редакторъ на в. Тжпанъ, р.) ще успѣе въ прѣдприятието си, и толкова повече, като у нашата емиграция сж се набрали твърдѣ много трѣски за дѣлане, и сцената на нейната политическа дѣйность е укаляна въ послѣдно врѣме отъ много низки спекулативни личности...“ (Съчинения, стр. 362—363. Отдѣлъ „Критика“).

Това очаква Ботйовъ отъ всѣки хумористиченъ журналъ. Естественно, оня който не отговаря на неговитѣ условия, той ще бжде „пачавра“, която прѣди да усмива, трѣбва да бжде усмѣна и скжсана. Такъвъ е билъ редактирания отъ Ст. Заимовъ в. „Михалъ“ (Браила, 1875.), за който българскиятъ поетъ дава слѣднята атестация: „на мѣсто Хитъръ Петъръ, въ Браила е захваналъ да излиза другъ единъ листъ подъ название Михалъ. Тоя листъ се не отличава отъ своя прѣдшедственникъ, слѣдователно, — ако вѣстницитѣ сж въ състояние да рекомандуватъ до нѣйдѣ умственното състояние на единъ народъ или на една публика, ние имаме пълно право да заключимъ, че публиката не Михаля не е по-умна отъ публиката на Хитъръ Петъръ. Има хора, които всичко четатъ“ (Съчинения, стр. 363—364.[1])

[1]) Тука сме длъжни да зачеркнемъ една неистина, която г. Ст. Заимовъ, нѣкогашенъ редакторъ на в. Михалъ, каза за Ботйова. Слѣдъ като прочелъ писмото, въ което Ботйовъ го

Слѣдъ всичко това би могло да се направи една бѣлѣжка и то въ смисъль, че Ботйовъ не е опрѣдѣлилъ ясно отъ гдѣ може да се очаква по-силенъ хуморъ, и при какви обществени и литературни условия, освѣнъ наличностьта на единъ талантливъ писатель-хумористъ, е възможна една жилава сатира, единъ бичъ, който да троши надвѣ общественнитѣ неджзи.

Хуморътъ играе ролята на киселина въ обществения организмъ, когато сж се създали всичкитѣ противоядия въ неговата утроба, и когато тоя организмъ е прѣдъ прага на сждбоносни катастрофи . . .

IV.

Всѣки единъ художникъ-поетъ е творецъ и на езиковни форми.

Въ това отношеиие Христо Ботйовъ има извѣстни заслуги въ развоя на новобългарския книжовенъ езикъ не толкова по това, че той е вземалъ или не участие въ схоластичнитѣ спорове на българскитѣ филолози, колкото по това, че той даде насока на нашия художественъ стихъ и проза, сътвори тъй да се каже българския художественъ езикъ.

Въ неговитѣ съчинения ние намираме на четири мѣста да се произнася поетътъ върху „езикътъ“ на нѣкои професионални ужъ писатели, който е билъ поварварски отъ източния варваризмъ, и на едно мѣсто

нарича „теле“ и то по случай на „глупоститѣ“, които писалъ въ своята „пачавра“ в. Михалъ, Г. З. излиза и съ възмущение заявява, че писаното въ Михалъ противъ Л. Каравеловъ било писано лично отъ Ботйова. Г-нъ Ст. Заимовъ не ни дава никакви непосрѣдственни доказателства, освѣнъ своето голо твърдѣние. Докато не ни се дадатъ реални доказателства ние ще твърдимъ, че г. З. е казалъ въ Мсб. I. стр. 231 — 2. една лъжа. Ботйовъ не е могълъ да има нищо общо съ „умственното състояние“ на в. Михалъ. Горнята бѣлѣжка говори повече отъ всичко.

да си казва мнѣнието върху звуковетѣ **и** и **я**. Като дава отзивъ за 22. книжка на сп. „Читалище“, съ цѣль да изрече своето възмущение противъ езика на помѣстенитѣ въ нея стихотворения, Ботйовъ пише: че „това списание се издава само за поощрение на дѣцата и за да докаже, че и между идиотитѣ се срѣщатъ понѣкогашъ гениални хора“ (Съчинения, 342.).

На страница 341. Ботйовъ укорява прѣводачътъ на „Тарасъ Булба“, повѣсть отъ Н. В. Гоголя, че ималъ „необработенъ езикъ“ и поради това, книгата „се чете мжчно“ и „губи много отъ своитѣ достоинства“, на стр. 356. и 357, два пжти брули „д-ра на глупостьта“ И. А. Богоровъ за неговитѣ „чисто богоровски“ думи, а на стр. 347. като засѣга единъ педагогически въпросъ, въпросътъ за значението на картинитѣ „които сж необходимо нуждни при нагледната звучна метода“, шиба на сермия авторътъ на една Читанка и за неговия „езикъ“, и за неговото „рутинно“ правописание. „Признаваме се, продължава иронично нашиятъ авторъ, че ако би били ние ученикъ на г. Мустакова (съставитель на въпросната „Читанка“, р.), то щомъ се би научили да прочитаме, би му прѣдложили слѣдующитѣ три въпроса: 1. защо той пише въ думата прѣдметъ първия слогъ съ *ѣ*, а втория съ *е*; 2. защо употрѣбява единъ и сжщи звукъ *и* въ двѣтѣ форми (*и—і*), и 3. защо въ думата способниятъ намѣсто *я* той пише *й*? Ние мислимъ, че г. Мустаковъ не ще може да ни отговори“.

Това сж всичкитѣ бѣлѣжки, които носятъ, така да кажемъ, чисто филологически характеръ, оставени отъ българския поетъ.

Но и тѣ биха били достатъчни да ни докажатъ, че Ботйовъ е билъ внимателенъ къмъ чистотата въ граматиката, оцѣнявалъ е кой звукове сж важни за езика, и при какво съчетание на звуковитѣ елементи каква комбинация ще се получи.

Това ни говори за голѣмата чувствителность на Ботйова къмъ художественната артикулация въ езика —, за неговата усѣтность къмъ трайнитѣ елементи въ тоя езикъ, както и прѣдугаждането му—при какви условия, при какво звуково съчетание е възможна да се засили художествеността въ стиха.—Това у Ботйова е едно чувство и едно съзнание.

Чувство и съзнание, които въ историята на българския езикъ и литература ние не срѣщаме прѣди Ботйовъ въ тази интенсивна форма, въ каквато я срѣщаме изъ неговото изкуство.

До срѣдата на миналия вѣкъ, балгарскиятъ книжовенъ езикъ се намираше въ пеленитѣ на своето възраждане, и като че ли той клонеше да замръкне съ шепата русизми и сърбизми, които го бѣха наводнили и които го бѣха вкоченили. Писателитѣ — колкото ги имаше, си служеха съ езика и граматиката на Славянобългарската история и „Свѣтчето“, безъ да се загрижатъ да използуватъ до нѣйдѣ сносния езикъ на дамаскинитѣ. Неофитъ Рилски, Бозвели и др. си служеха съ езикътъ на черковнитѣ славянски книги. Раковски не помѣсти съ педя напрѣдъ нито българската граматика, нито българската синтакса. Въ публицистиката той си служеше съ единъ своеобразенъ езикъ, който имаше тие прѣимущества прѣдъ Богоровия, че бѣше по-тъменъ отъ него, а въ граматиката, заслугитѣ на Раковски се изчерпяха съ едно: да докаже, че българския езикъ е пра-майка на всички индоевропейски езици! Заблуденъ отъ патриотически идеи, котленскиятъ хайдутинъ създаде, така да кажемъ, една инатчийска теория за произхода и разклонението на индоевропейскитѣ езици, вмѣсто да използува богатствата на народния говоръ, който той познаваше, за да тури основа на българската граматика и на българския книжовенъ езикъ съ

огледъ на неговото развитие, а не съ огледъ на реакцията или застоя въ него.[1])

Трѣбваше да се изминатъ нѣколко дѣсятилѣтия на усиленъ, културенъ и книжовенъ животъ, трѣбваше да назрѣятъ историческитѣ условия за една по-голѣма пропаганда на идеитѣ и науката, за да се появи въпросътъ за езика, неизбѣжно свързанъ съ всѣко повисоко развитие.

Засилването на нововъзродилитѣ се обществени политически сили въ България прѣдизвика една литература, а тая, за да отговори на нуждитѣ на врѣмето, трѣбваше да си служи съ езикъ, който е живъ органъ за идеи, който е по-близъкъ до народната душа и въ по-разбрана форма може да занесе новитѣ мисли и впечатлѣния до срѣдата на популуса.

Този езикъ българската литература не може изединъ пѫть да намѣри.

Цѣли двѣ или три дѣсятилѣтия прѣзъ възраждането, въ нея се борѣха двѣ тенденции — отъ една страна черковно-славянския езикъ съ сръбската редакция въ него, и отъ друга—нахлуването на новобългарски форми изъ народния говоръ, докато най-послѣ тоя послѣдния наддѣля въ лицето на Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. Въ повѣстьта на Каравелова копривщенското (срѣдногорското) нарѣчие се наложи изцѣло, като несъмнѣнно — въ него се съдържаха по-здравитѣ елементи на общебългарския говоръ, а въ пѣсеньта и разказа на Ботйова езикътъ се прѣвърна въ помагало на художественното творчество, което си служеше съ неговитѣ най-силни форми.

---

[1]) До кждѣ стигаше патриотството на Раковски, може да се види отъ това, че той се мжчеше да доказва, ако не ни мами паметьта, какво и думата Наполеонъ е чисто българска. Разчленете я, каже Раковски, и ще получите нейното българско произхождение: На-поле-онъ. Въ тази наивна „филология“ Раковски, говорѣше невъзможни работи.

Анализътъ, който направихме на Ботйовата поезия въ прѣдшествующата глава, както и примѣритѣ, които по една бѣгла необходимость давахме тукъ-тамѣ изъ произведенията на други поети и литератори, ни поставиха всички доказателства, че творческиятъ агентъ въ нашия литературенъ езикъ бѣше Ботйовъ, и съ този послѣдния се започва неговата съзнателна история.

Тази история е прѣдопрѣдѣлена.

Сждбата на всѣки литературенъ езикъ, наистина, не зависи отъ личноститѣ. Тя е дълбоко скрита въ материалнитѣ условия за човѣшкото умственно развитие. Онзи народъ, който нѣма економическо бждаще, езикътъ му сщо така остава въ прахътъ на забвението. Новото економическо развитие издига нови потрѣбности на духътъ, създава нови нужди за умътъ, които се установяватъ и въ подходящи форми. Езикътъ, сщо свързанъ съ мисъльта, се подлага на тая еволюция. Но, когато мисъльта е поставена въ застинали материални условия, вие не можете да очаквате напрѣдъкъ нито отъ нея, нито развитие въ езика. Вие въ такъвъ случай не можете да очаквате и литература.

За щастие, веществениото развитие на нашата страна отъ срѣдата на миналия вѣкъ бѣше тръгнало въ надежна посока и то прѣдначерта, сѣкашъ, пжтищата на нашето литературно развитие, на бждащата художественна литература и на българския книжовенъ езикъ.

Ботйовъ посочи това развитие и схвана необходимитѣ форми за неговото художественно изображение.

По този начинъ, носитель на новитѣ идеи въ нашия общественъ и политически животъ, българскиятъ поетъ се яви прѣдтеча и за бждащето на нашия книжовенъ езикъ, пакъ като-речи и на цѣлата ни литература.

Слѣдъ Христо Ботйовъ, българския художественъ езикъ и литература трѣбва да доразвиятъ по-нататъкъ туреното отъ поета начало, ако не искатъ да измѣнятъ на себе си.

ГЛАВА ШЕСТА.

Заключение.

Значението на Христо Ботйовъ като политикъ, публицистъ и художникъ. — Реакцията противъ българския поетъ. — Легенди за бждаще отстжпничество и клевети за минали грѣхове. — Не критика на „грѣхове“, а разрушение на идеали. — Суета. — Какъвъ бѣше Христо Ботйовъ?

Ако дѣлата изобщо рисуватъ портрета на общественния човѣкъ, несъмнѣно, дѣлата, що изнесохме изъ живота на Ботйова, както и собственнитѣ му трудове, достатъчно рисуватъ значението на българския поетъ и като политикъ, и като публицистъ, и като художникъ.

Христо Ботйовъ бѣше и си остава цѣлна и хармонически развита натура.

У него нѣма оня антагонизмъ между мисъльта и дѣйствието, между идеята и дѣлото, между чувствата и помислитѣ, който може да наблюдавате у всѣка раздвоена и посрѣдственна личность.

Христо Ботйовъ — това ще каже въплотена идея и въплотено дѣло.

Христо Ботйовъ — това ще каже живъ протестъ противъ всичко въ свѣта, което задържа прогреса и човѣшката култура.

Христо Ботйовъ — това ще каже въплотенъ бунтъ противъ економическата и политическа корупция, противъ съзнателната и безсъзнателна развала, противъ умственния и нравственъ развратъ.

Христо Ботйовъ — това е нашата национална цивилизация: нашата литература, нашето изкуство, нашето минало и бждаще.

Като политикъ-публицистъ, Христо Ботйовъ дигна честьта на идеала, който е идеалъ на „братята сиромаси“, по-горѣ отъ безчестието на деня.

Като художникъ, българскиятъ поетъ слѣ идеята съ живота, изкуството съ науката, и сътвори пѣсень на борбата и на красотата въ борбата.

Борба и пѣсень — у Христо Ботйовъ е едно и сжщо нѣщо; но и политиката е една пѣсень, когато тя е едно хармонично съединение на идеята и дѣлото, когато тя докосва историческото развитие и бѣлѣжи лжчезарното бждаще.

Христо Ботйовъ бѣше стжпилъ съ юнашки нозѣ въ живота и като библейския Мойсей посочи бждащия Ханаанъ — „царството на разумътъ“, кждѣто се надига богътъ на робитѣ —

На когото щатъ празднуватъ
Деньтъ скоро народитѣ . . .

Но този смѣлъ жестъ на българския поетъ прѣдричаше и реакция противъ неговитѣ идеи, противъ неговата художественна пѣсень и, най-сетнѣ — противъ него като човѣкъ.

Христо Ботйовъ публицистътъ, политикътъ и художникътъ учи какъвъ трѣбва да бжде политика, публициста и поета, кому да служи и на чий богъ да се кланя. Въ съчиненията на нашия човѣкъ тие въпроси сж поставени ясно съ тѣхнитѣ недвусмисленни отговори.

Но ако бждащето поколѣние вникне въ смисъла на Ботйовитѣ идеи?

Но ако бждащето поколѣние се опита да служи съ честь на идеята?

Ако се научи то да говори на лъжата не както говорятъ филистеритѣ, а както учеше поета?

Ако бждащето поколѣние се опита да разшири идеитѣ на Ботйова, да тегли отъ тѣхъ всичкитѣ логически консеквенции?

Ако, най-сетнѣ, това поколѣние тръгне по стжпкитѣ на поета, за да твори и то дѣла, та робътъ-човѣкъ да стане човѣкъ-богъ?

Това не може да бжде!

И „благовъзпитанитѣ господа“ отъ „нова България“ запѣха една сладка пѣсень — пѣсеньта за възможното не, а за сигурното бждаще отстжпничество на поета — изнищено съ грѣхове, които уронватъ престижа на човѣка и дискредитиратъ неговитѣ кумири!

Трѣбва да се спасятъ бждащитѣ поколѣния отъ „заразата“. Ако това е невъзможно, трѣбва да се фалшифицираатъ живота и литературнитѣ дѣла на поета. Българинътъ е довѣрчивъ, и освѣнъ това, той не е наученъ да се отнася критически къмъ нѣщата, да провѣрява и сравнява, да търси произхода на лъжата въ лъжата на нѣщата.

Така се влачатъ цѣли 25—30 години стадо легенди, и нѣколко коша лъжи.

Начало на тие легенди туриха политическитѣ борби около 1882—86. година, когато всѣка политическа партия, неоформена и безъ пжтеводна звѣзда, трѣбваше да си подбере едно знаме, чисто и неопѣтнено. Ботйовъ послужи на много политически шейрети като перде, задъ което скриваха безидейность и политическо чапкжнство[1]).

Литературния изразъ на сжщитѣ легенди даде покойниятъ З. Стояновъ, слѣдъ него литературния покойникъ г. Ст. Заимовъ, а на трето мѣсто, струва ти се, като че по заповѣдь на сждбата — г. Д. Т. Страшимировъ.

---

[1]) Спомнѣте си, че прѣзъ 1896—97. година единъ днешенъ „дипломатъ“ издаваше даже вѣстникъ съ цѣлото име на Ботйовъ!

Покойниятъ З. Стояновъ трѣбваше да изгради величието на своята партия съ чистия образъ на Ботйова: той създаде отъ Ботйова единъ вагабонтинъ, роденъ дѣйствително да прави епохи (Биогр. опитъ, стр. 5. и слѣд.), но не свършилъ нищо друго, освѣнъ безобразия, низки дѣла и хайдутства, на първо мѣсто, и на второ — патриотаръ отъ калибъртъ на старитѣ либерали [1]). З. Стояновъ нажули носътъ на русофилитѣ и на руситѣ [2]). За маша той си избра найздравото оржжие въ България — друго нѣмаше и нѣма —: това бѣше поетътъ на робитѣ и героятъ на Вѣслецъ.

Г-нъ Ст. Заимовъ, по-страхливъ отъ З. Стояновъ, че „вагабонтинътъ“ все пакъ може да влияе заразително било съ идеи, било съ дѣла, изтръпна прѣдъ факта, че се поднася „биографически опитъ“ за Ботйова, но се договѣди да удари отбой въ друга посока.

Онова, което у З. Стояновъ е проста или случайна загатка, Ст. Заимовъ трѣбваше да го разшири „исторически“. Той трѣбваше да излѣе всичкото си „умственно състояние“, за да докаже, че у Ботйова нѣма абсолютно нито една идея самостоятелна, или самостоятелно разработена. Авантюритѣ сж нѣщо естественно у Ботйова, безъ които той не е могълъ да прѣкрачи стжпка: тие авантюри запълнятъ цѣлъ единъ животъ, който Заимовъ безъ свѣнъ нарича „периодъ на авантюритѣ“. Но има друго по-важно: Ботйовъ е чисто и просто литературенъ готованъ,—той е намѣрилъ всичко на готово:“... Раковски и Каравеловъ бѣха отворили възстаническия пжть Ботйову, по който той триумфално мина-замина... Той живѣ и умрѣ въ идеалитѣ на създадената отъ другиго епоха“. Освѣнъ това, и „принципитѣ на парижкитѣ комунари отъ 1870. година“

[1]) Вж. Опитъ за биография, стр. 18 – 19.
[2]) Ibid. стр. 19.

Ботйовъ намѣрилъ на готово и не съставлявали нищо положително въ дѣятелностьта му, защото сж нѣщо фантастично. „Като бунтовникъ той (Хр. Ботйовъ) е вървѣлъ по очистения пжть на бждащето общо българско възстание, което стана на 1876. година; като парижки комунаръ, той намѣри на готово изработени принципи и комунарски чувства“ (Мсб. I. 198—199).

Логика, здрава и жилава, като восъкъ: за Заимовъ не сжществува въпросъ, че Ботйовъ е въ революцията още отъ Одеса, 1866. година; че българскиятъ поетъ дѣломъ, словомъ и пóмисломъ цѣли десеть години „чисти“ „пжтя на бждащето общо българско възстание“. За критикътъ на Ботйова стига едно — да докаже, че на всѣкждѣ поетътъ е вървѣлъ слѣдъ другитѣ и е билъ въ числото на стадото. Отъ друга страна, нека се „докаже“, че и „идеитѣ“ у него сж нѣщо чуждо, слѣдователно — на какво и на кого ще се кланяте?

Но, види се, критикътъ е чувствувалъ и тукъ безсилето на своята логика, та по примѣръ на З. Стояновъ (вж. Опитъ за биография, 22.), и г. Ст. Заимовъ намира едно „прѣдупрѣждение“ къмъ бждащитѣ поколѣния, които биха изучавали произведенията на българския поетъ, за повече отъ необходимо. Като съзрѣлъ въпросното „прѣдупрѣждение“ на З. Стояновъ къмъ „читателитѣ“ да не гледатъ идеитѣ и дѣлата на Ботйова, а сигурно облацитѣ, Ст. Заимовъ хитрува: „това прѣдупрѣждение, каже Заимовъ, е на мѣстото си и на врѣмето си; ако биографътъ не бѣше го направилъ, то ние щѣхме да го обвинимъ въ неосторожность къмъ младото поколѣние“ (Мсб. I. 196).

Но прѣдупрѣжденията често пжти не хващатъ дикишъ. Идеята е заразителна като чума. Тогава запѣй пѣсеньта, че Ботйовъ е тръгналъ по колцата на „еволюцията“ за да стигне въ лагера на реакционеритѣ. Ако Ботйовъ, запѣха всички, бѣше живѣлъ до днесъ, сир. въ „нова България“, той нѣмаще да бжде нито

Ботйовъ отъ в. Дума, нито тоя отъ в. Будилникъ, нито тоя отъ в. Знаме, нито тоя на Вѣслецъ. Той щѣлъ да бжде чиста патриотическа стока.

Есенция — уви! не тъй оригинално, както е желателно, отъ това литературно кретинарство извади г. Д. Т. Страшимировъ, който, при това, кждѣ прѣко, кждѣ косвенно, възприе и клеветитѣ за мнимитѣ грѣхове на Ботйовъ [1]).

За всички български писатели Ботйовъ е чапкжнинъ отъ първи родъ. Той и вършилъ кражби за удоволствие, не за дѣлото. Освѣнъ това, той е водилъ единъ такъвъ разпуснатъ животъ, отъ който коситѣ на главата настръхватъ.

Грѣховетѣ на плътьта се мѣсятъ съ несамостоятелностьта на поета.

Собственно, г. Страшимировъ, човѣкъ съ по-голѣма „естетическа култура“ отъ първитѣ двама жонгльори, но съ много по-слабъ духъ въ разбирането, иска да отиде и по-нататъкъ: нему се иска да опразди съвсѣмъ произведенията на Ботйовъ отъ колко-годѣ идейна значителность и да придаде неговото „величие“ другадѣ. „Истинското величие на Ботйова и като човѣкъ, и като поетъ не състои, казва г. Страшимировъ въ неговитѣ тенденции и политически идеи, защото тие идеи не сж нови и не сж негови, и тѣхъ може да усвои всѣкой изъ най-незначителни политически брошури; но неговото истинско виличие състои въ висотата на характера му [2]) и въ пълнотата и дълбочината на неговата поезия“. Нашата младежь трѣбвало да изучава Ботйова отъ гледището на онова „топло человѣческо чувство“, което съдържала неговата поезия. Но понеже

[1]) Вж. Критически опитъ, стр. 49. 50, 123, 133, 152, 158, 168, 185, 188. и мн. др.

[2]) Нека припомнимъ на читателя, че тука г. С. говори за „висота на характера“ а на друго мѣсто по подобострастие нѣкакво за „низостьта на характера“!

„топлото человѣческо чувство“ въ литературното наслѣдство на българския поетъ неможе да се дѣли отъ неговитѣ „идеи“, а тие „идеи“ сж заразителни, смущаватъ реда и дразнятъ сърдцата, г. Страшимировъ благоразсждно бѣлѣжи: „на кривъ пжть сж обаче ониe, които мислятъ, че това знаме (думата е за Ботйова, р.) е само политическо. Ако да бѣше така, името на Ботйовъ щѣхме да напишемъ върху нѣкое червено знаме и работата щѣше да е свършена, нѣмаше да пѣемъ пѣснитѣ му“. „Ониe, които четатъ Ботйова съ едничка цѣль да запишатъ въ книгата на ума и единъ социаленъ принципъ, правятъ излишенъ трудъ: тѣ се нурятъ по бездънния океанъ за да уловятъ зърно пѣсъкъ, а пѣсъкътъ лъска на могили покрай брѣга. Добрия социаленъ принципъ стои кратко написанъ на всѣко червено или пъстро политическо знаме, и отъ тамъ може да си го вземе всѣкой съ най-голѣма леснота; той стои записанъ въ всѣка политическа брошура . . . и нѣма нужда да го търсимъ въ съчиненията на Ботйова. Ако Ботйовитѣ идеи се състоѣха само въ неговото социално вѣрую (опрѣдѣлете въ що друго се състоятъ! И. К.), и ако величието на Ботйова трѣбваше да мѣримъ само по тие идеи, то всѣко дѣте, което знаеше да прочете една брошура на Енгелса или Лаврова, може да се мѣри съ великия човѣкъ. Политическитѣ идеи, които може да има Ботйовъ, не сж негова собственность, а тоя ги е вземалъ отъ другитѣ; а отъ сжщето мѣсто, отъ кждѣто ги е зелъ, може да ги вземе и всѣкой другъ, и заради това, нито на Ботйова, нито на други тоя трудъ неможеше да придаде особенна цѣна, нито да е мѣрило на величието му“.

Ние не искаме да споримъ по въпросътъ, кое може да се вземе като „мѣрило за величието“ на една обществена личность, и дали трудътъ да усвоишъ дадена идея е работа безразлична, безъ особенна стой-

ность. Естественно, всѣки не може да бѫде източникъ на нови идеи: всички не сѫ надарени съ еднакви способности да проникватъ въ историческитѣ и обществени движения и да правятъ самостоятелни дедукции. Мнозина талантливи писатели усвояватъ чужди идеи, но онова, което е тѣхно лично достойнство, то е трудътъ, който употрѣбяватъ, за да усвоятъ извѣстни идеи, способностьта да ги разбератъ въ тѣхната сѫщность, и начинътъ да ги прѣдаватъ на съврѣменницитѣ устно или писменно. Безъ съмнѣние, това ако не е „величие“, равно на онова, което иматъ въ историята на науката Нютонъ, Кювие, Дарвинъ, Марксъ и други, е „величие“, което иматъ, напримѣръ, Хекелъ, Кауцки, Плехановъ и други талантливи послѣдователи на единъ или другъ отъ горнитѣ философи. Ботйовъ има ли „величието“ на послѣдователитѣ?

Но ние ще напуснемъ тая тема.

Защото, за г. Страшимировъ „величието“ има подругъ смисъль, а „величието“ на Ботйова, у когото ако речешъ да отбрулишъ „идеята“, ще разрушишъ поезията, трѣбва да се прѣвърне въ една фикция. Слушайте: „Нашитѣ нужди, продължава г. Страшимировъ, сѫ сега по-други, и затова литературата може да търси нови пѫтища. Политическата поезия на Ботйова, като раздухваше народната гордость и възпитаваше духоветѣ въ високи патриотически въжделения, отвлече вниманието на едно поколѣние отъ грижитѣ за интимно, домашно възпитание.“

Тогава?

Долу идеитѣ!

„Не може да се прѣмълчи — казва г. С. —, че повръхностното подражание на Ботйовия идеализмъ е дало горчиви резултати и дава до послѣдно врѣме. Младитѣ хора у насъ се отдаватъ лесно на идеалнитѣ пориви на миналото и забравятъ да мислятъ и за вѫтрѣшно съвършенство“. Г-нъ С. се докосваше до единъ

въпросъ, по който ние казахме двѣ думи въ глава пета на тая часть — по въпросътъ за „новитѣ пѫтища“, различни отъ оние, които Ботйовъ посочи на бѫдащата българска литература.

Г-нъ С. отрича пѫтищата, посочени отъ Ботйова.

Г-нъ С. отрича идеитѣ на Ботйова.

„Тѣхнитѣ идеи (идеитѣ на Ботйова и Каравелова, р.), продължава още г. С., принадлежатъ на миналото, ние трѣбва да ги знаемъ, но не да ги подражаваме; ако между тѣзи идеи има и такива, които не принадлежатъ само на Каравелова и Ботйова, а сѫ достояние на вѣковетѣ, то толкова по-добрѣ: ние трѣбва да имаме тѣзи идеи, безъ да има нужда да ги свързваме съ името на единия, нито на другия, защото и пр.“

Ако всичко това, по примѣрътъ и слѣдъ З. Стояновъ и Ст. Заимовъ, г. Д. Т. Страшимировъ отрича, какво ще остане отъ Ботйова?

Очевидно, реакцията противъ българския поетъ е пълна, и било съ повече или съ по-малко думи, тая реакция е насочена противъ сѫщностьта на Ботйовата обществено-литературна дѣятелность, тъй да кажемъ, противъ субстанцията на неговия духъ, противъ идеитѣ въ неговото литературно наслѣдство. [1])

Всички писатели-жонгльори, кой подъ образътъ на „приятель“, кой подъ образътъ на „безпристрастенъ“, критикъ, сѫ се опълчили противъ величието на Ботйова: противъ неговитѣ идеи, въплътени въ неговото дѣло, въ неговото литературно наслѣдство, проза и поезия, за да умаловажатъ дѣйствителното величие на човѣка. Едни ще подкопаватъ основитѣ на неговото художество, други, за хатъра на „вѫтрѣшното съвършенство“ ще

[1]) Онѣзи, които искатъ да се опознаятъ по-подробно съ „съчинението“ на г. Страшимирова („Критически опитъ“ и пр.), тѣмъ прѣпоржчваме книгата на нашия именитъ писатель Д. Благоевъ — „Обществено литературни въпроси“, томъ първи, стр. 66—92.

обречатъ на ауто-да-фе идеитѣ, безъ които вие можете да дрънкате за „вѫтрѣшно съвършенство“, а въ сѫщность ще дрънкате като празднa бъчва, трети — и у тѣхъ трѣбва да се признае повече доблесть, защото признаватъ идеитѣ на поета —, изкарватъ послѣдния второ издание на своитѣ скодоумни образи, четвърти, пети — имже нѣтъ конца — всѣ пѣятъ сладката пѣсень за бѫдаще вѣроотстѫпничество, съ цѣль да възпратъ „поколѣнията“ да не се „увличатъ“ по Ботйовитѣ идеи, и да видятъ въ поета онова, което не могатъ да видятъ, да прѣзратъ онова, което има у него, и да станатъ такива, какъвто Ботйовъ не можеше да бѫде...

Една суета, която е достатъчна характеристика и за „умственното състояние“, и за „вѫтрѣшното съвършенство“ на „нова България“.

Ние знаемъ въ що се състоѣха грѣшкитѣ на Ботйова като политикъ и мислитель.

Ние знаемъ — и това казваме, за да стане попълна мисъльта ни, лансирана нѣйдѣ изъ книгата ни, че Ботйовъ погрѣшно оцѣняваше нѣкои факти и още по-погрѣшно опрѣдѣляше обществената срѣда, която може да въдвори „царството на разума“; Ботйовъ не знаеше или не виждаше, че „братята сиромаси“ отъ неговото врѣме стоѣха твърдѣ назадъ въ своята еволюция, за да се възложи тѣмъ това „царство“.

За днешнитѣ поколѣния, които живѣятъ въ една по-развита епоха, способни да теглятъ логическитѣ консеквенции отъ идеитѣ на Ботйова, това е понятно.

Но тѣмъ е понятно и това, че извънъ пѫтищата, посочени отъ великия човѣкъ и за нашата литература, и за нашето бѫдаще, бѫдаще нѣма и неможе да има. Грѣшкитѣ у Ботйовитѣ идеи, неизбѣжни за епохата, бѣха поправени отъ новото врѣме, но неговата мисъль — за „царството на робитѣ“, се все повече оправдава отъ новото обществено и литературно развитие на съврѣменна България, която ще пѣе пѣснитѣ на поета,

докато човѣчеството свърже оня съюзъ, за който мечтаеше и Беранже:

Peuples, formez une sainte alliance,
Et donnez-vous la maine —,

съюзъ, слѣдъ който народитѣ ще се съобщаватъ съ умъ и любовь, съ чувство и мисъль, вмѣсто съ ненависть и вражди.

Ето Христо Ботйовъ!

КРАЙ.

СЪДЪРЖАНИЕ.

Стр.

Вмѣсто прѣдговоръ V

УВОДЪ.

Врѣме и хора. — България прѣди. — Движението на собственността, борбата на класитѣ и корупцията въ старото царство. — Богомили. — Сжщността на срѣдновѣковнитѣ обществени движения и доктрината на богомилитѣ. — Катастрофата на 1393. година. — Сждбата на Турция. — Разлагане на Империята. — Послѣдствията. — Краятъ на надеждитѣ и началото на траурното бждаще. — Страница отъ една печална книга. — Добродѣтелитѣ на феодалната държава и нейнитѣ органи. — Наченки на новъ животъ. — Срѣдата и героитѣ. — Общиятъ духъ на епохата. — Възраждането на дребната култура. — Началото ѝ. — Индустрия и занаяти. — Огнища за идеи и огнища за борба. — Духовно и политическо възраждане. — Нуждитѣ на врѣмето и нуждитѣ на личността. — Българската литература до о. Паисий. — Той и французскитѣ просвѣтители. — Политическитѣ движения на Западъ и революционното съзнание въ България. — Разрушение на старитѣ сили и еманципация на бждащето 3

ЧАСТЬ ПЪРВА.

ЖИВОТЪ.

ГЛАВА ПЪРВА. Въ заритѣ на младостьта.

Дѣтство. — Родители. — Старото сѣмейство и новитѣ хора. — Природа-учителка и училище-инквизиция. — Юноша. — Денътъ се познава отъ зараньта. — Любовь къмъ Балкана. — Младежътъ противъ условноститѣ на живота. — Калоферъ прѣди 1848. г. и легендата за неговото заселване. — Войнишкитѣ села и тѣхния законъ. — Калоферъ до 1870. година — Икономическото положение на Калоферъ. — Калоферъ олицетворение на постоянна борба между бѣдни и богати. — Хайдути. — Мѣстото на Ботю Петковъ въ съврѣменнитѣ борби. — Баща и синъ. — Силуетъ въ сѣнка 59

ГЛАВА ВТОРА. Далечъ отъ родния край.

Радость и сълзи. — Гений срѣдъ пигмеи. — Христо Ботйовъ въ Одеса. — Режимътъ въ Ришельевската класическа гимназия и непримиримиятъ духъ на Христофоръ Петковъ. — Какъ сж се отнесли и какъ сж открили спо-собноститѣ на Христо Ботйовъ като ученикъ? — „Это ложъ“. — Богъ-човѣкъ или човѣкъ-богъ? — Постояннитѣ черти въ характера на Христо Ботйовъ. — Въ водовъртежа на рускитѣ революционни гнѣзда. — Какво изнесе Ботйовъ изъ Русия? — Малко история. — Русия прѣзъ срѣдата на миналия вѣкъ. — Политическата реакция и тайнитѣ общества. — Христо Ботйовъ ржководитель на одеския кржжокъ. — Историята съ единъ катехизисъ. — Нощнитѣ скандали. — Басни и лъжи. — Едно тайно засѣдание. — Първо бѣгство. — Въ Знаменка. — Учителькомунистъ. — Второ бѣгство 148

ГЛАВА ТРЕТА. На пжть за Алтжнъ Калоферъ.

Една неизвѣстность. — Христо Ботйовъ казакъ? — Той и Чайковски. — Единъ политически двубой. — Излъгани надежди. Въ Калоферъ. — Ботйовъ учитель. — Старитѣ истории и първата любовь. — Възвишени чувства. — Христо Ботйовъ и Добри войвода. — Събранията на Балкана. — Единъ революционенъ клубъ отъ 1867. година. — Първата публична рѣчь противъ робството. — Прѣдчувствията на страха. — Отчаянието на бащата и уплахата на „обществото“. — Възскръснали илюзии 212

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. Бѣгство изъ България.

На пжть за университетска наука? — Желанието на бащата и тайното рѣшение на синътъ. — Въ Гюргево. — „Фаталната“ срѣща. — Хаджи Димитъръ и Христо Ботйовъ. — Въ кръчмата на Царски. — Единъ разговоръ за Добри. — Протестътъ и заканитѣ на хжшоветѣ. — Христо Ботйовъ влияе върху хайдушкитѣ убѣждения на Хаджи Димитъръ. — Една весела нощь. — На пжть за Букурещъ. — Едно „топло мѣсто“. — Два мѣсеца въ медицинското училище. — При смъртния одъръ на Раковски.

Стр.

— Въ Браила. — Дѣдо Желю, Хаджи Димитъръ и Христо Ботйовъ. — Триумвиратъ. — Тайното рѣшение. — За Одеса? 261

ГЛАВА ПЕТА. Животътъ на Христо Ботйовъ въ Ромжния.

Отъ 1868. до 1872. година. — Животътъ на Ботйовъ въ Браила. — Злополучията на гения. — Борба съ живота. — Въ Исмаилъ. — Страшното ханче. — Епизоди. — Ботйовъ учитель. — Една нова любовь. — Пакъ въ Браила. — Въ печатницата на Паничка. — Хр. Ботйовъ и в. „Дунавска Зора“. — Прѣди това. — Старитѣ другари и новитѣ познати. — До 1870. година. — Срѣща съ Левски. — Разкази и догадки. — Годината 1871. и началото на литературната дѣятелность на Ботйова. — Кръчма-редакция. — Единъ апотеозъ на Парижката комуна. — Мжчнотиитѣ. — Мистификация и дѣйствителность. — Касотрошение, убийства, обири. — Пирамидалнитѣ глупости на нашитѣ историци 291

ГЛАВА ШЕСТА. Въ Букурещъ.

Зимата на 1872—73. — Повикването на Ботйова въ Букурещъ. — Въ редакцията на в. Независимость. — В. Будилникъ. — Интензивна литературна работа и спирането на в. Будилникъ. — Въ диритѣ на Каравеловата политика. — Свободното училище въ Букурещъ, Христо Ботйовъ и неприязньта на българскитѣ нотабили. — Ботйовъ вънъ отъ училището. — „Независимость“ и „Знаме“. — Начало на враждата между Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. — Нѣколко документа. — Въ революционния комитетъ. — 1875. година. — Прѣди двѣ години и сега. — Пакъ за враждата и за „еволюцията“ у Ботйова. — Хайдушкия принципъ изново на сцената. — Обсадата на единъ монастиръ. — Несполуката. — Българскитѣ политически обири. — Двѣ мнѣния по единъ и сжщъ въпросъ. — Новитѣ чорбаджии и политическата кражба на Ботйова 362

ГЛАВА СЕДМА. Примирение съ дѣйствителностьта.

Женитба. — Прелюдия къмъ една политическа крамола. — Единъ епизодъ. — На госте у Л. Каравеловъ. — Жената на Любенъ Каравеловъ и Христо Ботйовъ. — Грандоманията на Ната. — Споръ. — Участьта на единъ гювечъ. — Примирение съ дѣйствителностьта или съзната отговорность? — Една гениална замисъль. — Романътъ „Змей“.

Стр.

— Тиха буря посрѣдъ сѣмейни лишения. — Една оригинална идея и нейната история. — Нѣколко писма. — Какви изгледи даваше сѣмейния животъ на Ботйова? — Бракътъ на Хр. Ботйовъ въ българската филистерска литература. — Малко полемика 439

ЧАСТЬ ВТОРА.

ОБЩЕСТВЕННО ПОПРИЩЕ.

ГЛАВА ПЪРВА. Революционното движение въ България и Христо Ботйовъ.

Прологъ къмъ революционното движение. — Хайдути. — Българскитѣ възстания прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ. — Новитѣ условия. — Условия за борба и за умственни построения. — Тайниятъ български комитетъ отъ 1867. — Неговата роля. — Дуализмъ или революция? — Раковски и старитѣ. — Политическото credo на първия революционенъ комитетъ и неговия патриотизмъ. — Пропадане на неговата политика. — Смъртьта на Раковски и появата на новата революционна организация. 471

ГЛАВА ВТОРА. Революционното движение въ България и Христо Ботйовъ.

Продължение: — Новитѣ класи и новата революционна генерация. — Основатели и философи. — Дяконътъ. — Л. Каравеловъ и в. Свобода. — Първиятъ революционенъ комитетъ и неговитѣ статути. — Еволюционисти и бунтовници. — Организационни и обществени идеи внесени въ революцията. — Близкитѣ разногласия. — Републиканци-социалисти и радикали-демократи. — Изгледи. 496

ГЛАВА ТРЕТА. Сждбата на движението.

Несъгласия въ вжтрѣшната организация. — Несполукитѣ на движението и разочарованията на интелигенцията. — Смъртьта на Левски. — Любенъ Каравеловъ въ 1873. година. — Той и сръбската политика. — Крачка назадъ. — Сърбоманство. — Вѣрующъ по убѣждение или измѣнникъ по съзнание? — Борбата между Каравеловъ и Ботйовъ. — Христо Ботйовъ спасява движението отъ катастрофа. — Изолираностьта на Каравелова. — Неговото поведение отъ гледището на организационнитѣ статути. — Борбата между Каравеловъ и Ботйовъ въ българската

Стр.

историческа литература. — Малко споръ. — Рѣшение на въпроса 512

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. Критическото положение на Балканитѣ.

Годинитѣ 1875. и 1876. — Възстанието въ Херцеговина и неговитѣ причини. — Успѣхитѣ на възстанието. — Поведението на Европа. — Коалицията на тритѣ велики сили. — Англия и Босненския въпросъ. — Тя и Берлинския Меморандумъ. — Отоманската империя въ пламъци. — Възстанията въ южна България. — Задачата на Българския революционенъ комитетъ. — Ентусиазмътъ на населението. — Приготовленията и първатѣ движения на четитѣ. — Букурещъ и Одеса. — Христо Ботйовъ въ южна Русия. — Съставътъ и битието на революционния комитетъ, разногласията въ него и оставката на Христо Ботйовъ. — Prévoyance и невѣжество. — По-нататъкъ? 551

ГЛАВА ПЕТА. Рѣшителниятъ моментъ.

Продължение: — Новитѣ усложнения на Балканитѣ и несигурното положение въ Мала Азия. — Изтъпленията на властьта. — Давление отъ страна на европейския концертъ за реформи и бунтътъ на софтитѣ въ Цариградъ. — Детронацията на Абдулъ Азисъ и декларацията на новия султанъ. — Младотурцизмъ и реакция. — Отзиви въ чуждата преса за положението на илотитѣ въ България. — Априлското възстание. — Българскитѣ революционери пакъ на изпитание. — Малодушието на героитѣ и съзнатата отговорность на социалиста. — Христо Ботйовъ войвода. — Една трагична раздѣла. — Майка и синъ. — „Радецки“. — По вода и по суша. — За кждѣ бѣше прѣдрѣшено движението на Ботйовата чета? — Единъ маловаженъ въпросъ. 580

ГЛАВА ШЕСТА. Къмъ Лобното мѣсто.

На българския брѣгъ. — Рѣчь и клѣтва. — Къмъ Балкана. — Схватка съ аскера. — На Миленъ камъкъ. — Измѣната на Враца. — Най-трагичния моментъ въ живота на Христо Ботйовъ. — Въ уединение. — Горчивото съзнание на поета и користолюбието на единъ овчарь. — Една люта присжда. — Убийството на поета. — Жалкитѣ остатъци на едно монументално дѣло. — Допълнение: — Отгласи въ чуждата преса слѣдъ завладѣването на „Радецки“ и дипломатическитѣ прѣрѣкания между Букурещъ и Цариградъ. — Свидѣтелството на екипажа за плѣняването на „Радецки“ 604

ЧАСТЬ ТРЕТА.

ЛИТЕРАТУРНО НАСЛѢДСТВО.

ГЛАВА ПЪРВА. Христо Ботйовъ като публицистъ и политикъ.

Основнитѣ черти въ характера на Христо Ботйовъ. — Неговиятъ моралъ и политика. — Политика на насилие и политика на моралъ. — Емпирическа и позитивна политика. — Политика на „принципи“ и нейната „основа“. — Политиката на Христо Ботйовъ е политика на историческата необходимость или на политическата революция. — Единъ споренъ въпросъ въ съчиненията на поета. — Патриотизмъ и социализмъ. — Логическитѣ връзки между двѣтѣ понятия. — Интернационализмътъ на Христо Ботйовъ и неговата любовь къмъ роба. — Каменъ прѣткновение за нео-чорбаджиитѣ 633

ГЛАВА ВТОРА. Христо Ботйовъ като публицистъ и политикъ.

Продължение: — Идеитѣ на Христо Ботйовъ и българската дѣйствителность. — Рѣшението на нѣколко проблеми. — Идеята за националностьта и Христо Ботйовъ. — Той и неговитѣ съврѣменници. — Идеята за Балканската федеративна република и политическиятъ идеалъ на утописта-социалистъ. — Конфедерация или федерация? — Нѣколко болни мѣста въ възврѣнията на поета. — Едно заблуждение на Христо Ботйовъ за неспособностьта на Турция да се възроди. — Той и Карлъ Марксъ за Турция. 658

ГЛАВА ТРЕТА. Художественнитѣ произведения на Христо Ботйовъ.

Христо Ботйовъ като повѣствователь. — Неговиятъ хуморъ и сатира. — Художественниятъ елементъ. — Анализъ на нѣколко произведения. — Силата на Ботйовата сатира. — Сатирата и хуморътъ у Х. Ботйовъ сж дѣло на синтезъ. — Въ стихъ и въ проза. — Той и Н. В. Гоголь. — Социалниятъ смисъль на Ботйовата сатира и значението на художествената мозаика въ Послание'то. 684

Стр.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. Художественнитѣ произведения на Христо Ботйовъ.

Продължение: — Едно заключение. — Пѣсеньта на Ботйова и емоцията въ изкуството. — Социалната симпатия. — Изкуство на идеята и на образа. — Що е изкуство? — Изкуството въ художествената пѣсень на Христо Ботйовъ. — Нѣколко библиографически бѣлѣжки и още една бѣлѣжка. — Пѣсеньта на борбата и пѣсеньта на бѫдащето. — „Царството на разума“ въ поезията. — Лирическата пѣсень. — Чувство, умъ и въображение. — Образи. — Картини. — Природа. — Пѣсеньта на Балкана. — Самодивската красота. — Сѫщностьта на Ботйовата поезия. — Българската критика и художественнитѣ произведения на българския поетъ. — Какво успоряватъ на Ботйова. — Неговитѣ „литературни кражби“ и сѫньтъ на литературнитѣ партии 721

ГЛАВА ПЕТА. Христо Ботйовъ като критикъ.

Художествената литература и Христо Ботйовъ. — Неговитѣ естетически възгледи и рускитѣ реалисти-рационалисти. — Нѣколко оцѣнки. — Какви качества трѣбва да обладава единъ критикъ? — Ботйовъ за хумористическата литература. — Той и развитието на новобългарския книжовенъ езикъ. — Сѫдбата на българския художественъ езикъ до първата половина на миналия вѣкъ. — Повѣстьта на Каравеловъ и Ботйовъ. — Бѫдащето на българската художественна литература слѣдъ Христо Ботйовъ 779

ГЛАВА ШЕСТА. Заключение.

Значението на Христо Ботйовъ като публицистъ и художникъ. — Реакцията противъ българския поетъ. — Легенди за бѫдаще отстѫпничество и клевети за минали грѣхове. — Не критика на „грѣхове“, а разрушение на идеали. — Суета. — Какъвъ бѣше Христо Ботйовъ? 803

Печатни грѣшки.

Стр.	редъ	Напечатано:	Да се чете:
32	17	наслѣдиха	придобиха
80	31	чувства	чувство
87	23	както	каквото
104	30	въ България	в-къ България
113	9	фантазията съ	фантазията си
353	1	роба	риба
402	17	падна	огасна
542	4	обвивяваше	обвиняваше
554	14	маси	раси
638	14	пщевѣки	пощѣвки
677	15	въ турското	на турското

СОБСТВЕНИ ИЗДАНИЯ

на

Игнатовата книжарница — София.

Андрейчинъ Ив. Книга за театра, история, теория и критика . . . . . 2—

Андрейчинъ Ив. Книга за любовьта и за жената 2—

Брѫдфордъ А. Наслѣдственността и етическитѣ проблеми . . . . . 1·50

Благоева В. Процесъ, романъ . . . . . 1·20

Брандесъ Ф. Достоевски, литературна студия. Прѣвелъ Г. А. Миндовъ . . . . . —40

Булацелъ И. М. Докторъ пациентъ, комедия въ едно дѣйствие . . . . . —20

Вазовъ Ив. Къмъ пропасть, историческа драма въ петь дѣйствия и една картина . . . . . 1·80

Вардела. На бърза ржка, или какъвто сватовникътъ, такъвъ и згоденикътъ . . . . . —60

Вардела. Старий ергенъ (богатъ дѣдо — богатъ зетъ). Прѣсмѣшна комедия въ двѣ дѣйствия и двѣ сцени. —50

Грйосеръ Г. Н. Герой, комедия въ едно дѣйствие. —30

Горки М. Мѣщане (стари хора) . . . . . 1—

Драйеръ. Зименъ сънь, пиеса. Прѣв. Ст. Попова . —30

Достоевски. Прѣстѫпление и наказание, т. I . . 1·20

Дуелъ между двама страхопъзлювци, комедия въ едно дѣйствие. . . . . —40

Ернестъ Ренанъ. Маркъ Аврелий, или краятъ на древния миръ Прѣвелъ К. Христовъ . . . . . 1—

Захарина И. Н. На ловъ за мжже, куриозна комедия въ двѣ дѣйствия . . . . . —40

Ибсенъ. Джонъ Габриелъ Боркманъ, драма. Прѣвелъ д-ръ К. Кръстевъ . . . . . 1·50

Кръстевъ К. д-ръ. Литературни и философски студии . . . . . 3—

Клинчаровъ Ив. Литературенъ Алманахъ, кн. I—III. 5·80

Кауцки К. и Бебелъ А. Патриотизмъ, война и социалната демокрация . . . . . —30

Марксъ К. Критика на политическата економия. Прѣвелъ Д. Благоевъ. . . . . 2—

Молиеръ. Благородникътъ, комедия въ петь дѣйствия. Прѣвелъ Хар. Генадиевъ . . . . . —80

Молеровъ Г. Д. Стойна Пострумка, поема . . . —40

Монтегаца. Два мѣсеца въ България . . . . . 1·50

Moinax Jules. Двамата глухи, комедия въ едно дѣйствие . . . . . —30

Мирбо Окт. Епидемия. Крадецъ. Погромъ. Прѣвелъ Я. Братоевъ . . . . . —30

Мултатули. Притчи и параболи. Прѣвелъ Д. Дебеляновъ . . . . . —30

Парвусъ. Международния пазарь и земледѣлческата криза. . . . . 1·20

Ралнеръ Ф. Тритѣ дамски шапки, комедия въ едно дѣйствие 30

Страшимировъ Д. Силуетъ . . . . . —80

Страшимировъ А. Смутно врѣме, романъ въ три части . . . . . 4—

Сервантесъ. Донъ Кихотъ Ламаншки. Часть I и II. 12—

Сьодербергъ. Любовьта е всичко, пиеса. Прѣвелъ Д. Подвързачевъ. . . . . —30

Тома. Моралъ, пиеса. Прѣвелъ Вел. Юрдановъ . —60

Трифковичъ К. Любовното писмо, комедия въ едно дѣйствие . . . . . —30

Фосколо У. Послѣднитѣ дни на Якопо Ортисъ. Прѣвелъ К. Христовъ . . . . . 2—

Хюго В. Клѣтницитѣ, романъ въ петь части. Прѣвелъ Хар. Генадиевъ . . . . . 12·50

Харитонъ Генадиевъ. Коментаръ на Клѣтницитѣ. 3—

Хамсунъ. Роби на любовьта, разкази. Прѣвелъ Цв. Мариновъ . . . . . —30

Хаджичъ, А. Любовьта не е шега, комедия въ двѣ дѣйствия . . . . . —30

Чириковъ. Прѣдъ прага на живота, разказъ. Прѣвелъ Г. Бакаловъ . . . . . —30

Шиллеръ. Вилхелмъ Тель, трагедия. Прѣвелъ въ стихове Кирилъ Христовъ . . . . . —90

и др.

Излиза отъ печатъ

Легенди на Царевецъ

отъ

Иванъ Вазовъ.